

С 821 (477)
X22

БОРИС ХАРЧУК

ОБЛАВА

БОРИС ХАРЧУК

ОБЛАВА

Повісті та оповідання

Для середнього та старшого
шкільного віку

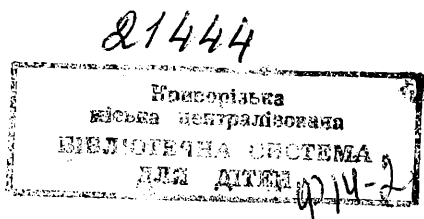
Художнє оформлення
МИКОЛИ БОГДАНЦЯ

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1984

У2
Х22

Повести и рассказы известного украинского писателя о героической борьбе советских людей против фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны, о тяжелой судьбе детей на временно оккупированной гитлеровцами территории нашей страны.

Рецензент
ВАСИЛЬ ЯРЕМЕНКО

4803010200—205
Х ————— 167.84.
М206(04)—84

© Видавництво «Веселка», 1984

ПОВІСТІ

ОБЛАВА

I

Спалахнуло, стало в малих вікнах і зачервонило хату — мати відразу прокинулася, а вона ще спала. Згорнулася собі калачиком: чорненька гривка липко острішкує на лобі, одне рученя кулачком під шокою, а друге — на коліні. І не зворухнувшись, мати нечутно підняла край рядна, вкрила її з головою.

Черкаючи по небу, червоне розсипалося й мерехтливо гасло на льоту. Замість нього спалахнуло, знялося зеленаве і знайшло її під маминим боком: мертвотне світло, рябіючи, пробивалося крізь рядно. Лоб, заплющені очі, ніс — все її обличчя поморщилося, і всім її тілом у куці сорочині пробіг начеб мерзлякуватий, холодний струм. Спручнувшись і розкрившись, вона сіла — злипла гривка гнівує, а чорні очі горять.

— Мамцю!...— крикнула схлипом. Затулила долонями очі і, здригнувшись, затремтіла.

— Доню, дитино ти моя...— мати обняла її за плечі, пригорнула. Тулила до своїх грудей, пестливо втишуючи дитяче тремтіння, і казала, як щось звичне, буденне:— Що тобі? Це ж облава, а ти, Парасочко, лякаєшся. Знов облава: пускають ракети — роблять собі день, а людям страх... Та нехай вони тремтять і не перестають від власної тіні. Бачиш, освітлюють річку, ставок і ліс: бояться нашої води і наших дерев.

Зелена ракета висіла, освітлюючи хату, як велике вовче око. Коли воно востаннє блимнуло у вікна, гаснучи у темряві, мати засварилася:

— Згиньте і пропадять пропадом, ви — страшні й ненависні!

Хата осліпла. Зворухнувшись, ставши навколішки, Парасочка обняла маму обіруч за шию, припала до неї міцно-міцно. Мама теж обняла її. Парасочка уткнулася своїм носиком їй у пазуху й зашепотіла:

— Мамцю, матусенько...

Вона шепотіла ці слова, — «мамцю-матусенько», а наче палко і пристрасно вшпитувала матері в груди, що вона вже велика, що нічого не боїться, а що зірвалася та скрикнула — то ж зі сну, спросоння.

А мати, відчуваючи своїм серцем в'юнке тільце донечки і їй усю віддану душу, думала: облава ось-ось насуне сюди, люто загатить у двері, заторохкотить у вікна. Та не обмовилася й словом, розуміючи, що Парасочка це сама добре знає, тому й учепилася за неї, мов кліщ. І мовчки пестячи її, погладжуючи їй плечики, вона розмірковувала, чи не залишилося, чи не вскочить щось в очі — маленький слід, а великої біди не оберешся. Одночасно наслуховувала, чи ще не йдуть, чи не сунуть?

Темна і тиха вереснева ніч.

Дівчинка відчула материнські думки й насторогу: передалося з маминих пальців, з пучок. Вона розняла умлілі руки, мовивши:

— Де вони? Чому баряться? — Біди не минути, й наче накликала її, щоб через мить ще дужче обняти маму за шию й ще дужче припасти до неї.

— Налетять, — сказала мати, думаючи: от тільки ті контингенти, ті недобори... Але їй було так затишно, так лагідно в малих руках Парасочки, що вона відігнала геть своє побювання. Не наситити окупантської торби, не догодити ворожій болячці — й сама, сидячи, прихилилася до дитини й міцно притисла її до себе. Час відступив. Жила вічність, і вони поєдналися з нею. Хіба самі не творили її? Мати вже продовжилася в своїй дочці, а дівчинка ще мала дорости до свого продовження — й так без кінця і без краю. Мати, дочка і вічність — три сестри.

Ніч обіймала землю і хату. Стояла золота пора ранньої осені. Земля і хата пахли яблуком і журавлиним крилом — смаком і вишумом вічного. А вони терпли в обіймах. Може, тому й обнялись, щоб бути пізнанням цієї землі й цієї хати?

Але їх вічність була беззахисна.

Гуп!.. Гуп!.. — твердо і ковано. Тиха ніч зворохобилась. Вони почули тупу, погрозливу ходу безлічі ніг. Вони несамовито йдуть, хижо наближаються до хати, з вичовгом сту-

пають їм по душам, розчавлюють їх. Але не випускали одна одну з обіймів, були одностайні в горі.

І забухкано, і затрахкано — з льоту: ножищами у двері, кулаччям у вікно. Як на гвалт.

— Відчиняй! Відчиняйся! — врівався до хати ворожий крик.

Тупнява, ковані чоботи бісяться на порозі — камінь западається, скриплять одвірки, і вищить скло. Стара хата дрижить. І край неї повискує пружним гіллям яблуня-апортівка. Облавники підсакають, гнуть і обносять її з листям. Яблука тріщать у них на зубах: їдять і чавкають.

— Треба відчиняти, доню: обірвуть, поламають нашу яблуньку, а її садив батько...

Материні руки рознялися, а Парасочка не відпускала маминої шиї. Вона вчиплива, як кошеня.

— Мамцю, боюсь...

Хата ходить ходором. Обсипається стеля.

Мати скинула Парасочку в ліжку, але вона не хотіла лежати, підіймаючись з плачем. Мати розсердилася й гримнула на неї:

— Не скімли: не з'їдять! Вкрийся і спи: не первина...— і зіскочила босоніж на долівку, полапки хапнула з табуретки спідницю, квапливо натягуючи її на себе. Спідниця шкарубко шурхотіла. Застібаючи її, вона кинулася до вікна і крикнула:— Іду, відчиняю! Не розвалюйте хату!

Парасочка глянула, як мама відскочила од вікна, висока й гнівна, ступила до дверей. Дівчинка натягнула собі на голову рядно й заплющила очі. Йй уже звична облава й облавники — ніч і сон під їх чоботищем, а її маленьке серденья щемить, і сльози самі сиплються, як град. Не бачити, не чути, не знати. Скулившись, підігнувши коліна й уткнувшись у них підборіддям, вона заткнула собі пальцями вуха, та і з заплющеними очима, під вовняним рядном, усе бачила й чула. Все було, як завжди, і назавжди палахкотіло у її свідомості.

Мати ще не встигла досягнути до хатніх дверей, а сінешні вже проламували прикладами, виважували плечима.

Клацнула клямка — хатні роз'їхалися, скрипливо загойдалися. Мати й не думала зачиняти їх за собою.

— Я йду! — гукнула вона щосили. І пок'запом взялася приймати коромисло, яким підпирали сінешні. Воно вперлося в землю.— Чорт! — смикала, насилу вихопила його, чортихнувшись ще раз. І начеб злякалася свого різкого голосу, зів'яло й впросливо зверталася до тих, за порогом:— Не ламайтеся, не будіть мені дитини. Я відчиняю. Я відчиняю...

Парасочці мелькнуло: «І чого вона піддобрюється, нащо вмовлює? Кого?..» Щімко зціпила зуби і найжачилась.

Мати шурхотіла ногами, руки ковзалися.

— Боже, боженьку...— примовляла собі.

Засувка брязнула — двері розскочилися.

— Ні з місця!

— Матір божа, ви ж люди?

— Мовчать!

Блиснув ліхтарик: гостре світло обпалило сіни, лапливо вдерлося в хату. Ліхтарик то спалахував, то згасав — темрява стала ворухка і ляклива.

— Самі, ми самі, у нас, їй-богу, нікого...

— Мовчать! — обірвано матір і притопнуто ногою.

Двері посунулись, завищали. Парасочка почула: стрибом увігналися в сіни — й подумала: «Найперше шукають за дверима, бо за дверима можна причаїтися: облава — в хату, а ти — надвір!..» Дико затупали залізні ноги. Долівка задудоніла. Заскрипіла драбина: дерлися на горище. Стіни захиталися. Розчинена хата виповнювалась тупотом, гиком і холодним брязкотом зброї. У хаті закрутився розбійницький вихор.

Мати заїкнулася, що у них є свічка, малесенький недопалок, то нехай шукають із свічкою, але нічого не знайдуть.

— Ні з місця! Руки вгору! — наказано їй і не пускали з порога.

Ліхтарик вчіпливо засновигав по хаті, знайшов у ліжку Парасочку. Багнетом зачеплено, піднято рядно, стягнуто й кинуте під ноги.

— Ти хто?

Вона тинькотіла й мовчала.

— Встати! Руки вгору — лицем до стіни!

Широколезий багнет, який зірвав з неї рядно, тепер навис над нею, і дівчинка, відчуваючи його вістря і лезо, повільно зводилася на ноги. Вона встала на пожмаканому ліжку, обернувшись до стіни, піднявши руки. Так і стояла, і все відчувала вістря й лезо багнета, які вони сердиті й гострі.

Стукотіло, грюкало, гуло: облава ввижалася їй потворним огидним змієм — стоголовим, стоногим, сторукиим. Холодний і слизький, вдершись у хату, він пашить вогнем, звивається, сичить, заглядаючи в кожний куток і закуток, шукає під ліжком, у запічку, на печі. В хаті все пішло перекидом, усе пущено в розгардіяш.

Впала мищина чи горня, заскреготало череп'я, а Парасочка стояла на ліжку, дубіючи. «Змій, змії...— дзвеніло їй у голові.— В мундирах, озброєний до зубів — такий він!»

— Ані руш! — гаркнуто їй а чи матері?

Вона прихилилася чолом до стіни і трималася за стіну долонями.

Облавників було багато: вони справді нагадували собою повзучого гада. Його хвіст і голова, його руки й ноги були скрізь — у хаті, під хатою, на подвір'ї. Облавники сновигали, нищпорили в усіх кутках і пхали собі до рота, хто що запопав: хліб, часник і цибулю. Допалися до вечірньої затірки і плювалися, бо вона була перестояна, несмачна. Шукали сала, але його в них не було й на понюх, і сердилися. Хтось надибав у закапелку пляшечку з свяченою водою, подумав, що горілка й почав цмулити, та відразу ж і кинув її. Пляшка впала й не розбилася, а вода полилась по долівці.

Від них тхнуло вчадливим самогоном — десь винюшили, знайшли — і прогірклим самосадам. Мундири, ремені, зброя відгонили потом, пліснявою і тліном. Кожен їх порух таїв погрозу — в кожному з них засів і встоявся осад смерті. Вони зробили з хати трупарню. Хата розчинена, але дух трупарні не вивітрувався; втиснувся в кутки, заліг долом, завис під стелею і коливався разом із темрявою. І, відчуваючи все це, дівчинка гріла стіну своїми долоньками, не опускаючи рук. Холод давно забрався під її сороченя. Страх наповнював усе її ество. Вона подумала, що в неї в грудях нічого нема, тільки він, великий страх. Вона стоїть і замерзає в ньому, як у кризі. Вже не могла й плакати, якби й хотіла. І лише колупало в скронях: «Такий змій — пожере нас із мамою...»

Знадвору заалалакали: ні в повітці, ні в хлівці нікого й нічого підозрілого, сама коза з козеням... Парасочка стрепенулась: «Хоча б не забрали кози з цапком! Коза і цапок — наше єдине багатство...» — і ожила. Страх розмерзався. Про козу й цапка ніхто більше ні слова — і страх відпустив її.

Розчинено скриню. Блимнув ліхтарик. У скрині рилися, з неї викидали все жужмом.

— Грабіжники! Бандити! — мати не встояла на порозі, ускочила з цими словами до хати й заголосила:— Заглядали в піч, били горщики — я мовчала. Може, ми тих партизанів у горщиках ховаємо? Познаходили їх під покришками? Тепер шукаєте в скрині, в останній жіночій і дитячій сорочці?

— А вам палець у рот не клади! Партизани можуть сидіти у вас і в горщику, і в скрині... Знаєм вашу породу! — її відтрутили, відкинули.

І тоді мати гукнула:

— Парасочко, не стій стовпом. Он схопив нашу хустину і собі під полу!

Вона незчулася, як опинилася коло матері. Голова гаряча, сама безстрашна, тільки ноги терпнуть і тіло наче не своє. Але зараз її не міг би перепинити й багнет.

Мати тягла хустину до себе, а кущий, товстий поліцай тяг до себе. Вона впізнала його: свій — Дубок. Кинулася матері на допомогу. Вони зазмагалися — хто кого? Поблимував ліхтарик, присвічуючи цю боротьбу.

— Порву, а не випущу! — кречав поліцай.

Це був синок куркуляки. Тому й прислужував фашистам.

— Дону, не віддамо!

Вони з мамою не гнулися.

— Вирядився в чорне, ніби вскочив у гарячу смолу. Почепив люшню й гадає, що його не впізнають? Ти — Дубок, від тебе смердить пеклом, — шпурляла йому у вічі мати.

— Від мене смердить? — він нахраписто вперся ногами. — То від твого смерділо: твій клав фундаменти!

— Мій клав фундаменти, а ти їх розбиваєш. Відпусти хустину, кому кажу: відпусти! З'єднався з тичнею, навів тичню... Якби не ти, не свій... і як тебе, поганого, та нещасна Мартоха терпить?

— Згадала Мартоху, а де твій, де? Фронтовик, герой? Ворон його кісток суди не принесе. Ні тобі, ні твоему пуп'янку перед ним не пов'язуватися.

Парасочку мовби обдало окропом: вона підплигнула й повисла на хустині, і загойдалася на ній — між матір'ю і Дубком. Ліхтарик миготів. Облавники реготали.

Парасочка вигицувала на хустині, як на гойдалці.

Пляшечка з-під свяченої води підкотилася матері під ноги. Мати відштовхнула її, і вона підкотилася під ноги поліцаєві. Він того не чекав, хотів наступити на неї, розтовкти — зашпортнувся, руки ослабли. Мати потягла хустину. Парасочка мало не впала, але хустина втримала її. Вхопивши відвойоване, заткнула собі під сорочення й сама сховалася за маму.

Дубок заревів:

— Нічого не знайшли, то ніякої підозри? Ти — свята? А хто полонених підготовував? Хто? Я здогадуюся: ти партизанам сухарі сушиш, сорочки переш... А хто контингенти платити буде? Хто?

Він, мабуть, ще довго горлопанив би, зганяючи лють, але його обірвав комендант:

— Контингенти? Ану бери квитанції й до управи. Там розберемося.

Дубок ще раз наткнувся на пляшечку, буцнув її носом, але вона не розбилася.

Боса, в самій сорочці, мати накинула на себе піджачину. Підправила розтріпані коси. Вихопила з прискринка квитанції. Парасочку поривало йти з нею, але мама сказала:

— Сиди дома: не пропадеш!

II

У сонячному сяйві над нею мерехтів, кружляючи, пил, а вона спала. Сонце знайшло її, пригріло й розплющувало їй очі. Воно спочатку ласкаво торкнулося бровенят, тоді поклато своє проміння на заплющені повіки й, тепле, радісне, чекало, поки вони самі розтуляться, стрілюючи віями йому назустріч. Її довгі вії стріпнулися — вона прокинулася так, як прокидається на межі дика повійка, розплющуючись перед сонцем, розвиваючи перед ним свої ніжні, блідо-рожеві пелюстки.

Дівчинка приплямкнула повненькими губенятами, зітхнула і видихнула із себе сон. Але він, глибокий, морив і не покидав її. Руки були притиснуті до грудей, голова скостричена, як помело. Вона лежала, скулившись, бочком. Тоді перекинулася горілиць і потяглась. Сонце залило їй обличчя. Повіки закліпали, язичок лизнув пошерхлі губи, вона завовтузилася в рядні, кулачки полізли до очей.

— Де я? Що зі мною? — сіла й протирала очі.

З-під її поділка виглянув кінчик хустини — на чорному полі цвіла червона шипшина.

Вона глянула на ріжок хустини, скрикнула:

— Ох! — і повалилася на землю. — Ох!.. Ох!.. — заохкала, як стара бабуся, в якій все отерпло, яка чує кожну свою кісточку, що болить і ниє. Їй згадалася ніч, облава, і їй не хотілося вставати, спала б і спала. Закутувалася в рядно, крутилася, пориваючись у сон, у забуття, щоб нічого не знати, не згадувати, не думати.

Сонце било у вікна. Ворушився і кружляв золотистий пил. Хата розчинена навстіж. У сінях затупало, замекало.

— Ох! — охнула ще раз Парасочка і встала. Очі биструють, сама невтримна і напружена: треба щось робити і жити треба. — Яка ж я? — мовила сама до себе. — Маму забрали, повели. Козу й цапка випущено. От вони й прийшли. Коза хоче доїтися... Білий день надворі, а я соньки-дрімки. Яка ж я? І як це ж я? — їй було невтямки, як і чому її звалив сон.

А з сіней знову тупу-тупу.

— Почекай, Дерезо, почекай, Дерезію, бо ваша Парасочка як причумлена. Вона така погана. Ви й не знаєте, яка вона погана.

І, стоячи серед хати, тримаючи в руках пожмакану тернову хустину, зверталася до самої себе, а начеб до когось іншого.

— Охо-хох!.. Облава з хати, а ти хоча б зачинила двері. Хата розчинена, скриня розчинена. Шарварок, рейвах, а тобі абищо. Твоя коза Дереза, твій цапок безпритульні, а тобі ніякого діла. Неладі, погром, а ти — спати. Десь-то сновигала по хаті, умлівала, а зачепилася за рядно, впала і заснула каменем. Ти не дійшла й до ліжка. Глянь на рядно, що з ним? Його підчепили багнетом, стягли, кинули під ноги, а ти вляглася, вкуталася в нього — затоптане, споганене. Яка ж ти господиня? Де твоя совість? Нема її в тебе, як у того бевзя Дубка. Та що з нього візьмеш? Що? Запродав душу та й усе. А ти? Ти?

Вона розкинула хустину, стріпнула нею, затулилася від сонця й дивилася на неї: зім'ята, кручена-перекручена, але все одно гарна. Не така гарна, як дорога: татова — її тато подарував мамі, коли вони одружувалися. Цю хустину тримати в руках — всі шовки світу міряти і милуватися ними. Ні, ще дорожче — вона саме життя, а всякі-різні шовки — то ганчір'я. І дівчинка, пов'язуючись у тернову хустину, нараз забулася про всі свої біди й нещастя, про те, за що себе шпетила, за що дорікала собі. Вона приступила до вікна, підморгнула сама до себе. Вернулася назад, стала серед хати й знов підморгнула, прискаливши око: липка чорна гривка звивається на лобі кутасиком, щічки рожевіють, губи повніють.

— Сама не знаю, за що мені взятися? — запитувала себе, терблячи кінці хустини. — Чи підмітати хату, чи дойти козу, чи бігти в управу?

Вона пишалася в хустині — сяяло її обличчя, всіяне ластовинням, як горобине яйце.

Раптом її брівки, тоненькі й ріденькі волосиночки, які щойно означували майбутню красу, зламалися, обличчя надулося, посутенівши, як у старої, губки скривились, і вона пхінькнула:

— Раденька, що дурненька?

Дівчинка зірвала з голови хустину і, згорнувши, поклала її до скрині. Там було перерито, перекопано. Вона сказала:

— Потім, потім! — і побігла за піч.

Вмилася, знайшла своє платтячко, яке валялося під лавою, а тоді стала розчісуватися поламаним гребінцем. Її очі літали по хаті: скриня, піч, ліжка, стіл, лава під двома вікнами — чотири стіни, у них не було й ванькирчика.

— Не буду братися за віника. Притьма здою козу і

притьма побіжу в управу. Я і їсти не хочу, а мама чекає не дочекається,— наставляла себе, вибігаючи в сіни.

Коза і цапок вже давно чекали на неї, але їй не було ко-ли з ними церемонитися.

— Гречні, делікатні, чемненькі ви мої,— все ж сказала їм, попестивши Дерезу, яка задерла до неї голову, лапнула наставлені ріжечки Дерезія і вигнала їх із сіней.— Ви не такі, як облавники. Облавники вламуються до зачинених, а ви у відчинені не йдете, бо то не хлів, а хата.

Зняла з кілочка дійницю й швидко видоїла козу, потім ще швидше процїдила молоко, налила в глечик. Хліба не було: нічні «гості» зтрошили. Знайшла сухаря й рушила з дому. Її проводжала яблуня-апортівка. Парасочка глянула на неї, поламану, покалічену, знівечену. Сумно гойднула головою й пішла, не оглядаючись.

Вони жили над водою — край ставка, а управа була посеред села, коло школи.

Туман вже впав, сівши на воду: ранок наступив давно. Висло сине високе небо. Плесо ставка було несхитне і золотіло. Тихо стояли очерети. Горю за ставком синів, ще не беручись осінню, ліс. Тепло. Спокійно. Ледве подмухував вітер. Колихалося чисте, прозоре повітря. Тихе й спокійне було село: воно начеб вимерло після нічної облави — порожньо зяяли глухі вулиці й провулки, ніхто не виганяв на вигін худобу, з жодного комина не підіймався дим. Собаки й ті поховалися по будах. Парасочка простувала серединою вулиці, збочила й ступала стежкою в спориші. Глечичок у руці, сухар за пазухою — ішла вона й стригла очима. При-слухалася, але не оглядалась.

Що не крок, то їй ставало страшніше: «Невже усіх виби-ли а чи забрали кудись і я залишилася сама?» — подумала й сповільнила крок. Ніде ніщо не загомонить і не скрипне. Її очі стригли німотні подвір'я і хати, а вуха ловили незвич-ну, боязну тишу.

Чап...Ступ...— вчулося їй: за нею начеб хтось ступав. Вона зупинилася й оглянулася — за нею слідком ішли коза з цап-ком. Забулася припнути Дерезу, от вони й подалися.

Парасочка їх не проганяла, нишком усміхнулася, мовби підохотила своєю усмішкою:

— Ходить, ходить зі мною, будьте мені за товариство,— й рушила стежкою.

Вони ішли наче мертвим селом: дівчинка, коза і цапок. Кругом них — як на цвинтарі. Поминули білі хати, сліпі вік-на. Ясени й осокори клали на них свої тіні. Так і дотягли-ся до середини села. Пусткою стояла тут колишня крамниця.

Біля неї німувала така ж облуплена халупа управи, а навпроти, на широкому вигоні, зарослому муравою, грициками, петровим батогом і лободою, виднілася школа — єдиний у селі мурований будинок під білою черепицею. Біля ганку із розламаними поручнями походжав Дубок з гвинтівкою, а неподалік зібралася купка бабусь. Вони стояли мовчки, — запалі губи стулені, хустини дашкують над очима — і були мовби виліплені з сірої глини.

Дівчинка переклала з руки в руку глечика, насварилася пальцем на Дерезу й на Дерезія, щоб не йшли далі за нею і щоб чекали її на вулиці, але сама чомусь не могла зрушитися з місця.

Шкільні вікна були замуровані цеглою. Які наглухо, а які з бійницями — з вузьких щілин грізно стриміли дула кулеметів. «Хіба я ніколи не бачила замурованих вікон? Хіба мені в дивину ті бійниці? Була школа, стала комендатура. Чому ж мої ноги, як неживі?» — вона подивилася на свої ноги, приганила їх поглядом, і вони, червоні, як у гусеняти й запилюжені, ступили далі. Вона побачила, що площадка біля школи заїжджена і затоптана: виднілися сліди коліс, чобіт і копит. Широкі сліди автомашин в'їлися в мураву й чорніли стежками. Вона ступила на ті сліди, холонучи при думці: «Я спала, а облава забрала маму! Десь-то усіх забрали, нападкували й повезли...»

Бліда як стіна, ледве переставляючи ноги, Парасочка мовчки підступила до купки бабусь. Вони подивилися на неї, впізнали. Вона гойднула головою, привіталася до них очима, і вони прийняли її до себе.

Дубок ходив біля ганку.

«Чи мені розпитувати? Чи стояти й мовчати? — подумала дівчинка. — Але чого я дочекаюся, стоячи?..» — глечичок у руці, сухар за пазухою: вона благально закліпала очима — ось-ось розплачеться.

Старі жінки перемовлялися пошепки — коротко. «Молодих половили й відправили». — «Попруть у Німеччину». — «Матері понесли їм торби». — «Якби-то встигли». — «Ми знелюділи». — «І нам те ж буде: усі пропадемо».

Парасочка ловила цей шепіт, вслухаючись в кожне слівце.

«Кого повезли, а кого в комендатуру». — «То за контингенти». — «Самі замурувалися і їх замурували». — «Кажуть, приїде німчур». — «Еге ж, начальник». — «Той обдере як липку». — «Наші йому допоможуть». І їхні очі з-під хустин дивилися на шкільний ганок.

Вони замовчали, а дівчинка думала: «Не мовчіть. Перемовляйтеся бодай у півслова: ви — старші, ви усе знаєте, а

я мала, я хочу знати, де моя мама? Я тому і прийшла сюди. Чого ж ви мовчите? Що мені робити? Навчіть мене. Чому ж ви мовчите й не хочете мене навчити?..»

Бабусі вперто мовчали. Або перешіптувалися про вже їй відоме: «Кому на чужині, а кому й тут амба: всім жаба дасть цицьки». Або просто бідкалися: «Терпи, кумцю, терпи: страшна видима смертонька».

Вони стовбичили, самі потерпаючи. Наганяли на себе ще більший страх, ще більший відчай.

Парасочка стояла край гурту — чорноголова, тоненька, у вицвілому сіренькому платтячку, наче маківочка на голім стеблі. І, як у маківочки шурхотить стигле насіння, так шурхотіли їй у голові думки. Думка переганяла думку: «Якщо ви, старші, боїтеся смерті, то як же мені її не боятися?» — і вона спідлоба дивилася на жінок, прагнучи зустрітися з їх очима, вмовляла, щоб зігріли її хоч поглядом.

Їхні запалі очі були сумні й холодні. Вони таїли в собі недосяжне й непідступне.

«Чи й у мене такі самі очі? — подумала дівчинка. — День як золото, а село, як вимерло, — всі поховалися».

Гурт перемовчав і впало: «Не все котів масниця: буде й котюзі по заслузі». Ці слова, вимовлені шепотом, стали й забриніли їй у вухах. Вона побачила: гурт жінок дивиться на Дубка, на полицая — всі очі повні гніву й ненависті, жодний погляд не тремтить і не ламається. «Ні, ні, я неправду мислила, що ці старі люди стовбичать, потерпають і бояться. Якби вони так потерпали й так боялися, то хіба піткнулися б сюди? Якщо потерпають і бояться, то не за себе. І хіба я теж боюся? Чого ж прийшла? Наші коза й цапок не бояться, прийшли зі мною», — вона оглянулася: Дереза стояла, задерши голову, дивлячись з вулиці на шкільне подвір'я, а Дерезій, пригнувшись, смішно наставив різки.

Парасочка постояла ще мить і, переминаючись з ноги на ногу, запитала в жінок:

— Ви не знаєте, де моя мама?

Вона подумала, що вимовила це дзвінко, голосно, але її голос був ледве чутний.

Гурт мовчав, а якась бабуся кивнула головою чи то на школу, чи на Дубка.

Парасочка мацнула себе за груди — сухар на місці, глечик хитнувся їй у руці, й вона рушила до шкільного ганку.

Полицай уже сів і куняв, обнявши гвинтівку.

Вона підійшла майже впритул і крикнула до нього:

— Де ви поділи мою маму?

Дубок схопивсь — гвинтівка напереваги:

— Я у вас питаюся: де моя мама?

Її голосок дзвенів, як дзвінок. Гурт бабусь зрушився з місця й наблизився до ганку.

Дубок почепив гвинтівку на плече й простяг свої довгі руки:

— Що там у тебе в глечичку? Ану, давай сюди!

— Де моя мама?

— Нічого з нею не зробиться, посидить, поки приїде пан ляндрвірт,— сказав поліцай і ступив до неї.— Давай свого глечика.

Парасочка відступила, ховаючи глечичка.

— Давай, давай сюди, поки не скрутив тобі голову,— цідив крізь жовті зуби і наступав Дубок. Зарослий, неголений, перебирав гачкастими пальцями в повітрі. Ніздрі розпадистого носа роздimalися.

Вона поволі відступала, хотіла крикнути: «Не дочекається!» — але не спромоглась. А поліцай, куцоногий, плюгавий, насупився, а тоді пригнувся, хапонував глечика і потяг до себе. В її руці залишилося саме вушко.

— Мамо! — скрикнула Парасочка.

Қоза і цапок, почувши її голос, кинулися до неї.

Поліцай, розставивши ноги, задер голову й, держачи глечичка обіруч, цмулив молоко.

Бабусі загомоніли:

— А бодай ти гарячої смоли напився.

Парасочка хряпнула вушко під ноги й побігла геть. Қоза й цапок рушили за нею.

III

Нудно смоктав під ложечкою голод, чекала забруднена, неметена хата, а їй нічого не хотілося. Пробігши від комендатури мовчазним, безлюдним селом, сіла на порозі й сиділа. Лікті на колінах, голова в долонях, наче слимачення в мушлі. Павлик-равлик виставляє рижки, а вона наставила свої очі, й вони світяться з порога в далекий світ. «Ото провідала маму,— думає,— що й не допиталася до неї».

Қоза пощипувала моріжок, а цапок то підлазив під неї, то прихилився до її бока, забавляючись. Парасочка дивилася на них і не бачила їх. Думка думку доганяла,— сила думок проносилась у її голові, як зігнана з насиджених гнізд вороняча зграя: «Маму триматимуть і не випустять, поки не приїде німчура — сам ляндрвірт. Та чи й випустять, коли він приїде?.. Молодих, бач, погнали, а інших — за контингенти, за недобори. Напакували школу людьми. Вікна заму-

ровані. Дубок на посту. А я з молоком. Кому несла, а хто його видудлив! Було б вилити із глечичка — і нехай молоко свята земля п'є. Не змогла. Злякалася, а чи стало шкода глечичка? Ліпше я і не несла б його! Та що молоко? Я не знаю, що мені робити? Як бути?» — і вона дивилася поперед себе — на город, на верби в кінці городу, на став, який самотів за ними, і на ліс за ставком.

Цапок бавився біля кози, тоді підступив до дівчинки, понохав їй ногу, як песеня, але не лизнув. Зупинився, наставив свого лоба: хотів, щоб вона наставила до нього долоню, як завжди, а він тоді буцнеться.

— Дерезію, та чи ти не бачиш, яка я? — приганила його Парасочка.

А цапок вдавано наставився на неї ще й притупнув сердито копитцем, мовби запитуючи: і чого ти сидиш?

— Тобі добре, Дерезію: в тебе є мама,— обізвалася вона до нього.— А що б ти робив, коли б твою маму забрали?

Цапок схилив голову — один ріжок до землі, другий до неба.

— Біленький, вилизаний. Тебе твоя мама пестить і вилизує,— казала йому дівчинка.

Дереза начеб збагнула, що її хвалять: перестала пастися й прислухалася.

І Парасочка, погойдуючи головою, сама загойдалася, то в один бік, то в другий:

— Нема нам до кого прихилитися — ні мені, ні мамі, бо нема у нас тата. Наш тато на війні, десь на фронті. Ми тільки й можемо, що прихилитися до нього своїми думками. Він не може погладити мене своєю рукою. Я давно не чула його слова. Так-то, Дерезію. Так-то, Дерезо. А дехто погрожує, що ворон і кісток його сюди не донесе. Це неправда. І ми з мамою не віримо. Ми живемо, як усі, а не як той Дубок.

Їй було важко говорити: сухий язик ледве повертався. Вона згадала сухаря. Добула його з пазухи й почала гризти.

Цапок і коза теж захотіли сухаря. Його не можна було вламати. Дівчинка відгризла шматочок і дала Дерезію. Відгризла ще шматочок і дала Дерезі. Сухар танув їй у роті, а вони ніяк не могли розжувати свої шматочки. Цапків усе падав на землю. Він підбирав його губами, а коза жувала й жувала.

— Ваш хліб — трава, — сказала їм Парасочка. — Ідьте і пасіться, коли ваш хліб зелений,— а сама смакувала сухарем.

Жуючи, перестала дивитися на них, зиркнула на яблуню-апортівку, і її бровенята звелись догори. Повільно снідаючи

сухарем, довго мовчала. Карі очі повнилились великою мукою і великим сумом. Вії бриніли, а округле підборіддя мовби подзьобували невидимі пташки своїми голчастими дзьобиками. Над силу проковтнула вона сухаря й видихнула:

— Я така, як і ти, яблунько: розчахнута, поламана. Облава нам обом дала бобу.

Дівчинка придивилася до неї. Яблуня росла край вікна. Молода, але вже піднялася височенько, її гілля лежало на стрісі. Вона ще вчора пишалась розлогою кроною. А нині її тонкий у дві руки стовбур був зачовганий, вишмуляний. Під яблунею на землі скніло зірване листя, корячкувате й безпритульне гілляччя. Крона розполовинилася: відчахнута віднога звисала, як відірвана рука. Не лишилось жодного яблука. А їх же було повно. Вони були великі, як кулаки. Й кожне з червоненькими смужечками. Всі ніби розмальовані.

— Що вони зробили з тобою? І що вони тільки зробили? — зашепотіла Парасочка. — Ти була розкішна й густа — затуляла собою сонце, а тепер небо над тобою провалюється. Обнесли і пожерли тебе. Мені не так шкода тих яблук, як тебе. Як ти їх знов родитимеш? Як?

Її очі полохливо дивилися на яблуню.

— Що ж ти мовчиш? Дивишся на мене й мовчиш. Ти вмієш розмовляти з вітрами, з морозами, а не з людьми. Зажерливість отих звірюк гірша від найлютішої негоди.

Вона не могла зрушитися з порога — кожен зірваний листочок, кожна зламана галузочка і відчахнута гілка боліли їй. Здавалося, що в грудях усе рветься, ламається і розчахується.

— Ні, ні, ти ще будеш родити нам, яблунько. Ти не вмієш говорити з людьми, не можеш їм сказати, що хочеш, а люди повинні те знати й розуміти. Тато тебе для того посадив, щоб ти зеленіла, цвіла й родила. Я збережу тебе, яблунько, — шепотіла дівчинка. — Німців поб'ють: нас визволять, тато повернеться живий, а ти народиш багато-багато яблук...

Спершись руками об камінець, вона звелась із порога. Прудко вхопила черепок з глиною, який стояв під призьбою. Швиденько вбігла в хату, винесла води, линула, закалапуцяла глину. Тоді згадала, що ще не знайшла ганчірки, шнурка. До неї підбіг цапок, дивуючись, що вона робить? Вона мазнула глиною йому по мордочці. Він гнівно відплигнув, заметляв своїм куцим хвостиком, дивуючись ще більше. Коза мекнула, щоб ішов до неї, але він бігав за Парасочкою, заважаючи їй шукати ганчірку і шнурка.

Вона винесла з повітки дрантя — фартушину з поворозочками. «Не треба й шнурка»,— подумала. Набрала сирії глини у те дрантя, прив'язала поворозками собі на шию й, вхопившись руками за стовбур, подерлася на яблуню.

Дерезій задивився на неї. Підійшла Дереза, виставилася й собі. А Парасочка глянула на них згори й сказала:

— Не витріщайтеся — ще не таке побачите,— й чіпко втримуючись на яблуні, лаштувалася до роботи.

Завальцювати розчахнуте, пошкоджене було легко. Щоб глина ліпше трималася, вона поплювала на неї, пригладила. А от підвести відногу, поставити її на місце було важко. «Якщо я вже вилізла, якщо вже сиджу тут, то мушу знайти спосіб»,— підохочувала себе. Скарючившись, підставила під гілку плече й повільно вирівнювала її.

— Не гнися,— мовила.— Хіба я тобі зла хочу? — й припасовувала дрантя-фартушину. Однією рукою держиться за стовбур, а другою над силу обмотує завальковану глиною відчахнуту гілку. Обмотала, притисла ногою. Тепер можна й зв'язувати. Треба міцно, з усієї сили. А сили вже нема. «Ну й нерозумна я,— гудила себе.— Хіба ж так зв'яжеш? Хіба ж так триматиметься? Вітер дихне й знову відчохне. Треба прив'язати ще й угорі»,— зубами повідгризала поворозочки, сточила й прив'язала відчахнуту гілку ще й угорі. Відпустила плече — віднога трималася. Дівчина з'їхала, спустившись донизу, знайшла мотузку і знов на яблуню — прудка й жвава, як білочка. Знов підперла гілку плечем для більшої певності й тісно обшнурувала фартушиною. Спустилася, глянула на яблуню.

— Добре! Тепер небо не провалюється,— похвалила сама себе.

Руки замурзані, сукенчина в глині, але це їй було байдуже: впоралася, зробила, домоглася свого. Її поривало зробити ще щось — чекала неприбрана, неметена хата. Парасочка глянула на сонце: підбилося вже височенько. Може, той німчур уже над'їхав? Треба бігти до матері! Вона вигулькнула на вулицю. Кізка й цапок — її худібка — за нею. Так і наткнулися на бабусю, яка несла щось у хустині.

— Не приїхав. І не видно,— сказала бабуся, а тоді продовжувала жалібно:— Передачі не взяла. Морять голодом. Несу сніданок додому,— і подибала далі, сумна та журна.

Руки в дівчинки опустилися. Вона зів'яла. Спроквола вернула на своє подвір'я — сісти на порозі, сидіти й гибіти...

Йй перед очима пурхнув горобець. Ніс у дзьобі пір'їночку. Фуркнув з нею під стріху. «Як же мені сидіти і гибіти — горобець і той своє знає,— схопилася вона.— Треба щось

робити — жити треба»,— і вона, дивлячись на яблуню-апор-тівку, передумувала, з чого почати, за що їй спершу бра-тяться?

Принесла з повітки до хати в'язочку хмизу. Розклала вогонь, приставила горня з водою, кажучи:

— Гори і не гасни, моя піч. Грійся, моя водичко, а я не маю часу стояти коло вас,— і помчала. Вихопила заступ, казанець — і на грядку.— Накопаю картоплі. Он люди своїм сніданок носили. Не йти ж мені до мами з порожніми рука-ми, а Дерезу дойти ще рано, та й вона дає того молока як кіт наплакав.

Накопавши й помивши картоплю, всипала її у горня, в теплу воду, і, доклавши хмизу, кинулась прибирати в хаті.

За що тільки бралася, промовляла до кожної речі — і все її слухалось, аж горіло в її руках. Винесла й витріпала на-дворі рядно, аж курява піднялась, застелила ліжко,— і дві збиті подушки лягли горою.

Зібравши череп'я, винісши й викинувши його (облавники таки розбили горня з-під затірки), вона дістала з-під лави порожню пляшечку, поставила її на підвіконні між вазонка-ми — може, пригодиться — полила вазонки, набрала води в рота й покропила хату. А тоді — за віника.

— Мети чисто, березовий, та не здимай хмари, бо мама того не любить! Будь легкий, чемний і покірний мені. Ми з тобою підметем, як на свято.

Долівка була зачовгана, поколупана.

— Заходили, затоптали тебе, хато, як дикі свині. Твої бі-лі стіни пройнялися їх гидотним духом,— і вона переступала за віником, заглядаючи в кожний закуток, вимітаючи з-під ліжка, з-під столу, збираючи сміття до порога. Потім під-мела сіни. Зібрала сміття в стару запаску й понесла під хлівець.

І, висипаючи його на гноївку, казала:

— Як я те сміття викидаю в гній, так і вас, ненависники, повикидають червоноармійці.

А вернувшись до хати, стала на порозі. В печі кипіла картопля.

— Чистенько, тепло — облави наче й не було. Знов пахне людський живий дух... Якби-то нам з мамою дочекатися та-та. Він прийде. Ми дочекаємося. Коли він матиме прийти, ми ще не так приберемо, причепуємо нашу хату. Ми її по-білимо. Наробимо щіток, розведемо крейди...

Припнувши козу, щоб не сновигала, не вешталася за нею, водячи за собою цапка, Парасочка винесла й поставила їй відро з водою. Налила води в погнуту мишинку й для Дерезія: він маленький, захоче пити, а з відра не дістане. «Здається, я все поробила, з усім упоралася, можу йти»,— подумала, приставивши собі до рота пальця. Підхопила на порозі вузлика й рушила з подвір'я.

Дереза натягла повід, але припін її не пустив, а цапок крадькома рушив за дівчинкою.

Щойно вона виткнулася з подвір'я, а вулицею котить бричка, за нею жене підвода. Коні баскі, хропуть, б'ють копитами. Бричка вигицує. В ній сидять двоє і третій погонич. На підводі повно німців, колеса гуркотять, аж тріщать. Її обдало вихором і пилюгою. Вихор зловісно покотився селом. Її ніхто й не помітив. Витираючи рукавом запилжені очі й губи, заквапилася: «Приїхали... Треба бігти, а то візьмуть заберуть маму, і ми не побачимося. Від них усього сподівайся. А мама голодна. Я і сухарем поснідала. Я і дві картоплини з'їла» — глянула, а цапок третється до її ніг.

— Дерезію, геть до своєї матері! — напустившись, затукала на нього.— Геть! Заберуть, заріжуть і облуплять тебе, а то й не облупленого з'їдять.

Цапок набурмосився. Ніяк не міг урозуміти, що з нею, чому така недобра.

— Вернись! — крикнула вона з притиском.

Він махнув хвостиком, повільно повернувся і дременув на подвір'я. А вона побігла вулицею.

Щоб було швидше, взяла напереріз — стежкою коло церкви — й опинилася перед шкільним подвір'ям, вийшовши з тильного боку від управи. Бігла, упріла, запарилася й аж тут сповільнила ходу, ступаючи сторожко.

Німці походжали перед управою, розминали ноги. Розгнуздані коні їли, пофіркуючи, обрік.

Парасочка й не дивилася ні на німців, ні на коней. Її очі прикипіли до шкільного ганку. Він був порожній. Це їй здалося неймовірним, і вона отерпла: «Як я не бігла, кваплячись, а, мабуть, не встигла»,— затенькотіло в серці, й вона хапала повітря розтуленим ротом.

Раптом двері на ганок розчинилися. На порозі стала мати. За нею виткнувся Дубок.

Парасочка нікого й нічого не бачила — тільки її, свою маму. З'явившись на ганку, вона на якусь мить зупинилася на порозі, мовби її щось перепинило. Дівчинка подумала:

«Мабуть, побачила мене»,— але мати не дивилася на неї, а кудись вгору: чи на небо, чи на сонце.

Парасочці хотілося крикнути: «Мамо, мамусю!.. Я тут, твоя Парасочка...»,— але вона не могла. Йй хотілося бігти, але вона стояла, як спутана: руки трусилися, ноги тремтіли, усе тіло бив дрож.

Вона дивилася й дивилася на матір — простоволосу, в латаному піджачку поверх спідньої сорочки, босу. Йй коси були нерозчесані, підібрані й пришпилені тугим вузлом на потилиці. Як облава захопила, як повела, такою дівчинка й побачила йй. Все у ній рідне, своє — від кожної волосиночки на голові й до нігтика на босих ногах. А обличчя марніше й зажуреніше, ніж завжди. Воно зовсім почорніло. Навіть йй великі, лагідні очі наче запалися. «Ось чому вона мене не бачить,— подумала Парасочка.— Вона світа-сонця не бачить»,— і йй бризнули з очей сльози.

Дубок штовхнув матір кулаком у плече, а мовби зацідив своїм п'ястком дівчинці в обличчя.

— Мамцю, що вони з тобою зробили? Що вони з тобою роблять? — заголосила вона.

Йй ноги розпуталися — кинулась через дорогу і помчала до мами. Лопотіла спідничка, вигойдувався в руці вузлик, а в очах миготіло: іде мама, а йй веде поліцай.

— Доню, моя ти дитино! — почула втішене і зболене.

Мати бігла до неї, розкинувши руки.

Дубок залементував від несподіванки:

— Стій! Стій!

Заклацав гвинтівкою, ледве встигаючи за нею.

Парасочку не можна було перейняти, а матір наздогнати. Вони обнялись. Мати підхопила йй й притисла до грудей. Вони лише чули своє здавлене дихання і ковтали сльози. Дівчинка вихопилася з материних рук: хіба личить цілуватись на людях?

Поліцай підбіг, наставив гвинтівку.

— Тю, дурний, чи тобі вилізло? — відбивалася від нього мати, кружляючи навколо дівчинки.— Ми ж нікуди не втікаємо. Ми побігли одна до одної.

Німці щось насмішливо шварготіли, походжаючи перед управою. Це додало поліцаєві сил і злоби.

— Стара, відчепись від малої! Стара, кроком руш!— кричав він, командуючи.

Вони його не слухали. Парасочка добула зі свого клуночка картоплю, давала матері й усе щебетала, щебетала. Мати їла картоплю з дониної руки, слухаючи, як та йй варила, як, відцідивши, засунула знову в піч, щоб картопля була

розсипчата. Парасочка спохопилася: вона ж узяла солі, сіль зав'язана у вузличку, в якомусь кінці хустини. Та не було часу її шукати. Мати їла без солі, хвалила, що картопля тепла. А Парасочка казала, що навмисне загорнула її в ганчірку, а вже потім узяла у хустину та в вузлик. Вони так завзято говорили про ту картоплю, мовби у них не було іншої мови.

Дубок топтався, кректав і не міг їх розняти.

— Картопля! Картопля! Терендять і терендять! — перекривляв їх, брязкаючи та страхаючи гвинтівкою.

— Вам добре: нашого молока напились! — не побоялася, кинула йому у вічі дівчинка.

— Доню, ти вже була тут? — запитала мати.

— А хто ж вихопив з моїх рук глечика? Вони таким скоком, таким плигом його вхопили й вирвали — в мене в руці саме вушко залишилось, — випоминала вона.

— Ах ти — щеня! — ухопив він її за плече і хотів відкинути. Мала встигла вхопитися за руку матері й тому не впала.

— Ляндвірт чекає. Сам ляндвірт чекає! Або йдіть, або я порішу вас на місці! — налягав Дубок. Він зовсім осатанів: щетина на обличчі звелась, як страшна щітка.

Вони рушили, тримаючись за руки, а поліцай ішов за ними, гупаючи чобітьми.

Парасочка відчувала материну руку й зовсім його не боялася. Ні його, ні тих німців, які шварготіли й тицяли на них пальцями. А їй так багато хотілося оповісти матері, й вона розказувала, як зав'язала розчахнуту яблуню, як прибрала в хаті, — від облави сліду-духу не залишилося.

Коли наблизилися до управи, поліцай спробував їх роз'єднати: його гвинтівка з гострим багнетом гойднула між ними, але він чомусь втримався, чомусь не вдарив їх по руках. Не зважився, злякався зайвого шуму чи побоявся поставити їх перед очі ляндвірта із скаліченими руками. Їх руки не рознялись. Похилившись, мати призро глянула на нього, опецькуватого, а Парасочка сміливо вп'ялася йому в очі, начеб ураз підросла. Він втягнув голову в плечі, сховався під чорним круглим картузищем.

— Чорт з вами, як хочете, так і йдіть, — забубонів. — Нема нічого гіршого, як спроваджувати бабів.

Тримаючись за руки, вони ступили на поріг і ввійшли в управу.

Немолодий ляндвірт сидів за столом, дивлячись на двері. Поруч чипів у цивільному перекладач.

Дубок цокнув закаблуками, віддав честь і вже повертав-

ся, щоб іти і привести когось іншого з несплатників контингентів, але ляддвірт махнув рукавичкою, щоб той стояв і чекав. Поліцай завмер у дверях.

Ляддвірт знову махнув рукавичкою.

— Підступіть ближче,— сказав перекладач зовсім не погрозливо, а якомось начеб підохотно.

Парасочка звела на нього очі: той нагадував їй вчителя, коли вчилася перед війною,— така ж руса звихрена голова, такі ж вкрадливо-несміливі очі і в такому ж зім'ятому костюмчику, але не він. Мати сіпнула її за руку. Ступнувши, вона зиркнула на ляддвірта: був немолодий, похмурий —сухе, старанно виголене, аж сине обличчя, недобророзличливий погляд.

Він запитував строго, гаркаво, а перекладач рішуче перекладав:

— Жінко,— відразу ж і виправляючи себе: — Тітко, чому не здали молока?

— Так у нас корови нема.

Перекладач сповістив це ляддвірту, той буркнув одне слово.

— А м'ясо? Чому ви, тітко, тягнете з м'ясом?

— Так корову ж забрали на м'ясо. Звідки ж йому взятися, якщо ні бичка, ні телички? — відповідала мати.

Недобрівісне ляддвіртове обличчя стало ще похмурішим. Він заgrimів стільцем. Вперся спиною об стіну, за-клав ногу на ногу й, хляпаючи рукавичкою по коліні, заговорив уривчато, грізно. Блимнув сірими холодними очима на них з матір'ю і не схотів дивитися.

Перекладач теж не дивився їм у вічі. Заглядав у списочок і вчитував.

— Зерна не додали. Яець і не починали. А картоплю, моркву, буряки. Ніякої городини й грама. За вами ще числиться пух-перо. Штраховки, грошовий податок. Що ж ви собі думаєте, тітко?

Коли він натякнув про яйця, Парасочка згадала: не випустила курей з курника — все поробила, а про курей забула. Смикнула матір за руку й шепнула їй про це.

— Ах, ті кури, доню,— відпекнулася мати.

Ляддвірт почув, що вони між собою перемовилися, й запитав перекладача, про що вони?

— Забули випустити курей,— сказав той. Зашварговав, перемовившись з ляддвіртом, який кивнув йому й хляпнув рукавичкою по коліні, а перекладач сказав:

— Є кури, мусить бути м'ясо. Здавайте зерно, городину!

— Де ж того зерна візьмеш? — забідкалася мати.— Як

колгосп розлетівся, ми тільки й обробляємо, що скопаємо собі грядку городу. В кого коні, в кого тягло...— й спіткнулась: навіщо їй на когось наговорювати? — Земля облогує. Люди бідують.

В цей час обізвався Дубок. Стояв-стояв і не стримався:

— Та що ви її слухаєте? Вона наговорить три мішки гречаної вовни й усі неповні. Має город. Сіяла жито й пшеницю. Та в неї така картопля, такі буряки!.. Заговорює зуби — в неї чоловік на фронті. Щоб не забути: вона держить козу з цапком.

Перекладач ретельно, слово в слово переклав. Ляндвірт незворушно вислухав, щось гаркнув і, відхитнувшись од стіни, розліктися за столом.

— Так у вас, тітко, чоловік на фронті? — перепитав перекладач.— Ви фронтовичка, тому ви така затята, тітко?

Мати на те нічого, а Парасочка сказала:

— Наш тато на війні.

Її начеб ніхто і не почув.

Ляндвірт знову щось гаркнув, і перекладач переклав те, як наказ:

— У заложники! — й подивився поверх їх голів, пустивши свої очі на полицая.— Тримати доти, поки всіх контингентів, усіх недоборів не виконають.

Розмову закінчено. Дубок узявся за клямку, розчинив двері, а сам відступився — готовий вести їх в комендатуру.

— Хто ж ту городину накопає? Хто її привезе і здасть, якщо ви мене посадите? — заволатала мати, тримаючи в одній руці вузличок, а другою схопивши за руку Парасочку.

— Вас тільки двоє? — перепитав перекладач.

— Чи ви самі не бачите? — вигукнула мати.

Він сказав про це ляндвірту. Німець мовчки м'яв своїми довгими пальцями рукавичку. Мовчки глянув з-під довгого козирка на Парасочку: в неї руки і ноги, як соломинки, а сама як стеблинка. Щось людяне мовби прокинулося на його похмурому обличчі: на скроні сіпнувся живчик, одне око приплющилося. Раптом він спохмурнів ще дужче. Стиснув рукавичку, мляво нею гойднув і байдуже вирішив долю Парасочки.

— В заложники! — так переклав перекладач.

Полицай поклав свою руку Парасочці на плече:

— Чухрай, стара, додому й роби, що тобі велено, а ти, мала, гайда в комендатуру.

Мати не хотіла відпускати Парасочку. Дубок відірвав її від матері. Вхопив на руки, притис до грудей гвинтівкою.

Мати кинулася на нього, але йому на допомогу прибігли німці. Обступили і не пускали.

— Та що ж це коїться? — залементувала мати. — Візьміть хоч піджачину. — Зірвала з себе піджак. — Передайте, там так холодно... І ось цей вузличок..

Солдати перекинули піджачину і вузличок на шкільне подвір'я.

V

Він не кинув — стріпнув, відтрутив її від себе: вона ще й сама відіпхнулася від нього, бо весь час виривалася, впиваючись йому нігтями в горло, метляла ногами, билася головою, і коли розняв свої руки, відняв гвинтівку, яка її так муляла, врізавшись у хребет, вона впала навznak на підлогу, звинулася, сіла, стукотячи в темряві зубами.

— Кошеня, збісіле котеня, видра... Я насилу тебе здихався! — загорлав, плюнув і накинувся на першого-ліпшого: — За мною! — і повів.

Парасочка й не примітила, кого він і потяг. Її обступили, хтось присів коло неї на колінах. Чиясь рука погладила її по голові.

— Марцинюччина? З-над води? Матір забрали, тебе кинули? Дітей? За що? — бриніли жіночі голоси.

Тоді озвався старий, але з веселинкою, чоловічий голос:

— На науку, молодички. На науку. Хіба ж ми не в школі? Вечірній і денний тур — навчання круглодобове.

З білого дня, з яскравого сонця вона не могла при звичаїтися до темряви: учнівський клас із забитими вікнами мовби проковтнув її. Дихаючи вогкістю, сирістю й цвіллю, давив, душив.

Її запитували, що там у селі, чому вона опинилася тут, де мати? — а їй ніби заціпило: перестукотіла зубами, затамувалася. Сперта, нудотна вільгість дерла горло, проїкала в груди, в'ялила і млоїла. «Я ось-ось задихнуся, зімлію, знепритомнію», — думала. Їй хотілося води. Та де її взяти? Хто принесе? Хто подасть? Закліпала очима. Заплющить — темрява. Розплющить — теж темрява. Із заплющеними ліпше: в голові начеб устоюється, легшає і не шумить у вухах. А коли розплющить очі, ворухка, просякнута холодом, сповнена гнилизни п'ятьма насувається, лізе до носа і в рот.

Парасочка розплющила очі й відчула: їй несила вже їх заплющити. У вухах зашуміло, і дівчинці здалося, що всю її мовби заливає водою. В голові закружляло. Їй стало добре, як на гойдалці: пливе, пливе... Хилилась, хилилась, сидячи, і звалилася.

— Люди! Боженьку! Води! Зімліла!

Вона не чула ні крику, ні гаму. Учнівський клас задудонів: безліч ніг загувало об підлогу, кулаки загатили в двері. Зачинені люди з'єднались в одному пориві — жодна душа не залишилася байдужою. Їх підняв відчай, смерть кожному заглянула у вічі, і вони голіруч розвалювали муровані стіни. Парасочці було добре й легко, як у сповитку.

Її коли вона прокидалася, приходячи до тямки, їй теж було добре і легко: здавалося, що пливе у човні серед густих очеретів та осоки...

— Спати... Ще хочу спати...— прошепотіла.

Її підставляли з долоні води, але вона відвела свої губи.

Хтось пирснув водою їй в обличчя, але вона не прокинулася. Підібгала ноги. Поклала руку під щоку й спала.

Її розбудив холод. Ходив їй по ногах, пощипував коліна. Вона мацнула себе за груди — одежа мокра. Холодно. Довго не могла згадати, що з нею приключилося.

Навколишня п'ятьма вже не була такою густою й непроглядною. Очі вловили дві смуги світла, які пробивалися сюди, досередини. Дівчинка напружилася: смуги світла пробивалися із забитих вікон — день заглядав через вузькі бійниці.

Вона побачила, що лежить на лахмітті, впізнала мамину піджачину, яку хтось підстелив їй. Біля неї лежав клуночок, який несла матері, — усе їй згадалося, і Парасочка повільно, кволо піднялася.

Людей не поменшало. Підходячи й присідаючи навпочіпки, вони заглядали їй у вічі, коротко запитуючи:

— Минулося? Нічого не болить?

— Не болить, — відповіла.

— Ти ж зомліла. Ми перелякалися, але не дали тобі вмерти.

Вона насторожилася. Старий, з веселинкою, чоловічий голос сказав:

— Не лякайте її. Знайшли чим хвалитися. Покропили дитину водою, так і самі ж напились. А ти, донечко, кріпись: у тебе все тільки починається.

Парасочка сказала:

— Ми — заложники.

Вони те знали й самі. Поки лежала, знепритомнівши, Дубок не одного вивів і не одного привів. Молодших відпускали готувати й здавати контингенти, а старих запрото-рювали назад.

Дівчинка підтягла до себе клуночок, поклала собі на коліна й розв'язала хустину:

— Тут у мене картопля. Вже задубіла.

Йй хотілося віддячити людям, які прийняли її до себе, які заступилися за неї.

— Беріть. То нічого, що вона задубіла. Ви ж нічого не їли. Сніданок давно минув. А яка зараз пора? Обід, з обіду чи вже вечоріє?

— Не питай у слабого здоров'я.

Було всього кілька картоплин, може, зо п'ять. А рук було багато. Та ні одної загребущої. Брали, розламували, ділили, щоб кожному дісталось по дрібочці.

Парасочка знайшла у вузлику сіль. Розв'язала й присолювала. Хто наставить руку, вона й присолить.

— Що ж ти собі не залишила нічого? — запитав хтось, відразу ж і поділившись із нею.

Вона хотіла відмогтись, мовляв, не голодна, але взяла, присолила й кинула в рот. Клейка, пересолена дрібка картоплі приліпилася до зубів. Дівчинка й не ворушила губами: вона повільно й солоно танула сама.

— Ти сіль бережи, — порадили їй.

Парасочка розв'язала вузлик, стріпнула хустиною і пов'язалася. «Якби знаття, — думала, — я б тієї картоплі наварила й напекла цілий чавун. Усіх пригостила б, усіх нагодувала б. Сподівалась: для матері. Та десь так воно вже заведено: загадуєш собі одне, а що тобі наміряно?..» — вона підвелась. Стріпнула піджачину, одяглась. Йй відразу стало тепліше, так начеб та піджачина й досі берегла в собі материне тепло. Тримала в руці ганчірку, в якій була замотана картопля. Чи її викинути, чи кудись подіти? Навіщо вона? Взяла й забгала в кишеню.

З'ївши по дрібочці картоплі, люди підходили до відра, присідали й нахильці пили воду. Коли зчинили колотнечу, поліцаї й принесли відро води, поставили, наче коням.

Вони перебалакували про одне й те ж: скільки їх триматимуть, дозволять чи ні передачі? Бідкалися про згаяний час. Якби задощило, то не біда: можна сидіти, а то ж робота — якраз: хапай з городу, не вхопиш, здихай з голоду. А ще вони говорили про молодих хлопців і дівчат: плекали, годували, а проклята чужина скористається силою.

Парасочка пройшла в самий куток. Дві смужки світла з бійниці тягнуться до дверей. Йй із кутка видно і людські зажурені обличчя, і згорбатілі плечі, і поопускані руки. До того, як їх сюди зігнали, клас був порожній. Парти винесено й повикидувано. Впізнала його: тут вчилася в першому й другому класах. Тільки й скінчила, що два класи, і вже два роки пасе козу.

Йї не згадувалося, як тут було повно світла, як парти стояли двома рядами, як на вікнах цвіли у вазонах квіти. А зараз дівчинка стояла в кутку і не знала, як бути, хто її виручить.

Прихилившись, наче вrostала у відсирілу стіну. Піджак звисав на ній, як на опудалі. Вона загорнулася в поли, руки в довгих рукавах. Але кого тут було лякати? Миші й щурі, мабуть, повтікали з цього приміщення, оберненого в людський поглум, на людське постраховище.

«Яка добра, яка здогадлива мама,— думала вона.— Роздяглась, сама залишилася в сорочці, а піджачину — мені. Десь-то намерзлася тут з ночі, знала, що і я мерзнутиму»,— і те, що мати не забувала про неї, що в останню хвилину, коли їх розлучали, скинула піджак з свого плеча, проймало її такою гарячою хвилею любові до матері, що вона зашепотіла:

— Мам-цю... Мам-цю...

Йї губи ледве ворухнулися. Ніхто не чув її шепоту.

Мурована стіна озвалася йї у плечах своїм кам'яним ходом, і дівчинка відхитнулася: не хотіла вrostати у неї, відсирілу і похмуру.

Вона стояла у великому піджаку. Зворухнеться, поли розпанахуються, і такі ж розпанахані думки вишуговуються йї у голові: «Мама все зробить, щоб швидше здати контингенти і визволити мене». Йї уявлялось, як мати копає картоплю, буряки, як вирубує капусту.

І ціпеніючи в темряві, в кутку, Парасочка шкодувала, що нічим не може допомогти.

Йї вживався двоколісний возик, яким вони возили на город гній, а потім привозили все з городу. Мати впрягається спереду, а вона підпихає ззаду. Йї аж вчулося пронизливе вищання розхитаних коліс, їх постукування, й думала: «Але якщо все викопати та все згребти з городу і здати — картоплю, буряки, моркву, капусту, цибулю, то як же вони? Як?.. Якщо ті п'ять курок на м'ясо? Може, козу й цапка на м'ясо?.. Мати впорається, вивезе, здасть, викопає — мене випустять, а що з того? Що будемо їсти? Так зле і так недобре: однаково — каюк».

В неї була ще одна думка — одна надія, але дівчинка боялася про це згадувати тут, узаперті: вони мають мішок жита і мішок пшениці. Виросло на городі. Змолотили. Просіяли на решеті. Викопали в повітці яму, обстелили соломкою і сховали. Мішок жита і мішок пшениці — на чорний день. Вона знала, вона була певна: мати не відкопає, не візьме й не вивезе. Більше ж у них — ні зернинки на обійсті. Що

не сховали, посіяли: із землі ніхто не вигребе. Трішки здерли на жорнах, але вже розійшлося. Останній хліб — останнього буханця зжерла облава. В торбині висить кілька сухарів.

Парасочка відігнала думку про закопані мішки жита й пшениці: їх нема — вони нічого не закопували, не ховали. Хто бачив? Вона відігнала згадку про торбину з сухарями, щоб їй не хотілося їсти.

Хто сновигав по класу. Хто розсівся на підлозі, простягши ноги а чи підібгавши їх по-циганськи.

А вона, щільно загорнувшись полами, задивилася на дві світляні смужки з бійниць: як той білий день сотається і не може пробитися сюди, так і її поривання не можуть проламати мурів.

Смужки світла повільно тьмяніють — білий день згасає.

Дубок повідводив людей до ляндрівта, кого запхнув сюди назад, а хто добровільно прийшов, щоб змінити дочку чи невістку, й став заложником. Учнівський клас тепер наче в'язнична камера. Школа — комендатура, а тут — камера.

Люди не мовчать. І Парасочка чує, про що вони перебалакуються: в колишній учительській — кабінет коменданта. Там вікно не замуроване. Його на ніч заставляють мішками з піском. У найбільшій класній залі — нари: на них сплять поліцаї. Ще одну класну залу держать для німців. Ляндрівт примчав і забереться, а фрици залишаться.

— Була школа, стала тюрма. Світ такого не видів.

— Тюрма теж освіта, та не кожен її витримає, — обізвася старий, з веселинкою, голос.

— Правда, бо як тільки прийшов німець, ти лиш дай і дай.

— А ви що собі гадаєте: ми тому фашистові потрібні — йому потрібна наша земля. От вони кого в землю, кого розсіювати по світу, щоб нашу землю собі.

Дівчинка це слухає. Ноги заціпили від довгого стояння. Присіла — над нею закружляла чорна стеля.

В коридорі загувало: поліцаї збиралися на нову облаву а чи просто прочісувати село.

Вечоріло, двері розчинилися:

— Передачі!

Викликувано по одному, по прізвищу — підходь до дверей, бери вузлик або кошеличок і вертайсь.

Парасочка подумала: «Зараз побачу маму», — але коли її названо й коли вона підійшла до дверей, їй в очі блиснув ліхтарик і погрозливо:

— Бери своє і мотай!

Тільки й встигла побачити рядочок кошечків і клуночків — передачі прийняли, почіпляли на них бирочки, а хто приніс, тих не допустили.

Ніхто не вечеряв осібю. Посідали кружка, як на мураві. Подіставали, хто що мав, і всім ділилися.

Мати передала їй змочених сухарів і пляшечку молока. Вона впізнала пляшечку — з-під свяченої води. Ще вранці поставила цю пляшечку на підвіконні. Сухарі й молоко запахли їй хатою. «Ще вранці я була дома,— думала.— А як це було давно...» — бралася за сухарі, за молоко — та не хотілося ні їсти, ні пити, а цілувати їх, обціловувати.

Вечеряючи, люди простягали їй хто цілушку, хто цибулину, хто яйце.

— Ти мала. Тобі рости й рости,— казали.— Вечеряй і рости, Парасочко. Ми старі. Ми скоро помремо, а ти своїм дітям і внукам розкажеш, яку ми біду перебули.

Вона не відмовлялася. Всі були їй знайомі — свої односельці. Ніколи такими добрими вона їх ще не бачила. І коли стара бабуся сказала, що з вікна, з бійниці тягне холодом, Парасочка схопилася, витягла з кишені ганчірку й заткнула щілину.

— В мене більше нічого нема,— промовила.— Хіба хустиною?

Їй не дали скинути хустину, щоб не простудила голову, і заткнули бійниці пілочками зі своїх кошків і вузликів.

Вечеря була пісна й нерадісна: поліцаї перебрали передачі, смачніше витрусили, залишили недоїдки. Зголоднілі заложники лагодилися до сну. Влягалися покотом, узявши дівчинку досередина, щоб їй було тепліше.

— Боже, боже, ми як цигани.

— Помиляєтеся, молодички, циганське плем'я вільне, а ми — невільники.

Перемовились кількома словами, і запала холодна могильна тиша.

Парасочка ніяк не могла зігрітися. Вона лежала, не роздягаючись. Котрась із жінок дала їй свою вовняну хустину, закутала її ноги. Дівчинка, зібгавшись, вкуталася в поли піджачини, зажмурилася, але сон не приходив. Очі її розплющувалися — стіни і стеля занурювалися в суцільну чорноту. «Ми як вмуровані в камінь,— думала.— Ми — заложники... Я тут, а мама дома. Вона дома, але хіба на волі? Ми — всі заложники. Я не буду про це думати. Коли весь час про це думати, то можна вмерти. Стіни стають ще холодніші, а стеля валиться на голову. Я буду думати про ту жінку, що дала мені свою вовняну хустину, що вкутала ме-

ні ноги. Добра жінка, добра в неї душа. Вона така, як моя мама. Я це ніколи не забуду. Вийду звідси і не забуду. Я цю тітку мало знаю. Хіба що трохи в обличчя, бо вона не з нашого кутка. Я поцілувала б вам руку, тітонько, але ви й не ворухіться, здається, спите. Я не буду вас будити».

І боячись поворухнутися, лежачи ницьма, вслухаючись у людське притихло-пригнічене дихання, вона затамувалася: «Очі не заплющуються, я не хочу спати. Я буду собі думати й буду стерегти людський сон».

Йї привиділося літне погоже надвечір'я. Заходить сонце, стихають поля. Горюю стоїть і не шелесне висвітлений зелений ліс. У долині блакитні ставок. Сонце зайшло. Захід зарожевів. І зарожевіло село, і дерева в лісі, і вода в ставку. І рожевіє дорога. А дорогою спускається в село череда...

Раптом могильна тиша в школі-комендатурі розпалася: загупало, зачовгало, зарепетувало. Заложники прокинулися, але до них ніхто не добувався. Вигукували, галасували, тупцяли в коридорі, в інших класах, трахкаючи дверима.

— Вернулися з грабунків.

— Буде пиятика.

— Чуєте, німці шварготять.

— Поліцаї теж шварготять не гірше німчури.

Люди попідіймали голови, наслуховували. Крізь зачинені двері пробився чад самогону, сала, часнику і цибулі.

Запилікала губна гармошка: ну-ди, ну-ду... бу-би, бу-би... Хтось зірвався в танець.

— Сабаш. Справжній сабаш. І де ті партизани? Наскочили б, напали.

— Якби наскочили, якби напали, то і нам змололося б. Кулі сліпі.

— Ну й що? Як так сидіти і як таке слухати... Чуєте. що вони витворяють? Чуєте? Це ж вони нам вже поминки справляють.

Німці й поліцаї пиячили. Пилікала губна гармошка. Нюги били в підлогу. Перекидався шкільний будинок, а Парасочка, лежачи ницьма, згадувала, як вона з пастухами гнала сільську череду: повільно ідуть, статечно ступаючи, ситі корови — дорога пливе, і пахне молоком. А в кожних воротах вже стоять і чекають. Чи буде ще таке коли. чи ні? І коли буде?

VI

Піджачина обтіпалась, подерлася, повнисмикувалось і стирчить клоччя, поли нижче колін, метляються, як порожні, довгі рукава — це Парасочка. Її випустили, вийшла на

шкільний ганок і нічого не бачить: білий день глянув ув очі й засліпив.

А на вулиці чекає мати: сюди їй не вільно.

В очах ріже. Очі болять. «Що ж це буде? Я буду сліпа!» — з жахом подумала дівчинка. І, жахаючись ще дужче, відчуваючи, що цементові східці провалюються під нею, що сама мовби западається в землю, вона поволеньки підняла довгого рукава, заслонилася від сонця. В очах наче перестало різати. Вони ніби переболіли. Перед нею замиготіло, сіро бовванючи: на подвір'ї горять вогнища, висять казани, сновигають солдати, а на дорозі стоїть валка підвід. Шум, гам, вовтузіння.

«Вогонь, полум'я... А чому ж мені все здається сірим? Сіра мурава. Сірі дерева. А яке сонце?— Вона підвела голову.— Сіре небо і сиве сонце!»

Парасочка лякливо опустила руку, схилила голову, дивлячись собі під ноги. «Я ще ніколи не бачила сивого сонця!» — ця страшна думка пронизала її.

Вона мляво ступила: східці не провалювались, земля не западалася.

Вона зійшла зі східців і ступила твердіше, впевненіше.

— Парасочко! Дитино!

Материн голос влетів їй у вуха: впізнала, скинулась. Вона впізнала б цей голос, якби він покликав її хто знає й звідки. Зупинилась, закрутила головою, шукаючи матір. Побачила її на вулиці. Мати стояла, впрігшись у візочка.

Поли піджачини розійшлись, захляпали — дівчинка пустилася з усіх ніг. Подвір'я велике. Вона минала вогнища. Й що ближче була до матері, мурава ставала зеленою, небо синім. А добігши до матері, видавила зболено і змучено:

— Мамцю, я бачила сиве сонце! — і боялася підняти свої очі — дивитися на валку навантажених підвід, на зігнану сюди худобу.

— Що ти таке кажеш, дитино? — насторожившись, перепитала мати.

— Мамусю, геть, швидше геть звідси,— настоювала вона.— Я бачила сиве сонце...— й пустилася бігти.

Мати налягла руками і грудьми на перекладину в голоблях. Візок покотився.

— Це тобі здалося, це тобі з темряви, доню...— сказала, наздоганяючи її, й кидала пошепки:— А щоб їх темрява взяла й осліпила до єдиного.

Вищали, стукотіли, підстрибуючи, колеса. Парасочка чимчикувала попереду. То підніме голову, гляне спідлоба, то опустить очі — на воротах, на хлівах, на білих стінах хат

чорною фарбою, шмаровидлом скачуть розкарячливі написи: за допомогу партизанам — смерть, за переховування втікачів з таборів — смерть... «Нам за все — смерть!» — подумала й не зупинялася. Написи свіжі. З'явилися, поки сиділа заложницею.

— Намучилася, як ти тих три дні перебула? — допитувалася, наздоганяючи її, мати, але вона не оглядалася.

Звернувши з вулиці, пустилася бігцем на своє подвір'я, бігцем майнула через поріг, поспішаючи до хати.

Випрігшись з візка, мати метнулася за нею. Дівчина стояла в хаті, припавши головою до косяка. Вона не плакала, не ридала, а все тулилася до косяка, мовби обціловуючи рідну хату. Мати спробувала обняти її, прихиливши до себе, але вона була якась незворушна, ніби непритомна.

— Доню! Дитино! Ти зчужіла а чи здичавіла? Що вони з тобою зробили?..

Парасочка почула, як мати зайшлася розпачливим плачем, відірвалася від косяка, обернулася, приросла до нього плечима і сказала:

— Мамцю, моя матусю, я не зчужіла і не здичавіла — я вийшла з гробу.

Її голос прозвучав доросло — твердо і строго, як людини, що бачила смаленого вовка.

Мати ще дужче зайшлася слізьми — і заголосила:

— Пропади вони пропадом з їхніми контингентами! Я надірвалася, я очманіла... Ліпше б нас порішили на місці... В мене нема серця.

Вона затулилася долонями. Сльози текли рікою.

І тоді Парасочка запитала:

— Мамо, ви і жито й пшеницю? — не розуміючи, що додала туги і жалю.

— Мовчи! — крикнула мати, затуляючи їй рота. — Про це ніхто не знає. Не повинен знати, — і заридала.

Дівчинці стало ніяково, що розсердила матір. Але ж хіба там, узаперті, вона не думала про закопані жито й пшеницю як про єдиний порятунок? Тому й запитала, що весь час думала. Мати накинулася на неї з криком: жито-пшениця нечіпані. За них довелось доздавати городиню. Певно, що мати надірвалася і очманіла. І вона, скинувши із себе піджачину, видобувшись з розпанаханих полів і довгих рукавів, простягла свої руки, щоб обняти матір за шию.

— Я вас ні про що не питатиму, але й ви мене не питайте, — просила. — Потім, потім... — І просила: — Змийте мені, мамо, голову.

Обнявши матір за шию, вона відразу ж і випустила її

зі своїх обіймів, і, зіп'явшись на пальці, витягнувшись, ледве досягаючи, торкнулася кінчиками своїх пальців материнної похиленої голови — погладила маму по голові.

Мати відняла долоні від своїх очей.

— Чи я, доню, змаліла? Чи ти постаріла? Хто з нас дурніший, а хто розумніший? — запитала, витираючись фартушиною. Її очі заблищали. Вона захапалася, заметушилася: — Я ж тобі наготувала, я ж тобі пристаралася: стоїть теплий крупничок, а хочеш, дерунів напечу? Може б, ти зараз поїла, а тоді я змию тобі голову лугом? Я не спала. Вночі, при місяці, поралася на городі. Що накопаю, в мішки, на візок та й везу. Швидше вивезу, тебе швидше випустять. Та нащо я це розкажую? Може, таки поїсиш, доню?

На столі запахло крупником. «Є молоко, є коза, — подумала дівчинка. — А чи є Дерезій? Чи, може, його на м'ясо?» — та не допитувалася, взялася за ложку.

Три дні ложкою не їла, а все руками. Дерев'яна ложка видалася їй важкою. Крупничок розваристий і не густий, якраз такий, як любить, але тільки посьорбала його. Була голодна, а ще більше виморена, пригнічена, розчавлена.

Мати внесла легенькі ночви. Дістала з печі чавунець.

— Вода тепла. В мене для тебе, доню, все готове.

І те, що в печі не доводиться розкладати вогонь, і те, що вода готова, — мати задалегідь про все подумала, про все подбала, — наповнило Парасочку ще більшою вдячністю і лагідністю до неї. Їй хотілося сказати про це, але не могла: щось терпке здавило горло — вона злякалася, що розплачеться, й подумала: «Може, я справді зчужіла? Здичавіла?.. Але ж оте сиве сонце!..»

Залишившись у спідній шкарубкій сорочині, вона нагнула над ночвами голову. Тепла, лагідна рука торкнулася її кіс.

— Боже, ти й загниділо, ти й завошивіло! — мати змивала їй голову лугом, змішаним зі своїми слізьми.

Хлюпала вода, і дівчинка відчувала материну ласку.

— Я змию, я скупаю тебе у трьох водах — річковій, ставковій і криничній. Річкова — шотічна, ставкова — вистояна, а кринична — здорова, — приказувала мати.

Вона виливала брудну воду в цеберку, бігла до печі, несла великого горщика, тоді ще одного горщика: в неї справді було три переміни.

Спотіле, липке змивалося з Парасоччиної голови, з вух, з шиї і стікало з водою. Вона втішалася, набирала в жмені води, миючи й миючи собі обличчя.

— Там такий бруд, такий... — казала,

— Знаю: ти там зомліла.

— Вдень ще нічого. А вночі — веремія, сказ...

— А я то впрягаюся у візок, то розпрягаюся.

Вони говорили кожна про своє — уривчасто, упівголоса, упівслова, а малювали життя й надії.

— Якби партизани... Хай нападуть, розіб'ють. Кулі сліпі, але нікому не страшно.

— А я яку картоплю, який бурячок, яку моркву викопаю, а яку пригорну. Ще раз будемо з тобою город перекопувати, бо ж я усе відвезла.

— А люди, мамцю, такі добрі...

— Неволя нас усіх ріднить, доню.

Зашелестів чистий рушник, а потім чиста полотняна сорочка.

Дівчинка перевдяглась і сказала:

— Я як відродилася, мамо!

— Ой, ми ще не скоро відродимося, — обізвалася мати, вхопила цеберку з брудною водою і рушила до дверей.

Надворі сонячно. В хаті натоплено, тепло. Парасочка нічого на себе не накидала. Взятася до крупничку. Горнула й горнула ложкою, а тоді нахильці випила з мисочки ще й облизнулася.

— Як мені добре! — промовила й потягнулася.

Мати почула це з сіней.

— І мені добре, — сказала, переступаючи через поріг. — Я зараз руки витру й буду тебе розчісувати.

Вона поставила табуретку посеред хати. Парасочка сіла. І мати стала її розчісувати, пробираючи коси гребінцем і своїми пальцями. Ніякої нужі як не було. Густі чорні коротко підстрижені коси швидко сохли, шовковіли й блищали.

— Ти в мене чистенька, як люстерко.

Дівчинка сиділа й не ворушилася. Поламаний гребінець розчісував її тихо і м'яко, а материні руки ходили ще тихіше, ще м'якше.

Мати втішилася, що Парасочка з нею. А Парасочка втішилася, що вона з мамою.

Хата раділа — пахла лугом і полотняною сорочкою з дитячого плеча. Все зле і лиховісне, здавалось, відступило, притлумилось: не стало облав, не було лихоліття. Вороже нашість не скінчилося, але вони були сильніші його броні, його сталі, бо поки мати розчісує дитині голову, світ живе і не минається.

Мати мовби не розчісувала її гребінцем, мовби і не торкалася пальцями, а пробирала коси самим своїм диханням. Парасочка відчувала подих її уст. Очі солодко зажмурювалися. Хотілося, щоб мати стояла й стояла над нею,

щоб подмухувала, щоб дихала їй у голову і щоб так було завжди.

Гребінець зупинився. Материна долоня лягла їй на маківку.

— Хочу тобі щось сказати, дитино...

Дівчинка причаєно мовчала. Очі не хотіли розжмурюватись.

— Коли ти запитала про жито-пшеницю, я не стрималася і прикрикнула...— вела мати тихо і насторожено.

Раптом під порогом щось гепнуло. У вікні майнула чиясь тінь. Хтось захляпав ногами на порозі. Мати урвала свою мову, не встигла «щось сказати», як двері розчинилися — на порозі стала Дубкова Мартоха.

Парасочка сиділа на табуретці, мати стояла з гребінцем в руці. Так і застигли.

Мартоха рубонула, як сокирою:

— Не проганяйте мене. В мене теж є діти. Я до вас із добром.

Вона зупинилася на порозі.

Парасочка хитнула головою. Вологий, ще не висохлий острішок кіс не піднявся — навис на бровенятами, прилипши до чола, і вона дивилася приплющено й пронизливо на цю тітку.

Мати стояла, а в очах її біль і насторога.

— Не печіть мене своїми очима: я й так весь час, як в огні. Я вам зла не хочу,— рубала Мартоха своїм різким, крикливим голосом.

— Скажеш, чого хочеш,— відповіла незворушливо мати.

Мартоха стояла в чорній, вигорілій хустині. Блузочка заношена, покужушана спідниця спадала дзвоном і з-під неї виднілися босі ноги. Її спечене на сонці й обвітрене обличчя скривилося, і вона вибухнула:

— Чого я хочу? — слова пересипані їдким, злісним сміхом, а в очах стоять сльози.— Я хочу того, що й ви, що й усі люди — миру, спокою!

Парасочка з матір'ю на таке чи й сподівалися. Вони лише косилися на неї, а вона рубала, як сокирою:

— Покутниця я! Покутниця! Тому й прийшла до вас — горе пригнало. Я знаю, як мій Дубок вхопив і рвав вашу тернову хустку. Я знаю, як він вхопив, ніс оберемком і запихав у заложники тебе, дитино. Я все знаю! Він рвав, волочив, а мое серце розривається з болю. Кого мій Дубок б'є, над ким глумиться, а п'є все мою кров. Випив, виссав її дощенту. Моє серце, як порхавка. В грудях самий дим. Я покутниця між людьми.

Мати твердо сказала:

— За таке и сьоме коліно покутує, Мартохо.

Наче додала їй сил, і вона, задихаючись, кленучи свою долю, дорубувала себе і майбутній свій рід:

— За таке й на дванадцятому не спиняється! Ліпше б мене мати була задавила малою, ліпше б приспала, як я маю жити на суд і покарання. Ви мучитеся, ви терпите, але й сподіваєтеся. А чого мені сподіватися? Чого чекати? Я прошу, щоб мене грім убив, щоб лиха куля не минула, щоб мене снарядом висадило. Ви не вірите? А я молюся: убий, висади, знищи!

— Мартохо, яка ж бо ви? — обірвала її нарікання мати.

— Яка я? — гукнула Мартоха, пригнувшись, — Шльондра, підтіпанка, раз його терплю!.. А він, мій Дубок, чого вчепився за поліцію? В інших замітає під мітлу, в інших здирає з шкурою, щоб своє вціліло, щоб зберегти свою юдину шкуру. Якби ви тільки знали його... — Сльози стояли їй в очах, душа пашіла морозом.

Парасочка вчепилася обіруч за табуретку. Мати мовби вросла ногами в долівку.

Вони не могли ні втішити, ні розрадити Мартоху. Мовчали. Німо поводили очима, запитуючи: чого їй від них треба?

— Ми не святі, — сказала неголосно мати. Її додала: — І наша хата — не церква...

— Хіба ж я прийшла молитися до вас? — іншим, глухуватим голосом запитала Мартоха. — Я принесла вам мішок бараболі. Ви свою здали, а зима на носі. Така я. А ви вже як знаєте, так і думайте, — і як не сказавши добридень, так і не попрощавшись, пішла з хати. Присадиста. Важка. Це була костиста, створена для важкої праці жінка. Її хода ще довго не втихала.

По стіні над ліжком миготів сонячний зайчик.

Оглянувшись, дівчина нишком сповзла з табуретки. Мати відклала гребінець. Зняла з бильця сукеночку.

— Вдягайся, вдягайся: ти замерзла, — й допомагала їй одягнутись. І Парасочка, виткнувши голову з пазухи, розправляючи на собі сукенчину, запитала:

— Ви щось хотіли мені сказати, мамо, й не сказали?

Мати спочатку подивилася на вікна, потім на двері, а тоді прошепотіла:

— Знаєш, доню, приходив певний чоловік. Нашу жито-пшеницю чекають у лісі.

А про Мартоху не обмовилася, наче вона і не вступала до хати.

Заступ легко входив у вже перекопану землю. Мати не натискала його, присаджуючи ногою. Він вкопувався з її рук, і Парасочка уважно, пильно, додивлялася, щоб хапати й підбирати поодинокі картоплинки.

Стояв густий туман. Не лягав хвилями, не клубував. Білий, як молоко, наліг, навалився і застиг у своїй вогкій непорушності.

Вони вишукували й викопували картоплю, в цій п'їтми були як накриті змокрилим рядом — чувся лише шурхіт грудок й похукування на скоцюрбілі руки.

Не було видно ні лісу, ні ставка навпроти. По боках і за плечима чорними купами волохатилося село. Туман усе приховав і проковтнув — ранок продовжив і так некоротку ніч.

Дівчина зав'язана у велику хустину, мовби у неї болять зуби: підборіддя вкутане, рот прикритий, кінці хустини пущено попід пахви — на спині вузол, і тільки неспокійні очі блищать з-під дашка. А взутися нема в що. Та ще й не зима. Ноги посиніли. Руки сині. І вона своїми руками вихоплює картоплини. Що мати кине, то вона зігнеться, хапне, покладе в корзину бульбу і вже знову готова нагнутися, підбирати нову.

— Здається, я більше прикопувала, ніж викопувала, але десь-то мені лише так здавалося... Штурхаю, штурхаю заступом, шукаю, шукаю, а що вишукую? — чується дівчинці гірке материне бідкання. — Хто садив, хто полов, хто доглядав, а кому дісталося?

Йї шкода матері. Шкода праці. Садили город — не досипали, товклись. Ще й не завесніло, ще земля добре не прогрілася, а вони обробляли грядки. Кожну грудочку розминали пальцями, дмухали на неї, вселяли свій дух, щоб вона була м'яка і щедра для цибулі й моркви, для буряків і конопель, для капусти і квасолі — для всього насіння. А потім прополювали, розпушували землю, визбиравали бур'яни, щоб не глушили і не спивали соки.

Вона нічого не сказала. Зиркнула з-під свого дашка — материне обличчя в тумані було журне, як і перекопаний город.

Зморшки і зморшки, очі запалися, рот втягнуло, а ніс потоншав і витягнувся.

«Чи ж і я така марна, така згорьована?» — подумала Парасочка, нахилиючись, вибираючи із землі картоплю.

В неї заболіла голова — стиснуло в скронях: «Не треба про це думати. Обіймає жаль. Мама і я вже такі, як ми є. Кину я цю думку в землю і ліпше буду пильно робити діло».

Вона навіть перестала похукувати собі в руки: закоцюрбили, дубіють, ну і хай собі — туман розійдеться, тоді і зігріються, а тепер нехай працюють, нехай вихоплюють, що мама знайде і викине, нехай обколупають землю з кожної бульбочки, щоб була чистенька, бо нам з грудням не треба.

Мати помітила її запопадливе старання і сказала:

— Не надривайся. В нас часу й часу. Завтра теж буде день.

Вона сперлася на заступ, стояла і дивилася в туман, на слуховуючи. Тихо. Не видно. І сказала напівшепотом:

— Ухоркаєшся, а хто мені ввечері допоможе?

Парасочка знала, про що мама думає — про жито-пшеницю.

А мати, спочивши, підтвердила свою думку:

— Ми це мусимо зробити самі. Без стороннього ока,— і заглибила заступ у землю.

Дівчинка швиденько нахилилася, ще швидше розігнулася.

— Я зовсім не стомлююся. Я не ухоркаюся, мамо,— щебетала й щебетала:— Я просто зогріваюся.

— Моя ти робітнице, помічнице ти моя,— похвалила мати.

Їй просилося з язика, що вона допоможе ввечері, що гріх не допомогти, бо партизани не можуть без хліба, але посоромилася це сказати: ліпше робити мовчки. І коли набирала корзину картоплі, вхопилася за дужку: сама віднесе, висипле в повітці. Та мати зупинила її, кинула заступа, сама взяла ношу й понесла.

Парасочка закувала собі на руки. Їй боліло, поколюючи в спині. В плечах мовби засів якийсь кілок, але вона не хотіла признатися навіть сама собі. Нахукавши руки, зігрівши їх, розігнулася й побачила: видніє вже ліс, туман спадає, осідає, густішає на ставку. Над лісом, над туманом виглянуло сонце. Червоне, кругле, як діжа. Воно з'явилось, показалося й знов затуманилося. Але туман зрожевів і захитався. Вона підняла вгору руки, замахала, щоб сонце світилося й не затуманювалося.

Від повітки йшла мати. Парасочка махала руками, показуючи їй, що вже видніється ліс, що туман розвіюється.

Вона хотіла розв'язати, скинути із себе хустку. Руки до-

тяглися до вузла, але він був тугий. Обернулася до матері плечима.

— Ще холодно, хай туман сяде, доню.

Шурхотів, копав заступ. Дівчинка схилялася, а розігнувшись, дивилася, як спадає туман. Він танув повільно, спроквола. Сонце весь час було захмарене, мовби купалося в імлі. Воно вже не пропадало. І що дужче виднішало, їй ставало веселіше. І думки ставали радісніші — вони з матір'ю перебудуть, дочекаються кращого... Не висить у них вінками цибуля, немає ні в кагатах, ні в льошку картоплі, моркви і буряків, але щось таки викопають, вигребуть. Його треба схвати. Дістануть жито-пшеницю, а городину туди. Ями копати не треба: вже готова. Зроблять продухи, бо без продухи зогніе. В кожній морквині, в кожному бурячку, в кожній бульбочці таїться життя. А все живе мусить дихати. Якщо не дати йому дихати, воно помре...

Вони довго думали, що робити з тим мішком, якого принесла Мартоха. Він довго стояв під порогом. Затягли його в повітку. Теж висиплють у яму і сховають. Дочекають весни, буде що кинути в землю. Хіба ж тільки їм залили сала за шкуру? Все село обдерте і знищене. Навесні, може, й комусь допоможуть: вони не скупі...

За цими думками Парасочка й не помітила, як світ завітнися, заяснів, ширшаючи й довшаючи у всі сторони.

Високо шумів ліс. Руділа пожухла трава, а дуби, грабина і осики впивалися своєю зеленню, яка аж різала очі. Зелені, аж чорно-сизі, стояли сосни.

Туман заплутався в посадці, в колючих кушах терну і глуду. Він ще снував в очеретах, в осоці і висів хмарою посередині ставу. Рожевий, просвітлений, заплутався в кінці городу у вербах, сизо висів на леваді, на отаві, але вже не заслоняв ні копички сіна, ні припнутої кози.

В ставку відбивалося небо, зеленів ліс.

Коза мекнула і затихла. «Мабуть, вона за Дерезієм», — подумала Парасочка. Дерезія таки забрали на м'ясо. Їй уявилося, як мама посадила цапка собі на плечі, як держала його за передні й задні ніжки. І їй стало шкода, що вже ніколи не пограється з ним, а він так любив буцатися в наставлені долоні. «І чому я не задовольнила його, коли просився, щоб побуцалася з ним, як я зв'язувала розчакнуту яблуню?» — вона підвела голову, обернулася, глянула на своє подвір'я: яблуня стоїть під хатою — на відчакнутій і прив'язаній гілці листя береться рум'янцем.

— На що ти так задивилася, доню?

— То я собі так, мамо... — і сказала: — Щось мені душно.

Мати розв'язала їй за спиною гудза. Вона скинула, винулася з волохатої козиної хустки. Під нею була ще одна хустина. Її не скидала, сповільнила лише кінці, відразу ставши легкою, збадьорілою. Ніби й полегшала корзина. І, тягаючи за собою, мовби не відчувала її ваги.

Хата, при ній хлівець і повітка на узвишші, город спадає в долину, і вони порпаються, копошаться на ньому. Нема часу ні розігнутися, ні присісти. Рано, дуже рано почалися тумани, так і чекай, що задощить, засльотить, а там скує морозом, і тоді зубами нічого із землі не виризеш.

Мати скинула з себе латану-перелатану піджачину. Вона, як і дівчинка, в рябенькому светрі: нитка вовни, нитка валу — город їх і годую й зодягає. Город і коза.

Сонце набрало сили. Стоїть уже над головами. Ясний, прозорий день збавляє біль душі.

Туман, який купчився посеред ставу, начеб упав у воду і втопився. Грає легка блакитна хвиля. Пропав і той, що сидів, залутавшись у кущах терну та глоду, в очеретах і в осоці, у вербах край городу, на леваді. Зелено, розкішно. Біліє припнута коза.

Висвітівся почорнілий город. Скільки на ньому всього було, як росло і буяло, випереджаючи одне одного, а що залишилося? Стирчить, посірівши, стерня. Сумує латка з-під конопель: плоскінь давно вибрано, висушено, витіпано, вибрано й обмолочено матірку. Олію ніхто не б'є, але сім'я можна розтерти в макітрі й задобрити зубцем часнику. Горстки матірки розставлені під хлівцем, під повіткою: вони теж пригодяться... Вже не знати, де були грядки буряків, а де моркви. Стирчить корінняччя зрубаної капусти. Валяються повалені тички з-під квасолі. Пузатіють дватри гарбузи. Їх багато і не садили. Який з них пожиток? І стримить біля межі з обірваними головами соняшничиння. Стільки всього було, а де воно? Якби його зібрати з толком, без примусу, без погрозливого «давай-давай». Якби... Тоді не доводилося б порпатися в перекопаному. Але що залишилося б для них? Вони тільки й мають, що приховують собі.

Сонце їх розморило. Пороздягалися, поскидали рябенькі светри. Могутньо, велично росте ліс, врубуючись у небо. Ласкаво ряхтить у берегах став. А вони на своєму березі: город, а на ньому мати й дочка. Піт заливає очі. Вони чорні, як земля, і святі, як земля. Вони її обробляють, а вона віддає сторицею. Якби ж то тільки їм...

Мати й Парасочка так втомилися, що, не змовляючись, посідали на купі хмелиння. Поприхилилися плече до плеча. Одно плече вище, друге нижче, сидять і дивляться, а ліс і ставок дивляться на них. І поки є той ліс, та вода, і та земля, доти є й вони. І поки є вони, бути тому лісові, тій воді, і тій землі.

Спочивши, вже не викопували картоплі. Зносили хмелиння, зібрали тички, щоб не рубати на нову весну. Возили возиком гній і сміття, скидаючи купочками. Підпалили бур'ян. Якщо восени не подбаєш про весну, то будеш бідний.

Слутившись городом униз, поприсідали край засіяної латки озимини. Жито вже пробивалося вруном, пшениця кільчилася. Посидівши, перейшли ніби до кози, а насправді обдивилися прив'язаного до верби човна. Він не дуже протікав. Вони готувалися по осоку й очерет. Забрали з собою козу, будуть обідати.

По обіді мати послала Парасочку на село. В селі наче було спокійно: німці поїхали, залишилися самі поліцаї.

Вони втішилися, що облавою не пахне, і готувались до вечора.

Коли звечоріло, Парасочка стала на варту, залігши в бур'янах біля воріт. Було тихо, але вона прислухалася до найменшого шереху, підганяючи матір подумки, щоб вона швидше розкрила яму, щоб швидше набирала зерно й носила до берега, в човен. Йй не було шкода ні жита, ні пшениці. Вона думала: «Якби того хліба у нас було більше, ми ййго весь віддали б, щоб партизани мали що їсти...— і уявляла, як мама набирає зерно лопаткою і квапила її:— Швидше, швидше...»

Вона вартувала, а мати носила зерно. Насипала чверть ноші й покликала її:

— Ходімо, допоможеш відіпхнути човна.

Вони домовилися: Парасочка відіпхне човна й вернеться, сидітиме в хаті.

Вечір видався темний і холодний.

Ступивши в човен, мати скинула з плечей свою ношу. Вода захлюпала, заплескалась.

Парасочка відв'язала човна. Мати взялася за весло, а Парасочка налягла грудьми. Насилу зрушили човна. Він посунувся, загойдався на воді. І в ту ж мить у небі знялася червона ракета. Став зачервонився. Стало видно.

— Доню, до мене, в човен!

Дівчинка стояла по коліна у воді. Перехилившись через корму, вповзла в човен.

Червона ракета погасла і зависла зелена, ще яскравіша.
Мати налягла на весла. Човен швидко поплив.

Вони були як на долоні.

Забахкало і застрочило — кулі затинькали, рясно плюю-
каючись у спокійне плесо. Став зашкварчав.

Мати склала весла й зашепотіла:

— Доню, у воду.

Парасочка сиділа ні жива ні мертва.

— Мамцю, холодно.

Але мати не слухала, зіпхнула її за борт.

— Тримайся, як можеш...— і сама скочила у воду.

Парасочка то губила човна, то знову ловила своїми ру-
ками, а мати, взявшись однією рукою за борт, вела і вела
його.

Ракети не гасли.

А вони, по шию у воді, підпихали човна зі своїм житом-
пшеницею. Так і пливли, пливли...

Облава наступала. На безезі металася перелякана коза.

МЛИНОВЕЧЧИНА

I

Федь звик прокидатися досвітком, але бабуся не пуска-
ла його за поріг. Вони жили за сонцем: заходило — вляга-
лися, а вставали раніше сонця, мовби побоювалися, що
прогавлять і більше його не побачать.

Бабуся прокидалася раніше за Федя. Вона спала сто-
рожко й чутливо, як чайка над своїм виводком. Сонце
було ще за далекими горами, як бабуся розплюшувала очі,
здіймаючи їх угору, до сволюка. Ванькирчик засновували
визимнілі сутінки, в усіх чотирьох кутках і на печі досина-
ла собі ніч, а бабуся, дивлячись на сволок, добачала
на ньому чорний гачечок, до якого колись чіплялася ди-
тяча колиска, й була певна, що кожен білий день народ-
жується саме тут, під сволюком. Бо чому ж, коли ще сонце
і не знати де, а під сволюком уже дніє і чорний гачечок
мовби чекає на дитячу колиску? Вона усміхалася тихою,
боязкою усмішкою до стелі: сволок, гачечок на місці й цілий
світ на місці.

Федь ще спав, уткнувшись носом у подушку. А бабусі в
очах жевріли радісні миті пробудження — досвіток вигой-
дувався від стіни й до стіни на невидимих вервечках: от і
дочекалася з внуком нового дня.

Вона нишком вивинулася з ліжка, босоніж ступила на долівку, та не встигла накинути спідницю, як Федь уже зірвався, галасуючи:

— Білий день надворі, а я в хаті! Так і життя дурно пропиш... А ви теж добренькі! Самі встали, вбираються...

Бабуся підперезалася крайкою, а він ускочив у штани — й до дверей.

— Ти куди? — загородила йому дорогу.— Твое від тебе не втече! Крикун-дудка...

— Втече чи ні, а я хочу, хочу!...— напосідав Федь.

І починалося те, що відбувалося кожного ранку: бабуся ставала у дверях, розкинувши руки, а він, невсидимий, гарчковий після сну, намагався її обійти, то гнівно поблимує чорними очима, то весело сміючись. Сяк-так вчеплена запаска відперізувалася. Бабуся її підхоплювала і, не сходячи з порога, відмахувалася запаскою від нього, приказуючи:

— Ото бичок... Гедзь! Ото бичок... Гедзь!

Вона здіймала такий вітер, що давно не стрижене довге волосся на Федевій голові то прилягало, то стовбурчилося, півникуючи, а він все одно намагався її обійти.

Бабуся втомлювалася й казала:

— Всі облави досвітками починаються... Всі засідки досвітками засідають... Та чи ти того не знаєш? І де тобі той білий день, дурний ти дурнику, коли ще й сонце не зійшло? Навіщо ти мене втомлюєш? Ліпше вмилося б собі, а я виїду, роздивлюся, тільки тоді тебе випущу.

Федь зупинявся. Розпашлий і червоний, здивовано випалював:

— А я справді нині ще не вмивався!

Бабуся ганила його:

— Встав, штани вбрав, промий найперше водою свої сліпи...

Він повторив за нею стиха: «Промий найперше водою свої сліпи...» — здався і пішов до цеберки, щоб умитися, а бабуся рушила в сіни, відняла коромисло, яким підпиралися на ніч сінешні двері, й тихо відчинила засувки й застібки.

Сінешні двері були рипучі, гаркаві. Притримуючи їх, встромила в щілину голову, пильно глянула наперед себе — вулиця порожня й тиха, тоді так само пильно, зосереджено й пронизливо повела оком в один бік. у дрюгій — у сусідів геж тихо й спокійно. Трохи виждавши, вбираючи очима сизий досвіток, зважилася відчинити ширше двері, ще трішки постояла, й аж тоді виступила на поріг.

Була маленька й сива. А над нею здіймалося високе, ясне у своїх високостях небо, і навколо проступав знайомий світ: село, горби, річка і за річкою — ліс...

— Тихо...— прошепотіла і стала на порозі посеред свого світу, який не доймав ні холодом, ні спекою; в ньому ніщо не різало очей — він вливався в душу, наповнюючи її своєю довершеністю. І вона відчула таку близькість, таку спорідненість і єдність із селом, горбами, річкою та лісом, що перехрестила з порога всі чотири сторони світу. Не могла без нього ні дихати, ні жити. А він без неї?

Тоді повільно, не кваплячись, зійшла з порога й так же неквапливо рушила стежкою навколо хати, мовби побоювалася своїми кроками розбудити росу на траві, квіти під вікнами, вишні біля плоту. Ніщо не шелеснуло. Темно-червоні жоржини вмивалися росою. Вона спинилася, дивлячись на них. Ступила — бахнув лункий постріл і застреко-тала довга кулеметна черга.

— Світе-світе, я ж тебе благословляю, навіщо ж ти озиваєшся до мене кулями? — сказала, наслуховуючи, як від пострілів зашерхотіло верхів'я дерев і зашуміло листя, як бахканням і стрекотом обзивалася луна.

Федь вихором вискочив з хати.

— Що? Де? — розмахався руками, закрутив головою, підставляючи то сюди, то туди свої вуха.

— Далеко, десь за річкою,— обізвалася бабуся.— Як знала, мабуть, таки облава.

— А може, прочісують ліс? — докинув своє Федь.

— Не вмер Данило, так болячка задавила,— різко кинула бабуся, підтюпцем прямуючи до хлівця. Одним махом відчинила дверцята курника. Кури сипонули на драбинку, стрибали їй на плечі, зіскакували з плечей на землю, сокотали, розбігаючись по подвір'ю. А вона говорила їм:

— Розлітайтеся, втікайте, ховайтеся в бур'яни, у кропиву, щоб вас не половили й не постріляли.

Півень начеб був навчений: хрипко, неголосно кукурікнув, махнув крильми й метнувся за хлівець у чагарі. Кури подріботили за ним.

Бабуся пішла по дійницю, а Федь стояв на подвір'ї.

Постріли не повторювалися. У сусідів теж випускали курей, і вони лопотіли крильми. Десь хрюкнуло порося, але відразу вмовкло, і хлопець подумав: дали їсти, а чи перемінили торбинку, яку вішали на рило.

Загуло небо — летіли літаки. Хрестаті, ворожі, вони сунули ключами: трое попереду, трое по боках. Од гуркоту Федеві на голові ворухилося волосся.

— Ревуть... Щоб ви не долетіли й попадали! — крикнула бабуся, вийшовши з дійницею. Не підіймаючи голови, пустилася до хлівця.

Вона погладила корову. Кинула їй хопти, яку припасла звечора. Гул віддалявся. Бабуся сказала:

— Ревуть, аж стогнуть,— поганять небо. Правда ж, Лисонько?

Рудувато-біла корова повернула до неї волооку голову, лагідно й сумно подивилася і, начеб згодившись, відвернулася, жуючи хопту, а бабуся почала її доїти.

Федь стояв на подвір'ї. Гул і гуркіт затих: літаки пролетіли. Хлопець увесь обм'як і понурився. Де й ділися його невтишимість і бадьорість? Коли прокинувся зі сну, був як щойно вихоплений з печі, рум'яний, загничений, гарячий буханець, що його не втримати в руках, і ось вистиг, охолов. Одна холоша підкасана, друга опущена. Ніс опустив, нашошов вуха.

В дійницю цвиркало молоко. І хлопець почув навіть його щімкий запах. Федеві залоскотало в носі і в горлі. Він зрушився з місця і вихитливо, як той журавель на болоті, переступаючи з ноги на ногу, подибав до хлівця, став і прихилився до одвірка.

Сонце зійшло. Воно світило в двері хлівця і в двері хати. Збудовано хлівець і хату дверима до сонця — до вулиці, тому їхня біла мазанка вражала першого-ліпшого гостинністю, а в хлівці завжди видно, дарма, що він без вікон.

Хлопець стояв, прихилившись до одвірка. Задумався. Бабуся відразу помітила, як він підійшов: його довга тінь упала на неї й відхитнулася, коли підпер плечима одвірок. Глипнувши на нього, побачила, що він щось думає, і не заважала: нехай собі...

Цвиркало й пахло молоко.

— Ти думай не думай, а до лісу нині й ногою,— сказала, попереджуючи його, стара.

— А я, бабусю, про те й не думаю,— відповів він сумно, примирливо.

— От і добре. Хто його знає, що в тому лісі? Ломаччя ти вже трохи наносив. Погодя ще наносиш. Порубаєш, пов'язуєш у в'язочки.

— Я порубаю і пов'яжу, бабусю.

— От тільки віднесеш молоко в молочарню.

І тоді Федь почав:

— Якраз про це я й думаю...— і затнувся.

— Тобі не хочеться нести молоко?— запитала вона його.

— Ні, я і про те, і не про те...— зам'явся він.— Де той гіт-

леряка, де той фюрер? — кидає він, видихаючи. — А як він знає, що у нас є Лисонька, і чому ми повинні носити їм молоко? Чому?! — вигукнув він, відриваючись від одвірка. — Сонячно, зелено... Жоржини пахнуть... Чому ми не можемо жити, як живуть квіти?

— Ми-то можемо, але чи без нас можуть? — відказала бабуся.

Молоко з дзвоном текло в дійницю, скипаючи білою шапкою.

— Нас душать, а ми ще мусимо поїти їх молоком: такий світ... Моя ти дитино, сирото моя, чим ти сушиш собі голу?..

II

У гладушику з відірваним вухом і прикритим пілочкою, в зашмуляному кошелику він ніс молоко. Так не хотілося нести: ішов як на заріз. Гладушик прикритий пілочкою і молоко ще не охолело. Щойно видоєне. Його теплий дух пробивався йому до пальців, зігрівав руку, і хлопцеві ще дужче не хотілося тягтися до молочарні. Бабуся завжди виряджала його, приказуючи: «Молока? А щоб ви печеної редьки були жадні. Носи й носи в той «оператив!» — так називала молочарню. Федь волікся вулицею, несучи в собі свою нехить і бабусину приказку-погрозу. А молоко в гладушику — три літри, майже все з ранкового доїння, якщо не вважати того кухлика, який залишився йому на снідання. Вернеться і поснідає.

Їхня хата недалеко від молочарні: вийдеш на вулицю — й видно церкву, школу, колишню сільраду й магазин, або лавку. Зиркни ліворуч — і побачиш усе на майдані.

Федь тяг ногу за ногою, кидаючи по боках бистрими очима і прислухаючись.

Село під горбом перерізували дві вузенькі вулички, що перехрещувались на майдані. Довша тягнулася вниз — до річки, до лугів і вгору — на цвинтар. Село невелике, але гарне: все потопає у садах. А в листя вже вкрадається осінь, воно червількує, і село пахне, мов яблуко.

Він не спускав голови і не дивився собі під ноги: знав кожен камінчик, кожну ямочку на стежці, бо ж нею бігав до школи. Його знали всі собаки й не гавкали. Вони тепер були якісь налякані й навіть неприв'язані сиділи у будах, а чи влягалися у шобах, під хлівцями.

Федь ішов доволі, і ніщо не могло приховатися від його швидкого ока: розкішні, густі сади ще дужче виказували злидоту і запустіння. Комини на хатах попровалювані, білі

стіни пооблуплювані, тини розгороджені, хвіртки порозхитувані — скрізь поклало свою жорстоку руку лихоліття. Ніхто й не думає забити пакола, підтягнути дріт, вирівняти хвіртку, побілити хату, поправити на ній комина — всі наче змагаються, в кого гірше, тому ліпше.

«Село як та криниця із зірваною будкою, — думає собі хлопець. — Журавель задер свого дзьоба до неба, води не дістанеш — нема відра».

Село німувало. Хлопець мовчки йшов селом.

Над ним щось тенькнуло. Він зворухнувся: то із клена злетів листок. Свіжий, чистий, неторканий листок не хотів падати на землю. Жовтий, пальчастий, з червоними прожилками й з червоним хвостиком, коливався в повітрі. Подмухував вітерець, і листок плавав, висвічуючись. Федь задивився на нього: «Впаде чи не впаде?»

— А де твій добридень, хлопче?

Він почув цей втишений, але густий голос і вовкувато блимнув спідлоба — обіч свого розхитаного тину стояв Галактіон Куштеньок. Це був старий, високий, сутулий чоловік — сільський фершал.

Федь спинився. Тонкий, як висухла бадиллина, хлопець, відкинувши голову, потягнувся своїми чорними очима до статечного, гладенько виголеного, з панськими вусиками під носом фершала і цупко, вороже вп'явся поглядом у його очі під сивими навислими бровами.

— Чом ти на мене так вовкуеш? — запитав, посміхаючись, фершал. Його вуса заврушилися, наче крильця в метелика, який прилип до чогось лапками й не міг злетіти.

Хлопець оглянувся по боках — ніде нікого.

— Як же з вами здоровкатися, як же на вас не вовкувати, дядьку Галактіоне, коли ж ви поліцая виходжували?

Він аж тремтів, і тремтів голос його, кожна нотка; лише цупкий, ворожий погляд був прямий, неуступний. Сказав, відвернувся й рушив, міцніше стискаючи в руці вушка кошелика.

— Он ти який! — обізвався фершал.

— А такий, дядьку Галактіоне, — кинув Федь через плече й не зупинився.

Галактіон Куштеньок важко хитнувся, рушив — його ноги у великих чоботях важко відривалися від землі: «Постій, зажди... — попросив він, і густий голос його став тоншим. — Ми живемо не як хочемо, а як можемо...»

Хлопець не зупинився. Шукав очима відірваного листка. Відійшовши, оглянувся. Фершал стояв на стежці, а кленового листка ніде не було видно: звіявся. Забіякуватий,

напружений, сповільнившись, він неквапом, нарочито перевальцем підступав до середини села. Церква розгороджена. Вікна школи забиті дошками.

В сільраді — управа. А від магазину чи від лавки залишилася сама вивіска, та й та без перших двох літер — «...оператив». Навіщо вони, якщо кооперативу давно нема, якщо тут давно не продаються ні сіль, ні сірники, ні гас. І тепер всі так і кажуть, що носять молоко не до молочарні, а в «оператив». Перш ніж завернути туди, він ще раз оглянувся: Галактіон Куштеньюк, похилившись, стояв на стежці, начеб щось загубив, — шукав і не міг знайти.

У гнівних, палких очах хлопця заграли іскристі вогники: «Так тобі й треба, щоб знав, як лікувати гадів!» — подумав про фершала й ступив такою твердою ногою, наче був озутий у військові чоботи, густо підбиті цвяхами.

На порозі управи сидів і чистив гвинтівку, шурхаючи шомполом у дуло, довгоногий і чорнобровий Висоцький, — той самий поліцай, якого виходжував фершал. Федь зовсім його не злякався. Блимнув на нього коротким поглядом — опік погордою і презирством, мовляв, хоч ти широкогрудий, жилистий, міцнорукий і хвалишся своєю блакитноокістю, а мені плювати... Маєш щастя, що партизанська куля тебе лише дряпнула і що знайшовся боязливий дядько Галактіон. Та якщо ти не кинеш своєї люшні, якщо не відречешся від свого чорного діла, вдруге тобі не усміхнеться: груди западуть, жили порвуться, руки обвиснуть, а блакитноокість стече...

Висоцький немов прочитав його думки — свиснув, перепинив і гукнув:

— Малий, давай молоко сюди: я зніму пробу — розбавляете водою чи ні!

Федь зупинився. Поставив кошеліка собі між ноги і сказав, звертаючись, як належало:

— Пане старший поліцай, я не пожалів би вам не то що молока, а й сметани, але ж ви самі добре знаєте: квас — не для вас... Розводити ж молоко водою ми з бабусею не привчені. То, може, тут, у вас, пане старший поліцай, — і хлопець тикнув пальцем на «оператив», — заведено, що хтось збирає сметану, а потім доливає водою?

Висоцького аж підхопило на порозі, та хлопець збив його зовсім з пантелику:

— А ми з вами з якої кошари? — і присадив: — Молоко тільки для німців. Хайль!..

Старший поліцай гаркнув:

— Геть, шмаролиз!.. — і знову сів чистити гвинтівку.

Федь кліпнув очима, підморгнув сам собі й підхопив коше-
лика.

Двері в колишній кооператив прихилені. Штовхнувши їх коліном, він ступив на потріскану, розколупану цементову долівку. Стіни брудні, вікно засноване павутинням, прилавок поламаний і теж заснований павутинням.

Молоко приймала Валя. Перед війною вона закінчила курси й працювала в цьому магазині. Її батько тепер гнав самогон, поїв старосту, поліцаїв, а дочку прилаштували молочаркою, вберігши від Німеччини. Федь усе це знав. Хоч вона й була старша від нього, почувався як з рівнею.

— Добридень,— привітався з порога, охоплюючи її всю єдиним поглядом: чипіла на старому кріслі край перехнябленого столика, обляпаного чорнилом, пописаного хімічним олівцем; голова в приходженій хустині, дві тугі коси спадають за спину. Була вона в саморобному латаному светрі, в довгій, материній, не раз праній, пожмаканій і бляклій спідниці — зробила, що могла, аби приховати свою молодість і вроду. Це йому сподобалось.

— Здоров, злидень! — відповіла дзвінко, запанібратськи, швидко перебираючи спицями — виплітала вовняну хустину. Припухлі, цнотливі губи заворушилися — порахувала вічки, щоб не збитися, відклала плетіння на журнал реєстрації молока й глянула на нього великими ясними очима.

Він давно збагнув, що Валя навмисне всіляко споганює себе, ходить в старому, боса, і це йому подобалося. Але подобалося й те, що її коси вибиваються з-під хустини як перевесла, що її очі великі і ясні, а губи припухлі — дівочу красу не приховаєш.

Наче не своїм, а чужим, позиченим голосом хлопець буркнув:

— Торгуєш?

— Чим? Павуками, порожнечею чи совістю? — промовила вона, дивлячись на хлопця.

Він знітився. Як приріс до потрісканого, поколупаного цементу. Йому здавалося, що її очі літають по цій похмурій кімнаті, а її зворушливий, вразливий голос, її слова, вимовлені з мукою, стали й стоять по темних кутках цієї пустки. Федь з силою відірвав ноги від долівки, змахнув з безвухого гладушика пілочку, підскочив до бідона, перехилив у нього гладушика — в бідоні заклекотало.

— Думаєш, як переллеш зі злістю, то від твоєї люті молоко скисне? Нетруджені чорти його все одно вип'ють,— сказала Валя й засміялася.

Її сміх аж обпік Федя. Він сам так думає, але бабуся кажуть носити й здавати, бо інакше заберуть корову.

Поставивши рисочку в журналі, дівчина підвелася з крісла й сказала:

— А я чула, як ти різав тому довговерхому, — натякаючи на Висоцького. Підступила й ледве торкнулася долонею до його голови, мовлячи: — А ти мені подобаєшся, Федьку.. З вовками жити — по-вовчому вити.

Її пальці легесенько торкнулися до його звихреного волосся, а він спаленів і, червоний, з безвухим гладущиком в одній руці й порожнім кошельком у другій, вибіг з «оперативу».

III

Бабуся, упадаючи коло Лисоньки, виряджала на росу. Хлопець узяв припона, переперезався навхрест путем, нукнув на корову, але та стояла собі. Бабуся пестила її. Лисонька вигинала ший, завертала голову, дивилася так мило, так віддано, як найвірніша істота, й стояла як укопана. Федя це дратувало.

— Не знаю, бабусю, кого ви більше любите, — мене чи корову? — запитав.

— Я люблю її над усе, бо нас таки двоє, а вона ж одна — наша робітниця і годувальниця, — відповіла стара, погладжуючи корову.

Стояла у підтканій спідниці — її очі раділи: Лисонькою орали город, і вона давала молоко. Бабуся, пестливо полякуючи корову по шиї, сказала:

— Ходи, миню, пастися, бо наш пастух сердитий. Напайся, як бочка, нехай у тобі прибуває багато молока, бо інакше тебе заберуть у нас і заріжуть.

Корова послухала й рушила. Федь — за нею.

Вони дійшли до краю села й звернули під греблю. Гребля зруйнована, з глибокими поріями: нею ні пройти, ні проїхати. Млина зачинено. Верби порубано. А луг — зелений.

Вже скошено, висушено й забрано отаву. Хто як спромігся, стільки й ухопив, бо ж ні рук, ні кіс, ні возів.

Лисонька йшла лугом і зупинилася. Зупинився й Федь. По один бік на горбі село. По другий — на ще вищому горбі ліс. А посередині річка й широка долина. Вони стояли на широкій долині: корова, хлопець і молоде сонце.

Зелена трава була заюшена росою. Хлоп'ячі й коров'ячі сліди темніли. А сонце здіймалося повільно, нечутно, сипало своїм промінням, і всі роси світилися.

Корова нагнулася. Захоплюючи язиком росяну траву, пакувала її: ш-шах, ш-шах... Поступалася і паслася. Паслася й поступалася: ш-шах, ш-шах...

Федь стояв, як зачарований. Валов'яні, вифарбувані в бузині холоші підкасані до колін — босі ноги червоніють, як у бусла. Путо, як мотузяний патронташ, через плече. Волосся наче розмірвлене чорне гніздо, а очі — терен, що потає в сонці.

Перед ним ширився, червінькуючи, великий густий ліс: мовчазно входив в осінь і вповивався прощальною красою. Вздовж річки купами золотіли кучеряві верби. Виплутуючись із них, за течією спливав просвічений, наскрізь сизий туманець. А там, коло посірілого, покинутого, відреченого млина жеврів кущ гарячої калини. І над усією цією непорочністю, первісністю землі, води, дерева й трави здіймалося у найвищі висоти й розкрилювалося у своїй далечі сине небо.

Він стояв на широкій долині — малий і непорочний. Не було ні війни, ні поліцаїв — ні крові, ні приниження...

Його очі враз мовби заволокло туманом, повіки закліпали. Федь побачив Валю. Дівчина з'явилася у вербах. Була в білому. Вийшла з-під золотистих верб. Сизий туманець спливав за течією, а вона йшла навпроти течії. Вся була в просвіченому туманці. Федь бачив її тугі коси, високу шию. «Мана! Мана!...» — майнула думка. Захотів заплющити очі, щоб не бачити, щоб відігнати, але не міг: очі не заплющувалися. І він уже не бачив ні лісу, ні неба — лише її. Дівчина ступала у сизому туманці. Вона йшла річкою напроти течії. Дійшла до занехаяного млина. Стала, оглянулася навкруги й потягнулася рукою до калини. Вона рвала калину — червоні кетяги сяяли в її косах, червоні ягоди висипалися, гублячись, з її руки...

— Я про неї думаю, вона і з'явилася, — вимовив Федь над силу, перекліпуючи очима. Вишептав ці слова — її як і не було: від млина-пустки летіла біла чайка. Летіла й квилла: «Киги... Киги...»

Федь проводжав її поглядом, поки не розтанула.

«Киги... Киги...» — й не побачив. Влетіла в небо.

Хлопець став ніби сам не свій — він чи не він? Серце билося і стискалося, в скронях постукувало, очі ширшали. Ліс, річка, долина і небо пішли перекидом. Було і надто весело. І надто сумно...

І хлопець раптом застрибав, вигукуючи:

— Село називається Млиновеччина... Річка — Млиновеч-

чина... Ліс — Млиновеччина... Вся околиця — Млиновеччина...

Холодна роса цвиркала йому з-під ніг.

— А я собі Федь... — і спинився — перестрибав. Журно похитав головою, мовляв, і що це я виробляю?

Звично припнув корову й наставляв себе:

— Ти викинь витребеньки з голови. Корова й та мудріша від тебе. Їй ніщо не мерещиться, пасеться, щоб творилося в ній молоко, а хто про дрова думатиме? — він торкнувся пу-та, яким був переперезаний, зітхнув і рушив до річки.

Сизий туманець блакитнів, розпрозорювався й гинув. Як Федь не напружував зір, але біла дівчина з'явитися не хотіла. Він подумав, що коли б оповів про своє видиво бабусі, то вона, не задумуючись, сказала б: «Русалка! Проява!» Але він нікому про це й не заікнеться, навіть самій Валі. І завтра, і опіслязавтра в ту саму пору, коли сонце вигляне із-за лісу, коли підійметься на півкоромисла, він буде тут, щоб бачити, як вона йтиме по воді навпроти течії і рватиме калину. Якщо ж не з'явиться йому, то він благатиме ліс, широку долину, річку, небо, щоб вони викликали її, бо він не певен, що це краса Млиновеччини явила перед ним образ білої дівчини. І хай це русалка, проява, як сказала б бабуся, хай навіть бісиця, він не злякається. Він такого набачився: людей розстрілюють і вішають — йому ніщо не страшно. Бабуся правду каже: «Не страшно вмерти — страшно жити».

Луг змінювався трясовиною. Федь брів різучою осокою, продирався крізь високий очерет. Скупаний в росі й у сонці, сам нагадував болотяника, якби його хто побачив. Усміхнувся своїй думці.

— Мені хотілося бути болотяником, лісовиком... Якби я міг у них перекинутися. Ні, я перекинувся б у лелеку чи в журавля, знявся, полетів би у теплі краї, а повернувся б назад — війни нема.

Мріючи, виборсався на сухий берег. І затупцяв то на одній нозі, то на другій, то на двох, вихиляючись, тягнучись до сонця, зігріваючись. Воно блищало, сяяло, але не гріло: осінне.

— Не перекинутися мені ні в болотяника, ні в лісовика, ні в птаха... Я Федь. Ми живемо з бабусею, і нам кров з носа, а треба перебути другу воєнну зиму. Одну перезимували, а чи дочекаємося нової весни?

Трохи зігрівшись, він став і задивився на річку: неширока, чиста. Видно навіть її дно, але не перебреш: гулькнеш по пояс, а то й по шию. Колись були кладки, міст коло млина,

а тепер і знаку: знищено, щоб не можна було пройти партизанам. Тепер, щоб добратися в ліс чи з лісу, треба добряче скупатися.

Річка плюскотіла. Зелені мохнаті водорості тремтіли, прилягаючи за течією. Не відриваючи очей, можна було дивитися й дивитися, як вода мие їм кучеряві бороди.

В річці відбивався ліс, верби і небо. Між водоростями, на фоні небесної блакиті, серед лісу, який вершечкував, під вербою, яка похилилася, він бачив і самого себе, своє здивоване обличчя — гостреньке підборіддя, задзьобаного носа й тернисті очі. Його очі були як умиті. Вони блищали. І йому так хотілося, щоб завжди була ця річка, цей ліс, ця долина, це небо і щоб він був разом із ними. І щоб зелене латаття лілей вигойдувалося на хитких червонястих і довгих стовбурцях. А коли вони зацвітуть, щоб дівчата квітчали ними голови. Він думав: «Мені дуже хочеться, щоб так було. Але що мені зробити для цього? Що я можу зробити, коли в селі комендатура, а кругом повно окупантів. Писнути не дають. Ми з бабусею. В нас нікого нема. Ми ледве животіємо»...— і сказав:

— А річка свою роботу робить — тече.

І думав: «Ми з бабусею живемо тільки з городу. Город і корова тримають нас на світі. Фашисти утворили громаду гнали. Так їм вигідніше: що посіяли, зібрали й вивезли до зернини. Все їм здавай: м'ясо, молоко, яйця, картоплю, цибулю, буряки — беруть, що бачать. І як ми ще не пухнемо з голоду?» І казав:

— А річка собі хлюпає... І я буду живий, як та річка. Ні, я буду ще живіший. Її скоує кригою, а я назбираю дров, я їх наношу, щоб ми з бабусею не замерзли.

Хлопець роздягнувся, зв'язав одяг путом й зі словами:

— Я повинен... Я мушу...— ввійшов у річку.

Його опекло. Він сказав:

— Ото холодна...— але не вистрибнув, ступав далі. Йому було по живіт. Федь підняв над головою свій зв'язаний одяг, гулькнув по шию. Дно замулене. Вгруз при тому березі по коліна. Перебрів річку, але не вийшов з неї, поки не помив ноги.

Ловлячи дрижаки, скачучи на одній нозі, ледве втрапляв ногою в холошу.

— Ти бач, вже й з носяри потекло, хоч я води й не напився,— ганив свого довгого носа. Плигом подерся вгору, посадкою.

Молоденькі дубки росли терасами. Він гнав у ліс, як по сходах.

Сонце ще не дуже високо піднялося вгору, і в посадці зависав затінок. На деяких дубках листочки жовтіли, червонились і скручувалися, іржавіючи.

— Молоде,— мовив Федь дубкам і зітхнув.

Росяна трава слизька. Він намагався чіплятися пальцями за камінчики: ґрунт тут піщанистий. Якщо не міг втриматися, хапався руками за траву, а то й за якогось дубка. Зате йому відразу поталанило. Вже край узлісся він побачив велику суху гілляку.

— Ти якраз мені й потрібна. Я тебе якраз і шукаю,— кинувся до неї.

Спочатку обійшов її, обдивився, потім поплював собі на долоні й потягнув. Гілляка не піддавалася.

Приросла травою... Смикав-смикав — не піддається. Вдруге поплював на долоні, але не допомогло. А як поплював утретє, потяг, сіпонував і відірвав від землі. Не зупиняючись, помчав з гори. Тільки шелестіло за ним.

— Мені більше б таких гілляк. Я їх поношу сюди на берег. Потім поламаю, зв'яжу у в'язочки. Потім переправлю через річку, а тоді носитиму додому. Я наберу, я наношу дров. Яка б зима важка та люта не була, а ми з бабусею не померзнемо. Нам буде тепло, як мені зараз,— витер долоною чоло й подерся знову посадкою.

IV

Обвітріло: ранок зігрівся. Сонце спило росу, а йому піт виступав на спині, стікав на груди, і на голові злипалося волосся. Скинув камізельку, але поту від того не стало менше, бо Федь не давав собі спуску. В який бік не кидав очима — на село, бачачи смужку свого городу, на якій рутявіла латочка озимини (виорали Лисенькою й засіяли), на розкішний луг, на очерети, які султанилися, на ліс, що вкривався позолотою зажури; на кущі глоду й шипшини серед посадки, які манили стиглими червоними ягодами,— скрізь усе робило свою пильну роботу, ніщо не знало впину, мінялося, виблискувало, як неспокійна річка. В небі з'явився молоденький кібчик. Розкинувши крила, пильно ширяв над краєм лісу.

— Здобичник! — крикнув хлопець і насварився на нього кулаком.

Йому не було часу спостерігати за хижим кібцем і подумати, чому він ширяє над краєм лісу, чому то відлетить, то знову зависне йому над головою, мовби побоюється людини й тому не падає камінцем униз. Федь рубав дрова. Дер-

ся, рачкував угору. Знаходив сухе гілля чи просто ломаччя і, зв'язавши його путом, впрягався і мчав згори.

На березі росла й ширшала купа.

— Буде добра хура або й більше, — сказав, передихаючи. І радів: — Я старанно підчищаю узлісся. Зберу підгниле, сухе — нам з бабусею користь і лісові користь: ніякі короїди не перелізуть на живе дерево й не будуть його точити. Нехай воно собі здорове росте...

Він не давав собі спуску — з долу вгору, а згори на діл, мріючи:

— Переправлю, поношу, порубаю... Грубше до грубшого, тонше до тоншого. Я пов'яжу нарубане у в'язочки. Буде в'язочок... — і цим підганяв себе.

Йому довелося перепинати корову. Перебрідаючи річку, захопив гілляччя. Перепнув корову.

Прудко здіймався посадкою.

— Скупався і полегшав, — промовив сам собі.

Став на горбі, а кібчик шугнув йому над головою, знявся і завис, ледве похитуючись.

— Від мене здобичі тобі не буде: не на того напав, — поглузував з нього й далі шукав ломаччя.

На узліссі вже ніщо не траплялося. Помітивши на грабові суху гілляку, Федь підплигнув, ухопився за неї, розгойдався і відламав. Покинув на видноті. Знайде, підбере ще, зв'яже і понесе.

Мусив заглиблюватися в ліс. Ступав, пантруючи навколо й міркуючи:

— Я заготую в'язочок і в'язочок. Щоб не тільки собі. Зима, а я в'язочки на саночки і гайда в містечко. В містечку з паливом ще сутужніше. Виміняю свої дрова на сіль, на гас, бо солі в нас така грудочка, як бабусин кулачок, а гасу нема зовсім. Ні солі, ні гасу тепер не до купишся. Я виїду санчатами на базар. Побачать мої дрова, так і накинуться. А я скажу: «Будь ласка, беріть, міняю на сіль і на гас, бо тепер така продаж — міньки: ви мені, а я вам! Згодимось, я вам ще привезу дровець, грійтеся собі, хай ваші діти не мерзнуть, мені того добра не шкода, я трохи заготовив...»

Намінявши подумки солі й гасу, він мріяв і про інше:

— Може статися й таке: хтось плете светри, панчохи, — йому згадалася Валя, але хлопець обійшов у думці це ім'я, — а я цього не вмію, а бабусині руки до цього вже старі. Міняю дрова на панчохи. Мені вони не потрібні. Я свої ноги в онучі. Мої ноги не мерзнуть. Я можу босяка й на морозі. Хіба не було? Торік. Мороз тріщить, а я з печі, за

санки — шуг у замети. Бабуся в крик, у плач, а мені аби-що — й не кашлянув...

Федь продирався крізь папоротник.

— Я виміняю панчохи, принесу, віддам бабусі й скажу: «Беріть, бабусю, взувайтесь і ходіть у теплі!»

Щойно він подумав, що бабуся зрадіє м'яким вовняним панчохам, як перед його очима щось шугнуло, упало. Затрішало, ламаючись, сухе галуззя, зашелестіли кущі, посипалося жовте й зелене листя.

По пояс у папоротнику, він сахнувся, вхопив якусь палицю, вона зламалася в руках, затиснув цурпалки в обох кулаках, піднявши їх вгору. А сам пильнував навколо. Хлопець нічого не бачив: зелено, жовто, червоно. Він ступив із затисненими цурпалками. Що буде, те й буде. Щось зворухнулося в куцах. Він зупинився і придививсь. В гущі, серед бляклого й ще свіжого листя сидів кібець: гачкастий дзьоб, пильні очі. Птах пронизливо дивився на хлопця, а хлопець на нього.

— Так це ти! — крикнув Федь. — Ти кружляв над моєю головою і зараз мене лякаєш?

Він пошпуривав цурпалок і, розмахуючи кулаками, кинувся крізь папоротник.

Кібець легко вивинувся з куца й замахав крильми.

Федь біг, спіткнувся раптом і ледве не впав: у папоротнику лежала людина.

Він зачепився за її ногу. Побачив, підплигнув і дременув навтіки — геть від цього місця! Він нічого не бачив, він нічого не знає.

Ліс зашелестів. Листя сипалося з шурхотом. Відбігши, Федь зупинився. зуб не попадав на зуб. Ним трусило. Перетремтів і запитав себе подумки: «Що це зі мною? Хіба я трепетина, хіба я осика?»

Побоюючись, тамуючи в собі острах, він лякливо, обережно ступив назад і вже не міг зупинитися, силкуючись ступати по своїх слідах, по зім'ятому папоротнику. Ледве втрапляв у свої сліди: такі вони були широкі. Йому було соромно, що втікав, як дикий олень: ця людина — партизан, бо фашисти чи поліцаї в ліс по одному не ходять.

Вернувся, підступив — чоловік лежав ницьма. Був у викривлених заболочених чоботях, солдатському галіфе й цивільному сіряку. Руки підкулені під груди. Під боком автомат — ремінь завис на правиці. На траві кашкет із червоною зіркою.

— Дядьку... — тихо покликав хлопець.

Той не обізвався.

— Дядьку! — гукнув голосніше.

Чоловік лежав як мертвий. Федь лише тепер побачив, що він підплив кров'ю, вона загухла, почорніла, що цятки крові рябіють на папоротнику.

«Мабуть, убитий»,— подумав він. Йому стало ще страшніше — холодно, моторошно. Здалося, що входить ногами в мох, що він по коліна в землі. В скронях вистукувала думка: «Так ось чому кружляв той кібець! Так ось чому він упав і засів у ліщині — він сидів мертвому в головах, він хотів випити йому очі. Привчився красти курчат, а тепер давай йому людські очі!» Злість і лють до хижача, якому пахне людська кров і якому ніщо вибрати людські очі, поборони в ньому холод моторошності. Глянув собі під ноги. Стояв на мохові, на прим'ятому папоротникові, а не був по коліна в землі. Тільки пальці чомусь ворушилися й тремтіли. «Певно, й волосся на голові ворушиться»,— подумав. Він пригладив долонями голову й зважився, ступив уперед. «Нічого, земля не пливе, світ не хитається»,— відзначив і, схилившись, торкнувся рукою до дядькового плеча.

— Дядьку, дядьку...— будив його.— Ви спите?

Чоловік мовчав.

Прогорнувши папоротник, Федь став на коліна й пильно прислухався, придивляючись, чи дядько живий.

Він помітив, що це був зовсім не дядько, а молодий парубок. На голові не сріблів жоден сивий волосок.

Не підіймаючись із колін, хлопець болісно поводив своїми безпорадними очима. Приглянувшись, побачив на правій лопатці, в кривавій плямі на сіряку невелику дірочку, що запеклася кров'ю. Він заплющив очі. Міцно стиснув повіки, але все одно бачив дірочку і запечену кров. Похитав головою і, не дивлячись на парубочі плечі, доторкнувся до його вуха. Смикнув за вухо й сказав:

— Ні, десь-то амба... Каюк!

Але йому так хотілося, щоб цей парубок був живий! Хлопець спробував повернути його навзніч, але не було сил, і він боявся, щоб парубкові не було боляче, якщо таки він живий.

Федір ліг поряд з ним, під його лівий бік. Далі підповз під його руку й, притискуючись усім своїм тілом, став обережно його підважувати. Важке тіло піддавалося. Піддалось. Як тільки Федь його перевернув, парубок застогнав. Хлопець побачив: очі ледь розплющились. Вони мовби і не розплющувались, а начеб прорізалися і знову склепилися.

— У-ох...— стояло Федеві в вухах. Але він зовсім не зля-

кався. Він хотів, щоб цей чоловік був живий, і чоловік таки був живий.

Федь подумав, що треба зняти з себе сорочку, розірвати й забинтувати рану, але, глянувши пораненому на груди, він побоявся це зробити.

Хлопець узяв кашкета й майнув до річки. Біг з вітром і вернувся вітром. В нього вже не було сумніву — партизан. Приклав йому кашкет до губів, перехилив. Вода полилася, губи заворушилися. Поранений розплющив спочатку одне око, потім друге. Ковтнувши ще води й жадібно дивлячись на Федя, він, зібравши всі свої сили, вистогнав:

— Жи-ти...

Його очі не відпускали від себе Федя.

— Жи-ти... — повторив він удруге. І скреготнув зубами. Затремтів. Його тілом начеб пройшов електричний струм. В колючому погляді, в голосі, що піднявся з його найглибших глибин, у тому єдиному, вимовленому двічі слові: «Жи-ти...» — із притиском, крізь зуби, Федеві в обличчя, в груди могутньо вдарило: парубок хотів, волів, прагнув жити понад усе, за всяку ціну.

Хлопцем похитнуло. Рештки води вилилися з кашкета. Коли він знову схилився над пораненим, той уже спав. Федь прикрив йому обличчя мокрим кашкетом, але той і не зворухнувся.

Хлопець стояв на колінах, відчувши раптом таку втому, що самому хотілося лягти, простягнутися, лежати під вихитливими деревами й крізь мерехтливе листя дивитися на синє небо.

Він знав, що йому робити. Відбіг оддалік і кинувся рвати папороть. Приніс оберемище і вкрив пораненого папороттю, як сіном. А тоді назбирав гілляччя, наносив. Щоб не наробити стежок, старався не ламати папоротник. Наклавши чималу купу — заслонив, загородив партизана від лихого ока і від хижого кібця.

Відходячи від купи гілляччя, яке чорніло під кушем ліщини, від підіймав руками папороть, вирівнюючи: замітав сліди, щоб ніхто не здогадався, хто тут ходив і хто тут лежить. І, озираючись, спідлоба дивився навколо. В його погляді приховувалася святість таїни, чорнів страх й іскрилася відвага. Він виходив з лісу.

— І чого ти набичилося — хочеш підняти на роги і прохромити здичавілий світ? — запитала глузливо бабуся, побачивши Федя.

Він з'явився на межі, а вона скочувала на городі гарбузи. Федь ще дужче нахмарився: брови насупилися, ніс опустився, а губи як на замку. Зійшов з межі, підступив до бабусі, задуманий, стривожений.

— Хіба я рогатий? — сказав він і притишено прорік настійно: — Маю вам щось сказати, бабуся.

Гарбузи поросли пузаті. Були круглі й довгасті.

— Мое ти поросляточко! — зверталася стара спочатку до гарбуза-пузача, підпихаючи його руками. Підкотила до купи, а тоді до внука: — Кажу, що там? — і розігнулася.

Він повів очима — на городах сусіди і, підступивши впритул до бабусі, прошепотів:

— Не тут... — і подався до хати.

Бабуся здвигнула плечима, витерла об запаску руку й подалася за ним.

Федь розчинив сінешні двері й тримався рукою за клямку. Він впустив бабуся в сіни, зачинив двері й сказав:

— Бабуся, я знайшов пораненого партизана.

В сінях було темно, морочно. Лише крізь розсохлі двері відчувалося світло дня.

Хлопець стояв плечима до сінешних дверей, бабуся зупинилася перед хатніми — обое, як дві тіні.

Федь замовчав: сказав, що хотів, і чекав, а вона не обзивалася, дивлячись на нього.

— Насврмлений, наструнений... І чого б це він, думаю собі. З роси ще рано. Ото наносив, ото настарався дровець. Ну й напалимо, ну й нагріємося ми тепер з тобою. Так ого буде полум'я, сирото ти моя!

Він знав, що коли бабуся називає його просто Федею, сином, що коли каже образливе — шибеник або ще образливіше — сирітка, а то й зовсім обурливе — «воно», як от «набичилося», то йдеться про звичне, буденне; коли ж звертається до нього сирото ти моя, — тут уже непереливки.

Федь дмухнув через ніс і почав:

— Як я, бабуся, його побачив, то втівав, дременув з усіх ніг.

Вона мовби не чула його: думала.

Він оповідав, як налякався кібця, як перетремтів, вернувся і що зробив. Як партизан тяжко застогнав. Як він двічі витиснув крізь зуби: «Жи-ти...»

А бабуся все мовчала і все думала.

— А звідки ти, дитино, знаєш, що він наш, що партизан? Федь доводив:

— У нього на кашкеті червона личка! — й казав, що тут помилки нема, не може бути, що чому б поліціяка чи інший який найманець забрів до лісу й підпливав кров'ю? — і запитував: — Ми, правда, бабуся, його заберемо? Ми прине- семо і виходимо його?

Бабуся помовчала і сказала:

— День довгий. Дожити б до вечора... А ти ось що: язик і думку на замок.

— Хіба я маленький, бабуся?

Вона відтрутила його від дверей і пішла на город. А він з вистрибом гайнув на луг, не дивлячись на сусідів, на село, щоб нікому не потрапити на очі, щоб ніхто по самому його вигляду не зміг здогадатися, що йому відомо і на яку небезпеку вони себе з бабусею наражають.

Перепинаючи корову, думав: «Я так і знав, що бабуся згодиться його виходжувати. Вона у мене добра — найдобріша», — ця думка піддала йому сили. Хлопець голяка перевозив через річку гілляки та ломаччя. Зв'язуючи путом ко- струбату ношу, підставляв плечі й тяг дрова. Він не зупи- нявся, поки не дотягував до дровітні, край хлівця. Скидав ношу. Колюче пруття боляче цьвохало його по обличчю, по руках.

— Як ти мене не цьвохкай, як не шмагай, я тебе все одно переносу. І порубаю, бо нам треба багато дров,— сказав- ши так гіллячні, він знову мчав на луг.

Сорочка йому прилипла до тіла. Піт заливав очі. Язиком відчував солоні краплини, що стікали по обличчю. Та, гля- нувши на посадку, на ліс, прижмурював очі, усміхався і ще дужче накидався на роботу.

Бабуся кликала його на обід, але він не прийшов, поки не переносив дрова. Вів корову, поглядав на сонце й підга- няв його, щоб воно швидше котилося до заходу.

За обідом вони не перемовилися й словом про поранено- го: балакали, скільки ще треба виносити молока, де взяти м'яса, скільки недодали яєць, а ще будуть брати картоплю, капусту, моркву. Ще будуть дерти, поки вони не залишать- ся бідні, як церковні миші.

— Старі люди, сину, приказували: не наситити попівсько- го рукава й царської казни. Знали б вони теперішніх гра- біжників...

Федеві просилося з язика: «А я нічого не дав би — нічого! Нехай били б, пекли, різали... Нехай би усе з димом, а не

дав би...» Хіба він один так думає? Так думає і Валя. Вона що йому сказала, коли зі злістю переливав молоко з гладушика в бідон? Зі злості, з люті молоко не скисне,— аби принести, а катюги вип'ють... А якби він, якби ніхто не приніс? Та змовчав. А їм же ще треба виходити партизана. Бо хто ж поб'є тих теперішніх грабіжників і визволить їх? Уважно слухав бабусю, мовчки кивав головою, ні в чому їй не заперечуючи.

Але вона сама вгадала його думки і поривання. Коли встали з-за столу, сказала:

— Віднесеш молока. Я налила в пляшку. Стоїть у кормірчині... Але начувайся! — і посварилася на нього пальцем.

Він і на цей раз змовчав, навіть не обіцяв, що пролізе до лісу, як вуж.

З пляшкою молока в пазусі, гріючи його своїми грудьми, Федь прокрався до лісу біля занехаяного млина. Поранений не хотів молока, та хлопець силою примусив його випити. Той благально на нього подивився, сіпнувшись усім тілом, застогнав, і Федь знову загорнув, приховавши його папороттю й гіллям. А додому вернувся з дровами.

Вони з бабусею робили кожен своє: вона на городі, а Федь вигнав корову, рубав дрова, в'язав у в'язочки й складав під стіною хлівця до самісінької стріхи. Так і дочекалися вечора. Він пригнав корову. Смеркалося, але ні словом, ні поглядом не підганяв бабусю, щоб усе кидала. Бо яка там робота і що може бути нагальніше, як рятувати людину? Якщо вони загаються, то поранений чи й дочекається їх?

«Я наче на голках. Я ледве дочекався вечора...» — думав він.

А бабуся розпалила в печі — нагріла води, тоді завісила вікна, а вже потім узяла собі на руку рядно й кинула йому, стоячи у висвітах полум'я, яке лизало челюсті: ходімо. Полум'я згасло, й вони пішли.

Вечір був темний і теплий: східний сухий, різкуватий вітер змінився південним, вологим. Хмарилося. Лиш де-не-де пробивалася стужаніла зірка й гаснула. Пахло дощем. Погода якраз їм на руку, лише б устигнути до дощу.

Федь здивувався, що бабуся не звернула з порога на вулицю, а повела його на подвір'я, до хлівця. Полапки вони взялися за возика, який був прислонений своїми двома глобелями й поперечиною до стіни. Скрипучі колеса й не пікнули.

— Я їх підмазала салом,— шепнула бабуся.

Хлопець здивувався ще дужче, бо не помітив, коли вона встигла це зробити.

Впрігшись у возика, яким возили сіно, картоплю й всіляку городину, вони потягли городами й, даючи великого круга, спрямовувалися до луку.

На селі не пробивався жоден вогник. З кутка на куток перебріхувалися собаки: один загавкає, другий відгукнеться — і тихо. Федеві лячно: колеса поскакують з груди на груду, але бабуся ні слова, й він мовчить. На лузі, по траві возик покотився як по маслу.

Річка текла з шумом, з вигомоном. Удень не чути, а тепер хвиля наганяє хвилю, вони б'ються в берег, вигойдується верболіз, і сторожко шепотять очерети.

Покинувши возика на березі, вони перебрели річку. Бабуся не роздягалася, хлопець голяка. Вона викрутила свій одяг і сказала:

— Веди, показуй дорогу. Не заблудиш?

— Що мені темрява? Якби мені зав'язали очі, я й тоді б вас довів,— відповів, затиноючись з холоду, й завернув у посадку.

Горб крутий. Дерлися, хапаючись за дубки, і швидко зігрілися. На узліссі злякали сову чи сонну ворону, що залопотіла крильми й полетіла.

Федь вів бабусю через папоротник. І довів, не збився: кожен кущик, кожне дерево запам'ятав.

— Ось...— показав на купу хмизу під корчакуватою ліщиною.

— Ну й нагорнув же ти купу,— обізвалася бабуся.

Він хотів сказати, що заховав пораненого і від недобрих людей, і від кібця, але замість цього взявся розкидати гілляччя.

Бабуся постелила рядно.

— Я візьму його попід пахви, а ти бери за ноги,— наставляла внука.

Вони взялися, і партизан застогнав.

— Ти не дуже,— зверталася до нього бабуся.— Ми не птахи і на крилах тебе не перенесемо.

Він був важкий.

Міцно зв'язавши кінці рядна, бабуся влізла між ними головою, мовби впряглася у шлею. Вона підтримувала пораненого правицею за шию, а Федь ступав позаду, притримуючи його за ноги. Йшли повільно, ледве ступаючи. Крок, ще один крок. У хлопця мліли руки. Він ледве не кричав: «Бабусю, я не втримаю, бабусю...» Бабуся начеб знала, як він втомлюється, й часто зупинялася.

По рівному ще нічого. Та довелося йти з горба. Федь ніяк не міг втримати пораненого за ноги. Той висмикувався, ви-

слизав із рядна. Хлопець підкладав йому під ноги автомата і, прилягаючи грудьми, рачкуючи, заточуючись, не давав йому вислизнути.

Та найважче було попереду. Вони довго спочивали на березі. Поранений мовчав. Бабуся прихилилась до його грудей вухом, почула, що дихає й сама зітхнула.

— Живий...— вимовила. І сказала:— Федю, якби тобі, дитино, у воді не було тяжко, вмри, а рядна не выпускай із рук. І дивись, не зашпортайся, не послизнись, бо ми попадаємо і його втопимо... Не роздягайся. Не треба.

Бабуся вступила в річку перша. Вступив і він. Партизан закидався у рядні, як риба. Вони не могли високо підняти й намочили його.

Бабуся вже дібралася на мілке, ступила на сухе, а Федь не втримався: руки зімліли, голова пішла обертом — він посковзнувся, впав, напився води й мулу, але не випустив кінців рядна.

— Тримаю я, бабуся, тримаю, — зашепотів і, колінкуючи, дістався берега.

Бабуся важко дихала.

Возиком стало легше. Але вони були такі втомлені, що не прислухалися, гавкають собаки чи ні, нишпорять поліцаї чи ні — швидше б додому.

Мрячів дощ. Пронизливим вітром шмагала ніч. Коцюрбіючи, вибиваючись із сил, бабуся, мовби запряжена в шлею, а Федь, заточуючись та підтримуючи партизана за ноги, внесли його в хату.

— Добре, що випалила піч, — сказала бабуся.

— Якби не той возик, ми нізащо не вправилися б, — промирив хлопець як не своїм голосом, впав на лаву, й очі йому заплющилися.

VI

Вовняне рядно відкинуто їй з плеча: вона спочатку відчула вітряний холод, та він ткнувся їй в плече своїм лобом, й вона відчула жар розпеченого заліза. Спала твердим сном й ще нічого не могла збагнути. Він замахав руками, заметався — ліжко заскрипіло. Вона подумала, що це їй сниться, ніби вона стоїть роздягнена, роззута на морозі, а її хтось б'є розжареним прутом. Він знову доторкнувся своїм гарячим лобом її плеча. Старі очі миттю розплющилися. Вікна завішані. В хаті морок. За вікном — дощ. Бабуся згадала, як і кого вони привели-привезли з лісу, як вона промивала перваком рану, як висадили пораненого на піч, як

пізно вляглися. Федь у цей час боляче дістав її рукою по обличчю й засукав ногами.

— Сирото моя! Чи ти з переляку? Чи що з тобою? — запитала вона, вжахнувшись і хапаючи його за руки.— Бідна моя голово, ти весь гориш!

Вона поцілувала йому руки. Він начеб притих, важко дихаючи. Вона стала гладити йому голову, пестливо й ніжно. Він мовби аж приліг від її ласки. Сховала його ноги під вовняне рядно, вкрила груди, а сама, вивинувшись з ліжка, швиденько одяглася і, ступаючи на пальцях, зірвала з вікна велику хустину.

Світало, але цебенів дощ, і надворі колихалася густа темрява.

Ліжко скрипнуло — Федь розкрився, роблячи вітер. На печі застогнало.

Бабуся відсахнулася від вікна. Ліжко в одному кутку, піч — у другому. Бабуся стояла посередині між ліжком і піччю, як на голках, не знаючи, куди кинутися, кому подавати допомогу?

Вона вкрила Федя. Накинула на нього хустину, якою було завішене вікно. Вибігла в світлицю, зірвала з цвяшка кожуха і обгорнула Федя його полами, а тоді, сп'явшись на лаву, відгорнула заслону: партизан вже не стогнав, полизував язиком свої спечені, потріскані губи. Вона набрала кухлик води, дала йому води з ложки. Він ковтнув, розплющив очі і за хвилину знову заплющив.

Федь вихопився з-під рядна, з-під хустини й з-під кожуха. Йому було душно — зривав із себе сорочку.

Бабуся кинулася до нього, припала до його грудей, тремтячи усім своїм тілом. Вона зовсім вибилася із сил. Хлопець не розплющував очей, кидав головою на подушці то в один, то в другий бік. Бабуся не знала, що їй робити. Бачила, що горить, що ним лихоманить. Підхопила, взяла його на руки. І як тільки спромоглася? І заходила по хаті, носячи його на руках.

— Сирото ти моя! Простудився ти, сину...

Федь вимовив лише одне слово:

— Пече...

А бабуся казала:

— Вечір, ніч, а річка холодна. Ніч з дощем, а я тебе виганяла надвір, щоб наслухав, щоб пильнував, бо біда не спить. Я ж думала: минеться, перебудеться... — і носила його по хаті, і заколисувала. — Не минулося, не перебулося... Боже, чи ти є на світі, чи тебе нема?

Хлопець обняв її за шию руками.

— Бабусю, бабусенько...— його губи тремтіли, і сам він тремтів, як листок. Йому важко було говорити: язик не слухався. Федь напружився. І закричав:— Я не вмру?.. Не вмру?.. А наш партизан?..— поводив своїми чорними очима й кричав:— Тримайте, тримайте мене, бабусенько!— та й упав у забуття.

— Не вмреш! Ти не вмреш!— заголосила вона.— Хай ліпше я вмру, дитино, ніж ти!— і ходила то хаті, і гойдала, носячи його на руках. Йй не було важко. Переголосила й заплакала. Сльози лилися цюрком. І вона казала:— Плаче небо, і я плачу... Мені вмиватися не треба...

Йй лише тоді, коли поклала його на ліжку, відчула, що руки йй отерпли, заніміли, а ноги наче переламуються.

— Я дерев'янію...— і стояла, не можучи зрушитися з місця, наслухаючи, як важко, з висвистом і хрипом дихає Федь. Повернула голову до печі, що аж у шиї хруснуло. За заслоною мовчало.

Лив дощ. У вікно заглядав сумний ранок.

Бабуся вкрила хлопця, думаючи, аби він тільки заснув: молоде, переспить. Вона видоїть корову, спряжить молока і напоїть гарячим одного й другого.

І доячи Лисоньку, й несучи молоко, й розпаливши в печі, приказувала собі:

— Я їх поїтиму... Знайдеться смалець, капну перваку... А молоко до «оперативу» не понесу. Я маю кого годувати. Душа терпне за малим: одне, нікого в нього нема. А про другого страшно й подумати— дуже він кволий, либонь, не жилець на білому світі.

Вона творила ліки: змішала молоко, смалець, первак, перварюючи це в риночці.

— Я поставлю їх обох на ноги. Сама помру, а смерть від них віджену...

Полум'я перекинулося в риночку. Бабуся погасила його. Завжди непомітна в городі, на вулиці—скрізь, де б не з'явилася, що б не робила, її начеб і не було. Вона не метушилася, сновигаючи без діла, й зараз. Своїм духом зігрівала хату, своїми очима розвиднювала засмучене вікно, в яке періщив дощ: була певна, що кожним своїм рухом, кожним своїм поглядом проганяє смерть, що поки на ногах, смерть не сміє ступити сюди на поріг.

Федь знову заборюкався в ліжку. Вливши ліки-питво з риночки в кухлик, вона миттю стала коло нього. Подмухала в кухлик. Обняла хлопця за шию, підвела голову й прикла-

ла йому до уст кухлика. Він зіпив зуби, не хотів пити, але вона все одно напоїла його.

— Ти через силу... Ще... Ну, смокни, ще хоч раз...

Очі в нього сльозилися, почервоніли... Забухикав, зайшовся кашлем. Розхристані груди спотіли.

— То твоя простуда виходить, дитино, з тебе,— шепотіла бабуся.— Випий, випий ще трішечки.

Перекашлявши, він доторкнувся устами до кухлика, надпив і безсило ліг, розкинувши руки: в голові закружляло, попливли жовті кола.

Вкутуючи його рядом, хусткою і кожухом, бабуся вмовляла:

— Ти не розкривайся мені... Засни, і воно минеться... — І, відступивши від нього, доливши в той же кухлик своїх ліків-питва, забралася на піч.

Пораненому на грудях проступала кров — бинти із старих сорочок намокли. Він дихав в довгими перервами: нема-нема, тоді дихне. Вона стала поїти його з ложки. Розщіплювала держакком зуби. Щоб він не закривав рота, встромляла в нього палець і бралася за ложку. Переварені молоко, смалець і первак стікали по її пальцеві йому до рота. Коли напоїла, витерла його губи кінчиком хустини й подумала, що без фершала не обійтись. Малого сама виходить: побореться з простудою, а як їй боротися з ворожою кулею?

Федь притих, але не заснув. Коли бабуся, завісивши за слонкою піч, спустилася з лави, він розкрився й запитав:

— А партизан?.. Партизан?..

— Живий... живий... — відказала вона, вкриваючи його, благаючи, щоб не розкривався.

Стояла між ліжком і піччю — між ними обома, думаючи: «Само слабе, само ледве дихає, а про іншого думає — ми всі такі». Йі із тією думкою винищувала з хати. Взяла в комірчині мішечок, накинула собі його на голову башличком і пішла.

В Куштенюків втаїла про пораненого. Фершал захопив банки, рушили.

Обложило. Дощ не переставав. Під ногами чавкало. Куштенюк ступав попереду, кажучи в такт своїй ході:

— Доброго маєте, Февроніє, хлопця... Шкода, що застудився. Шкода... — й оглянувся. Він теж був у мішку, накинутому на голову.

Іхні очі зійшлися. Бабуся свої опустила, нічого не відповівши, думаючи: «Що ти, Галактіоне, скажеш, коли побачиш, до кого я тебе веду насправді?»

Коли вони ще в сінях струшували свої мішки, Федь на-строжився. А коли двері відчинилися в хату, він запитав:

— Хто тут? Хто!

У ванькир¹ заглянула бабуся. За нею ступив фершал, на ходу розчиняючи скриньку з банками.

— Застудився, козаче? Воно й не дивно: осінь, а ти голяка перевозиш через річку дрова.

Федем підкинуло, він хотів крикнути: «Може, ви й інше бачили, поліцейський рятівничку?..»— але бабуся замаха-ла на нього руками, щоб не обзивався.

— Поставимо тобі банки, і як рукою зніме, — вів Куштенюк. Сивоголовий, врівноважений, а не стримався: — Я лікував поліція за мусу, а тебе, щоб ти знав: з любов'ю.

Бабуся не розуміла, чому фершал згадав про поліція, й тому зів'яла, ніяковіючи. Йй хотілося сказати: не лише вона, всеньке село його поважає, а що лікував поліція, то чого під дулом не зробиш?.. Федеві постукувало в скронях: не хоче, щоб Куштенюк підходив до нього й близько, але йому гуло в голові, в роті пересохло. Він і нестямився, як фершал поклав йому на лоб свою долоню. Потримав. Тоді заглянув у рот, постукав по грудях. Враз запалив умочений в гас віх-тик і швидко поставив банки.

Куштенюк сидів хлопцеві в ногах, бабуся стояла в голо-вах. Федь заспокоївся: того фершала приведено тільки до нього! Банки тягнули, і він мовчав. А бабуся в цей час нака-зувала на мигах, щоб Куштенюк заглянув на піч, за завіс-ку. Той нічого не міг збагнути, а вона змовницьки кивала пальцем, щоб підвівся та став на лавку. І він звівся, ступив до печі, а Федь почув, підняв голову й, побачивши перед со-бою його чоботи й збагнувши, що Куштенюк стоїть на лавці й хоче заглянути на піч, заволав:

— Бабусю, та він же продасть нас з потрохами!

Фершал ніби й не чув, відслонюючи занавіску.

— Дядьку, якби ви десь писнули, у мене автомат!

— Ану не репетуй! — кинув з лавки Куштенюк. А тоді за-спокійливо казав: — Таке діло. Для початку ми вас поміня-ємо місцями: ти, автоматнику, переберешся на піч... Та не підіймай голови і не ворущись, банки позлітають і по-б'ються.

Бабуся підправляла на ньому рядно, хустину й кожуха, вгмонюючи:

— То зібрався вмирати, а то вже ожив!.. Полеж, дитино.

¹ Ванькир — маленька кімнатка (місц.).

Минув день, і минула ніч. Настав ранок, але Федь цього не пам'ятав. Його висадили на піч, поклали на його місце пораненого, фершал приніс меду, напоїли молоком з медом, він заснув на теплому черені й проспав до нового дня. Прокладався й не міг прокинутися: йому здавалося, мовби випливає з води, так начеб пірнув з головою у бездонну річку. Глибока вода несла й несла його, наливаючись у вуха, й ось нарешті він сягнув берега, коліна відчули землю, руки хапаються за тверде, сухе. Очі мляво розплющуються, як склеєні. Піч заслонена занавіскою. Він лежав на лівому боці, на своєму серці, й перше, що побачив: мерехтіння світла крізь полотняну заслону. Світло проникало, як через щідилок. А в ногах, за стіною, висіли темні, непорушні сутінки. Йому хотілося гукнути, що випірнув, вплив з води. Але де він, що з ним?..

Федь мацнув себе рукою за голову — волосся злипле й мокре, мацнув за груди — теж мокрі. Він подумав: «Таки випірнув, вплив...» Кліпнув повіками й почав уважно приглядатися до мерехтливого світла. Впізнав занавіску. Лапнувся долонею за черінь і пригадав, що захворів, що йому ставлено банки...

Внизу, там, коло ліжка, хтось гомонів. Федь затамувався й ледь відхилив занавіску: у хаті вже було досить світла — на ліжку лежав партизан, в ногах у нього сидів Куштенюк, а в головах бабуся. Він бачив їхні голови — сиву, з лисинкою на маківці, Куштенюкову і в хустині — бабусину. А партизана не впізнав. Де й ділося його руде, аж червонясте бородище? Був поглений і зовсім молодий. Бабуся час від часу змочувала йому губи вологою хустинкою. Партизан дрімав, а вони перебалакувалися:

— Куля йому ввійшла під лопатку, вийшла між ребрами... Зачепила легені... Трудно йому. Дуже трудно.

— Певно, що трудно. Як ми його притарганили, як я доторкнулася до нього пальцем, повірте, кров так і забулькала йому з грудей. Булькає й булькає, як з джерела...

— Стік. Зійшов кров'ю. А в рані завелись хробаки.

— Що то з ним буде?

— Одна надія — молодий.

— Якби ж то він поборов смерть...

— Ми, Февроніє, зробили, що могли.

Запала мовчанка. Федь оговтався після сну: в голові проясніло, не різало в очах, не ламало спину, не викручувало рук і ніг. Йому згадався ліс, вечір, ніч з дощем і як він за-

хворів. Бабуся з Куштениюком мовчали, а за вікном, на подвір'ї світило сонце — хлівець світився в його промінні. А тут, у ванькирі, пахло милом. В печі горіло: потріскувало ломаччя.

— Десь-то довго йому лежати... Правда, Галактіоне?

— Довго. Не один місяць.

— Як же нам його вберегти? Де сховати?

— Думаю, Февроніє, а придумати не можу. На тих пару тижнів придумав: пустив чутку, що в вашій хаті, можливо, тиф. Поліціяки мене вже перепитували: справді тифус? Я і налякав їх. Вони тифу дуже бояться.

Хлопець це почув і подумав: «А якщо у мене тифус?» — і затремтів. Край занавіски опустився. Він завмер. Бабуся, мабуть, подумала те саме, що й Федь, бо перепитала Куштениюка:

— А в нього не тифус? Я всього боюсь.

— Грипа, — твердо сказав фершал. — Переспить.

— День і цілу ніч вже проспав і не встає.

— Не будить його, Февроніє.

Федь принишк, наче мишка.

— Боже-боже, відверни від нього слабість, хай та грипа його покине.

— Не падькайте, Февроніє... Ліпше подумаймо, куди заховати ось цього приймака.

Завіска відхилилася — Федь засвітив очима. Партизан лежав у ліжку, а воно на видноті. Хто не ввійде до хати, відразу ж і побачить. У них із світлиці у ванькир не то що дверей, нема й запони.

— Може б ви, Галактіоне, забрали його до себе?

Хлопець почув це бабусине запитання й пильно дивився на похилу Куштениюкову голову. Фершал мовчав.

— У вас, Галактіоне, йому було б таки ліпше. Ви кожную мить під рукою. Ви знаєте, що треба робити. У вас інструменти. А що я? Сяк-так промила рану перваком, сяк-так перев'язала її. Помила йому ноги. В чисту сорочку й без вас нізачо не нарядила б. Ви ж і побрили його. Він плохий-плохий, а став подібний на людину.

Федь не спускав ока ні з бабусиної, ні з фершалової голови.

Куштениюкова сива голова мовби ще дужче сівіла, вкриваючись морозом, і лисина розросталася на весь череп. Куштениук мовчав.

А партизан лежав, вкритий по шию. Голова вивищувалася на подушці. Обличчя бліде, очі запалі й заплющені, губи посинілі. Тільки його русявий чуб розсипався — кожна во-

лосина золотіла. Не було видно, як підіймалися й опускалися груди: дихав повільно, нечутно.

— Я не проти, щоб він був у нас, — вела бабуся, зволожуючи йому губи.— Сам бог баче, якби проти, то ми з Федь не пхалися б до лісу, то і Федь не знав би ніякої грипи...

Фершал як проковтнув язика. Хлопець бачив, що він, поставний, широкоплечий, прихилившись до блаженного старого бильця, виклавши свої довгі руки на великі коліна, дивиться й дивиться на них, і ті його руки мовби змертвіли — поворухне, кості затріщать, нігті застукають, як камінчики.

— Ну, а потім, Галактіоне, на вас найменшої підозри, бо ви таки виходили того Висоцького. Якби не ви, бути б йому без руки... — бабуся виклала свій останній козир і склала губи.

Куштенюк підкинув головою. Обличчя почервоніло.

— Февроніє, Февроніє, слухаю я вас, слухаю... Таке діло: не все їти впрост і на повен зріст. Інколи треба поповзом, а інколи й навкарачки. Ваш шмаролиз теж допікав мені Висоцьким!

— Галактіоне! Я ж нічого... Я ж нічого, Галактіончику...

— Ні-ні, Февроніє. Я вас слухав, послухайте і ви мене: Куштенюк не шукає. Але подумайте, поміркуйте, що ліпше і як розумніше, — забрати мені пораненого до себе чи приходити до вас на перший поклик? Всі ми під смертю ходимо. Якщо я його заберу і якщо ми попадемося, капут! У селі не буде фершала. А я, може, тому і лікував того нелюда Висоцького, щоб ще не одну нашу людину поставити в шеренгу.

— Може, й так, може, й ваша правда, та ви вже вибачте мені старій і нерозумній, Галактіончику, — й вона гладила пораненому губа.

— Мені не треба вибачати. Я хочу, Февроніє, щоб ви знали, в кого правда.

Федь слухав це, слухав і, не розсовуючи занавіску й не вихиляючись, сказав їм над головами:

— Дядьку Галактіоне, не торгуйтеся: ми нікого вам не віддамо. Я знаю, куди ми його сховаємо — в комірчині. Правда ж, бабуся?

Дзвінкий голос хлопця ошелешив їх. Куштенюк збентежився — встав, звівся на ноги. В колінах йому хруснуло, і він запитав, не втрачаючи рівноваги:

— Встав, виздоровів, автоматнику? Хочеться тобі їсти чи ні?

А бабуся потяглась до печі, сплеснувши у долоні:

— Зовсім спав з лиця! Зовсім...

Фершал настоював на своєму — хочеться Федеві їсти чи ні? Хлопець признався:

— А з'їлося б, дядьку Галактіоне.

В цей час раптом постукано в світличне вікно і загалакано різко, погрозово:

— Виходь! Виходь!

Фершал і не здригнувся. Повів довгим поглядом навкруг і втишено сказав:

— Це Висоцький. Його голос.

Бабуся заметушилася.

— Що буде? Що буде? Сусіди бояться тифу — ніхто й ногою, а він не злякався.

Куштенюк взяв її за плечі, легко підштовхнув, щоб ішла, й, натягнувши пораненому рядно на голову, вкривши його, почав кидати на ліжко, що траплялося під руку: подушку, подушечку, одяг і ганчір'я. Навалив гору, кинувши поверх неї свій піджак, а сам став у жилетці перед ліжком, загороджуючи його собою.

Федь відслонив край завіски, так і чипів на печі.

Бабуся кричала поліцаєві у вікно, чого йому треба, а той, чуючи її чи ні, ввірвався у хату.

— Йод, мікстури... Ну й смердить! — гаркнув і плюнув собі під ноги.

— А ви, пане Висоцький, хотіли б, щоб тут пахло духами. Тут тиф! — кинув йому Куштенюк, не сходячи з місця.

— Тиф чи тифус, а молоко здавай! Другий день не носите! — притупнув поліцай до бабусі, ступив, заглянувши у ванькирчик і напустивсь: — Лікуєте, пане фершал?

— Не тільки ж вас виходжувати, пане старший поліцай. Треба й інших, його, — й кинув головою на піч. — Такий мій фах, — а тоді додав: — І молоко звідси я не радив би брати.

Він стояв перед ліжком — неуступний, строгий, звівши довгі напружені руки. Під його маленькими вусиками ворухилися гнів і зневага. Якби Висоцький спробував зробити крок, заглянути на ліжко, Куштенюк вп'явся б йому в горлянку і задушив би. Федь ніколи його таким не бачив і подумав: «Ну й ну...»

— Так-так, я не радив би брати тут молоко, пане старший поліцай...

— А корова що, теж тифозна? — чвиркнув поліцай і наварився на Федя: — Ти сиди й не злязь з печі, не рознось зарази!. А може, сірника під стріху — вогонь швидко вилікує! — у випрасованому мундирі, в блискучих хромових чо-

ботях, з випраною пов'язкою на рукаві, крутнув з хати, на-казуючи:

— Молоко! І то негайно, зараз... Я не собака, щоб за ва-ми бігати й гавкати!

VIII

Федь зачерпував з глиняної мищини жміньку сухого, під-пряженого ячменю, сипав на жорна й крутив веретено. Ка-мінь повертався з гуком і джеркотом. У таку ж мищину на стільці з кожним обертом каменя, раз за разом висипалася цівочка муки. Сухий, підпряжений ячмінь пахтів полем і піччю, а мука забивала памороки: пахло хлібом. Жорна гуркотіли, джеркотали, мовби гаркаво кажучи: Жер-жер...

А хлопець думав: «Скільки я себе пам'ятаю, то все хочу їсти... Я ще ніколи не наїдався!» — він завзято крутив веретеном, горішній камінь черкав об спідній: «Жер-жер»... — відповідали жорна своєю ненаситністю.

Вони стояли у сінях. А коли треба ховати їх, хлопець знав, як це робиться: веретено притьма на горище, на каме-ні стільницю — от і стоїть собі столик... Але зараз начеб безпечно. Галактіон Куштенюк налякав і поліцаїв, і ста-росту тифусом. Так воно чи ні, а староста розпорядився де-зинфікувати їхне обійстя. Дьогтю не було, тому хату й хлів-ця покроплено бензином. Покропив власноруч фершал. Він же і прибав над хвірткою фанерку, на якій вуглинкою на-писав: «Тифус!»

Сінешні двері були відхилені. Хлопець час від часу зорив на вулицю, підсміювався з фанерки, бо ніяким тифом і не пахло, але це було на руку. Висоцький заборонив злази-ти з печі, і Федь не виходив з дому: на нього лягла вся ба-бусина робота. Він старався не дуже гуркотіти жорнами, щоб не накликати біди. Бо та фанерка не охорона — тифус чи ні, молоко носи, здавай! Та не так потерпав за жорна, як за того, що в комірчині.

Мліли руки. Повертався камінь. Федь молів і думав: ста-лося по його — поранений лежить у комірчині. Куштенюк прилаштував на кругляках дошки, бабуся застелила сінни-ком. Йому добре: він під теплою стіною — піч впирається в комірчину. Але важливіше інше — партизан прийшов до тямку. Він впізнає бабуся. Називає її: «Ба-бо», — по скла-дах, як дитина. Впізнає і його, Федя, але не може вимовити й покликати «Федю!» — лише ворушить губами. Йому ще важко балакати. Впізнає й Куштенюка. Називає його: «Дя-дя»... — смішно. А той фершал не промах: знає своє ді-ло. «Якби не він, — думає хлопець, — то чи ми з бабусею

впоралися б із пораненим. Одне винести, привезти його з лісу, а інше заживляти рану...»

Джеркотять жорна, а Федь міркує:

— І як то воно ведеться у світі: Куштенюк мусив виходжувати поліцай, щоб тепер мати змогу виходжувати партизана... А нам треба носити і здавати молоко, та хіба лише молоко, щоб віднадити поліцаїв, старосту, німаків і таким способом вберегти і поставити на ноги того ж партизана... Де ж правда?

Йому важко відповісти на це запитання. Важче, ніж повертати веретеном, ніж крутити камінь.

Мука пахне, і він думає: «Відколи війна, відколи тут фашисти, я не їв хліба. Усе затірка. Перепічки».

Федь виглядає крізь відхилені двері — надворі мжичка. Видно бабусю на лузі з коровою. Погожі осінні дні змінилися сльотою. Бабусі не солодко там з коровою. Мішок на ній промок. Повернулася плечима до вітру, стоїть, держить корову за налігача, а дрібний, в'їдливий дощ січе по ногах, із настовбурченої спідниці, яка взялася корою, на литки стікають брудні краплі... «Мені б стояти з коровою і пасти її,— думає він.— Треба пасти, бо й сіна чи вистачить? Якби не корова, поздыхали б з голоду». Йому жаль бабусі: вона й молоко носить щоранку. І хлопець сердиться на себе, що хворів. Чому хворів?.. Невже він такий кволий? Фершал каже, мовляв, щастя, що обійшлося без запалення легенів. А банки тягнули — аж плечі чорні були. Хрипота ще й досі сидить у грудях. Секунду постояв у відхилених дверях і:

— Апчих!.. — чхнув і відказав собі: — Будь здоров і не кашляй! — і до веретена.

Долоня, пальці взялися водянками. Федь поплював на них і мовов далі. Ніяк не міг додerti ячменю. Зачерпне жменьку — дна ще не видно. Ние в плечі, долоня й пальці пашать, а йому хочеться, щоб мищина була бездонна. Якби вона була бездонна! Це ж поки ще осінь — в землі морква, на дереві кислиці. А прийде зима... Ячменю ж у них мішечок, і той схований, розсипаний у ворчики й розтиканий в полові на горищі, на вишках... Жита й пшениці нема й на кутю: підчистили, забрали...

Був у самій сорочці та в камізельці, а розігрівся. І коли впрів, згадав, що треба пропалити в печі. Звичайно ж, що не собі. Зірвав із цвяшка стару бабусину запаску, накинув собі на голову — остерігався, щоб не злягти ще раз.

Під хлівцем, під стріхою, купа курей, і він забалакав до них:

— Вже без півня?.. Нічого. Бабуся казали, щоб посмоктав

кісточки, але я не схотів!.. Поховалися, поставали — йдять, дзьобайте, шукайте собі поживи, щоб добре неслись і були тлусті.

Хлопець розігнав їх, не признаючись, для кого їм нестися й жиріти.

Узяв в'язочку дров. Ніс і думав: «А я ж сподівався, що наношу, нарубаю, наставляюся... Буде собі на всю зиму, виміняю на дрова солі, гасу... Виміняю бабусі шкарпетки — вовняні, теплі. Тепер з лісу не принесеш і патичка. Тепер зачекай, поки річка візьметься кригою, поки Млиновеччина замерзне».

Ніс в'язочку, а з вулиці:

— Ти чом не на печі?

Глянув з-під запаски — старший поліцай Висоцький. У плащі та в капюшоні.

— А хто її мені напалить? Може, ви, старший поліцай? Прошу. А я буду лежати й грітися. Чом не полежати?

— Допросишся ти в мене, дочомкаешся!..

А він з вистрибом уступив у сіни: поліцайці не до нього, й думав: «Ну й дурний тебе піп хрестив: ти не бачиш ні під носом, ні під лісом».

Розгорнувши купку жару, підклав соломи. Дмухнув на жар — і весело спалахнуло полум'я. Затріщав хмиз. По хаті пішло тепло. Федеві здалося, що тому так швидко роздмухав жар, і вогонь тому так весело готить, що він відбрив Висоцького. Посунувши кочергою кострище в глиб печі, докинувши грубшого, щоб задня стіна добре нагрілася, хлопець знову рушив до жорен. Взявся за веретено, камінь загарчав. Федь вирішив не відступатися, поки не змеле всього.

Жер-жер...

Сипав жменьками ячмінь, мука витрушувалася цівочками. Крутив і крутив веретено, камінь терся об камінь — жорна ніби зітхали, скрегочучи зубами, й тоді витрушувалася мука. Він швидко втомився, але не хотів признатися в тому самому собі. В сіни задував вітер. Хлопець кинув веретено, висипав муку в торбину, щоб її не розвіяло, й перепочив.

Мжичило не перестаючи. Виглянувши надвір, побачив, як сиплеться й сиплеться затуманений дрібний дощ, підхопований і гнаний навскісним вітром, він сказав:

— Як розв'язалося... Світ у тумані! — й подумав про бабусю. Прихилив дужче двері. В сінях ледве сутеніло. Крутив жорна й думав про бабусю — це ж тільки почалася осінь, а попереду зима. Чи буде у них що їсти? Якщо не ви-

грібатимуть з льохів, якщо не шукатимуть, не витрушуватимуть до останньої кришечки, то, може, переб'ються на якійсь бараболі. А одягнутися? Крамне давно позношувалося — саме рам'я. Добре, в кого є вівці: у них шерсть і покожушина. Бабуся прястиме вал, а він їй допомагатиме. Може, й нарядуть і вироблять на якусь одежину. Холод і голод — такий тепер світ! А що нас ще чекає? Що?

Він мовив, а жорна запитували те ж саме: «Що? Що?» — і відповідали одне й те ж: «Жер-жер...»

Все важче й важче повертався камінь, і круто мололи-ся його думки: хто винен, що у них з бабусею нічого нема, що йому про це не думати б, а ходити до школи?.. Згадавши про школу, він гірко посміхнувся: скінчив три класи, а тепер — коридори... Але ж хто винен, хто? Німаки, окупанти. Це йому було так ясно, так зрозуміло, як білий день. Війна — і німаки, гітлерівці.

Федь знову домоловся до свого запитання, то чи ж можна лікувати хоч одного їхнього прислужника, то чи ж можна носити й здавати молоко? Веретено аж тріщало в його руці, яка пекла від водянок. У скронях тупо постукувало. Йї лише при самій згадці, що в комірчині лежить партизан, що його треба вилікувати, — щось солодке, радісне й щасливе підіймалося йому в душі. Він знав: якби хтось довідався, доніс — чекай смерті. Бабусі, йому. І Куштенькові, дарма, що він лікував Висоцького. Той же Висоцький, тією ж вилікуваною рукою перший і вклав його...

Жменька ячменю, мука пахучою цівкою. І над всіма Февидими думками поставала одна:

— Я давно не їв хліба...

Не домоловши, залишив на потім і, глянувши на вулицю, рушив у хату. В печі згасало, а в челюстях горнятко. Він налив у кухлик молока, взяв ложку. Тепле молоко гріло йому руки, лоскотало в носі, та він не зважився, щоб лизнути його. Ще раз глянув із сіней, чи нічого підозрілого? Мжичка, туман. І хлопець ступив у комірчину. Пораненому, чи, як каже бабуся, нашому приймакові треба їсти небагато, але часто. Добреньке — наставляє Куштеньок: молоко, масло, сир, бульйончик...

В комірчині єдине віконечко. Воно в павутині. В ній вічно дзиччить і б'ється якась муха. Павутиння ніхто не знімає: хай буде напівпустка, закидано й неприбрано. Діжечка капусти. Порожній солом'яник. Розвішане прядиво. Скриня, а за нею — низький тапчанчик на кругляшках. Хлопець пробирався навшпиньках. Поранений лежав з роплюшеними очима.

— Ф-Федь...

Хлопець почув, що його покликано, й заусміхався від рота до вух. Напівтемрява начеб раптом зяснила: він став перед партизаном на коліна й почав годувати його з ложки, як бабуся, приказуючи:

— Іжте, іжте... У нас ще є. Бабуся заріже курку. Я скажу, й вона заріже...

Молоко проливалося з ложки — він витирив губи й бороду рушником.

— Що ж ви півкухлика?

Поранений заперечливо приплющив очі.

— Ф-Федь... — назвав його вдруге й показав очима, щоб побув з ним.

Хлопець чипів на колінах, держачи в одній руці кухлика, в другій — ложку.

Поранений млявим пальцем показав на нього, тоді опустив собі пальця під горло, в ямку:

— І-гор... — назвав себе.

Федь почув це ім'я і сказав:

— Знаєте, а я сховав ваш автомат. Спочатку під припічком, а потім переніс у хлівець. Будьте спокійні, автомат є.

Ігор примружив очі — подякував. І, дивлячись на Федя своїми широкими блакитними очима, проказав:

— Ва-ля...

Хлопцеві здалося дивним і незрозумілим, що почув це ім'я. Він нахмарився, похмуро подивився на Ігоря, а той вбирив його своїми ясними очима. Очі йому променіли.

— Ва-ля... — не лише палець, рука мляво підвелася й лягла на груди.

— Я знаю одну Валю. Молочарницю... — захопився Федь.

Ігор жмурился, даючи знак: так, саме вона — молочарниця, й очима, порухом руки, пальцем, якого прикладав собі в ямку під горлом, прохав, щоб її покликано сюди, до нього.

Федь насторожився, ним зворохобило, й він зопалу запитав:

— Ви її знаєте? Знаєте? — відчуваючи, як голова пухне від думок.

Ігореві очі, губи, порух руки — все його ество промовляло, що так, він її знає.

І перше, що подумав Федь: «Валя, мабуть, не просто молочарниця, вона — партизанська зв'язкова!»

Йому увиялося, як вона плете на спицях, згадалося, що сказала, коли бухнув з гладущика молоко в бідон, — зі зло-

сті й від люті молоко не скисне, а нетруджені чорти його все одно вип'ють... Він уже хотів це переповісти, та глянув у променисті очі пораненого й начеб опікся. Йому мовби щось обірвалося всередині — він отерп, відразу ж спаленів. Підвівшись із колін, примостив на скриню кухлика, ложку й заходився поправляти на Ігореві рядно, кожуха, вкриваючи його.

— Лежіть, ви лежіть і виздоровлюйте... А Валю я ніяк покликати не можу: ви ж самі добре знаєте — не смію виходити з дому, бо ж у нас — тиф! — він натиснув на слові «тиф», вимовивши його з гирким посміхом.

Очі пораненого променіли, не гаснучи.

— Я ще побув би з вами, але хто за мене молотиме на жорнах?

Він ступив у сніг — за порогом сіяла мжичка зі снігом на неопале листя.

IX

В ремінному картузі, в сіряку, в галіфе з покожушини — скринька під пахвою — Куштенок звернув з вулиці.

— Іде,— сказав Федь бабусі.

Бабуся латала лахмана. Тепер покинула й вийняла з печі першого-ліпшого горщика, щоб мити його у відчинених сінях, не спускаючи ока з вулиці. Федеві належало сидіти в хаті й пантрувати з вікна.

Фершал заборонив, щоб його кликали. Він приходив сам, двічі на тиждень і не інакше, як з початком обіду.

Федь почув його легку, вкрадливу ходу, так ніби Куштеноківі чоботи на підковах, на грубих підметках були підшиті подушечками. Сказавши бабусі «добрий день», він почав утишеним, але певним голосом:

— Німак — чоловік ретельний, обід для нього обід. Йде, їде чи щось робить, а обід — усе кидає, сідає й обідає. Наші прислужники підробляються під нього і все переймають...

Він казав це кожного разу, і Федь кожного разу думав, що душа у фершала в п'ятах: аякже, застрахував себе фанеркою з осоружним «тифусом», а тепер годинами німецького обіду.

Бабуся, як завжди, відповіла:

— Наш обід з їхнім не сходиться...

Куштенок запитав, чи хлопець у хаті, просив, щоб бабуся менше заглядала в горщик, а пильувала скрізь і навколо, підхоплював кип'ячену, гарячу воду в гладущаті й забирався у комірчину робити перев'язку.

Перев'язка тягнулася з чверть години й не довше, але Федь не знав спокою. Він смикався то у ванькирчик, то в світлицю, припадаючи до вікна, придивляючись і прислухаючись.

Сніжок випав та й розтанув. А зараз підморожувало. Жовте, поблякле, не обірване вітром вишневе листя стало як бляшане. Воно подзвонювало, лякало. Лякав і вітер. Всього треба було побоюватися — сусідів, поліцаїв, якогось зайшого подорожнього. Правда, фанерка з «тифусом» своє робила: сусіди від них як відреклись, а поліцаїв чи когось із чужих вона чи й могла зупинити? Куштенок дав йому бобу за те, що вибіг з хати і попався на очі Висоцькому. Він і сам знає, що ліпше не попадатися, та вже якось так вийшло.

Федь смикався від вікна до вікна, ляскаючи босими ногами по долівці. Якби угледів щось підозріле — має постукати в двері, а сам в ліжку. Він якраз припав до вікна, коли хатні двері відчинилися. Зайшов Куштенок зі скринькою під пахвою. Сказав, щоб хлопець наглядав, закликав бабусю й зачинив двері.

— Як він там — наш приймак? Рани заживають? — запитала бабуся, хукаючи собі на руки.

— Під лопаткою затягується, а на грудях — важка справа. Що ви хочете? Його розривною,— мовив фершал.

Він казав те саме, що й минулого разу, й позаминого: пораненому не можна рухатися, метляти руками, довго розмовляти, його треба добре годувати... Федь це знав, тому пускав крізь вуха, але коли дивився у вікно, то йому здавалося, що бачить розривну кулю то з червоною, то з зеленою, то з синьою головкою. Раптом почув:

— Таке діло — фанерку треба зняти,— сказав, як поставив діагноз Куштенок.— Послужила, три тижні повисіла — в селі ніхто не захворів. Тифус ні на кого не перекинувся — пора зняти.

— То й знімайте, Галактіоне. Вона як більмо на оці,— погодилася бабуся.

— Так-то воно так, фанерку я нині зніму. Сам почепив, сам і зніму. Але разом з фанеркою вам, Февроніє, треба переховати свого приймака. Кров з носа — мусі! Я його попередив. Він розуміє, не ликом шитий...

Федір відірвався від вікна... Бабуся забідкалася, куди ж ховатися з пораненим, куди? В комірчині небезпечно — в хаті ще дужче. А надворі приморозки! Федеві думки теж пішли перекидом: Ігор нема-нема та й запитає, коли вже нарешті знімуть фанерку з осоружним «тифусом»? Споді-

вається, що тоді можна покликати Валю. Він, Федь, не признався ні бабусі, ні Куштенюкові, про що його просив Ігор. Якщо той Ігор змовчував перед ними, то чому б він мав їм говорити? Але зараз, коли Ігоря кров з носа — мусять переховати, то, може, Валя дуже пригодилася б, може, вона щось придумала б?.. Але його випередив фершал.

— Таке діло — покладете пораненого в хлівці, в жолобі, — казав. — Жолоб вистелите сіном, сіном закладете, сіно в драбинці — дуже просто, а кому стукне, що, де їсть корова, там переховується людина? — і він своє «кров з носа — мус» пояснював: — Треба, щоб усе шито-крито, бо ану ж впаде підозра. А вона може впасти. Ніяким тифусом не пахне, то чому ж той Куштенюк його вигадав, чому так часто заглядає сюди в хату?..

Федь слухав його й не міг побороти в собі переконання, що фершал найбільше потерпає за себе. «Кажі, кажі... — постукувало в скронях. — А як в тому хлівці, на морозі?» — й він думав про Валю.

А Куштенюк вів далі:

— Запідозрять, наскочать, витрусять — ниточка й потягнеться... — й не сказавши, що ниточка потягнеться до нього, покосився на Федя: — Ти чому скривився як середа на п'ятницю, чому наставив носа? — й потягнув його за носа, кинувши: — Нікого з нас не помилують. Тебе теж, щоб ти знав. Але одним шмаролизом менше, одним більше — горя мало.

Бабусі не сподобалося, що він обізвав внука шмаролизом: вона погодилася — приймака переховують, перенесуть у жолоб й зібралася дойти Лисоньку.

— Буде, Галактіоне, по-твоему... Я пішла до корови, бо пора — обід, не по годинничку, не по-німецьки, а насправді.

Вона рушила, Куштенюк слідом за нею, та Федь зупинив його, хапнувши за рукав.

Фершал зупинився в порозі й гостро, пронизливо подивився з-під козирка.

— Щось хочеш? — запитав.

Хлопець зам'явся: він думав про Валю, хотів сказати, що вона, може, партизанська зв'язкова, бо чому б це поранений Ігор просив, щоб її покликати й привести, але знігився й мовчав.

Фершал витягнув з кишеньки галіфе годинника, який був припнутий на ланцюжку, клацнув кришкою, даючи зрозуміти, що нема часу, а хлопцеві в цей час згадалися луг, річка, туман, а в ньому біла дівчина, яка йшла по воді, раптом чомусь привиділися променисті очі Ігоря й начеб

почувся чистий, весело-насмішкуватий голос Валі, й Федь тихо проказав:

— Нічого, дядьку Галактіоне...— задихався, ще дужче нітяться.— Йй-богу, нічого, дядьку... То я так.

— Чого в тебе зуб не попадає на зуб? Замерз? А чи образився, що я назвав тебе шмаролизом? Не ображайся, козаче. Я забув: ти автоматник, ми ще повоюємо...— й, узявшись за клямку:— Зробіть з бабусею, як домовлено. Я вам допомагати не прийду.

Федь бачив крізь вікно, як він зняв фанерку й, несучи скриньку під пахвою, помахуючи фанеркою, потягся вулицею.

Бабуся видоїла корову. Вона вже давала мало молока. Скоро в обід не даватиме його зовсім. Бабуся запоралася з курми, яких залишилося трійко, одночасно вартуючи, а Федь поніс обід Ігореві.

Поранений відразу запитав про переносини, похвалив фершала за обережність, за передбачливість, сказавши, що його батьків спалено,— фашисти найбільше карають партизанські родини й тих, хто допомагає партизанам. Федь мовчки годував його бульйоном з дрібно посіченим м'ясом. Про Валю не було й слова. Федь не міг збагнути, що стримало його, чому не признався Куштенюкові, навіть хапонував того за рукав? І добре зробив, бо фершал міг би подумати, що вони з бабусею хочуть здихатися партизана. Йому було соромно за те, що міг помислити, а може, Валя дуже пригодилася б, а може, вона щось придумала б?.. Але ж це значить її наражати на небезпеку! Ігор запитав, чи не проковтнув часом язика? Хлопець не обізвався й боявся підняти на нього очі. Адже коли хтось мовчить, за нього промовляють очі, обличчя, руки...

Вони з бабусею обідали чи ні й — до хлівця. Викидали гній. Приготували жолоба, настелили свіжої соломи. Бабуся теж запитала, чи йому заціпило? Він не повів вухом, сам ліг у жолоб, спробував, як у ньому,— жолоб довгий, Федеві ноги навіть не діставали до поперечини.

Пораненого переносили, щойно звечоріло. Несли в рядні. Так само, як із лісу. Бабуся впряглася, мов у шлею. Хлопець держав за ноги. Їм було важко. Несли, падали і несли. Ні бабуся, ні Федь не зупинилися, не опустили партизана на землю. Поклали в жолобі на сіні, вкрили кожухом, обклали сіном.

— Я не замерзну — сіно зігріє. Накривайте мене з головою,— сказав він.— На добраніч...

Бабуся просила Лисоньку, щоб не боялася, щоб їла з-за

драбинки скільки хоче і щоб своїм диханням зігрівала чоловіка — його душу.

Опісля вони заходилися в комірчині. Прибрали тапчана, поставили на його місце скриню, а кругляші поховали по кутках. Бабуся накидала на скриню прядива. Федь вніс у комірчину цеберку. Ні сліду, ні знаку. Позачинялися й, не засвічуючи, полягали спати.

Їх розбудили стуки в двері, у вікна й лапливе світло кишенькового ліхтарика. Бабуся відразу зірвалася, побігла в сіни, а Федь ніяк не міг прочуматися.

В хаті загупало, задудоніло від безлічі ніг. Спалахував й гаснув ліхтарик. Усе пішло ходором, перекидом. Федь упізнав Висоцького, його плаща. Посередині хати височів у сіряку Куштенюк і гукав:

— Мені не повірили, сказали, може, у вас хтось переходується! Я сам настояв, щоб ішли, трусили!..

— Мовчать! — обірвав його хтось з полицяїв.

А бабуся голосила:

— Трусіть, щоб вас самих трусило! Шукайте торішнього снігу, щоб вас болячки познаходили!

Федь схопився — в сорочці, в підштаниках, — правда це чи у сні?

Нишпорили в хаті, шукали в комірчині, заглянули на горіще, метнулися до хлівця, полізли на вишки. Злякано засокотали кури. Їх ловили, хапаючи собі під пахви.

Федь і не виходив надвір: намацав ногою під припічком сокиру. Посунув її ногою й стояв на сокирі — якщо знайдуть у жолобі, вхопять сокиру, кинеться й рубатиме!

Перегупало, перегомоніло, влягалосся. Ввійшла бабуся.

— Нічого не знайшли — напустили вітру...

Х

В розпадистих позагнуздуваних калосах, у латаній світі, в пом'ятому кашкеті, з-під якого вибиваються чорні непричесані косми, а червоні вуха стирчать — Федь ішов селом. Тепер він знову ходив до «оперативу».

Випав сніжок і не гинув: лягла зима. Дерев голі, крізь них кожна хата просвічується — далеко видно. Село під горою чорніє своїми беззахисними подвір'ями, за засніженим лугом, за білою долиною, на якій стоять, бовваніючи над річкою, розчухрані верби, синіє ліс. Зима ще дужче означила нужду, бідність, злидні: яка кривобока хижа в загаті, яка облуплена, яка з проваленим комином, а хлівці, комори й повітки дивують і лякають своєю скаредністю, — усе це наче вимальовано на білому папері. Село, його оселі

й будови мовби зграя птахів, що попадали на землю, повідморожували ноги, крила і сидять.

Вулиця грудкувата. Груда колеться. Мороз пощипує за вуха. Бабуся просила, щоб зав'язався в її хустину, а поверх хустини наряджав свій кашкет з поламаним козирком, якщо вже так хочеться; шапки нема, то нема чого дурити, але при самій думці, що Валя побачить його в хустині, Федь покосився, блимнувши на бабуся, й вихопив з її рук кошеліка.

Його не треба було силувати нести молоко. Молока вже мало: зберігалось вечірне, доливалось вранішнє. Він чекав, швидко збирався, швидко ішов — хотілося бачити Валю. Сам не міг збагнути чому. Хотілося — і все. І хлопець ішов назустріч своєму бажанню, бо воно було сильне, непереборне... А втім, він повинен був іти, йому треба було знати, як спало село, що в ньому діється, що нового. Поранений партизан і досі переховувався в жолобі: настрахані трусом і обшуком, вони з бабусяю не зважувалися забрати його в комірчину. Щоб він не замерз, попідпихали жолоба зі всіх боків сіном, соломою, а двері оббили матою.

Федь ступав, ковзаючись по грудді. На селі тихо. Човгали розпадисті калози, й під те човгання він не думав ні про Валю, ні про Ігоря: йому згадалося, як ще зовсім недавно, коли ніс молоко, перед ним кружляв кленовий листок, як просвічувався, як червонів його хвостик... А тепер — навкруги сніг. І хлопець думав: «Дивина!..»

Ще не звертаючи на майдан, він почув гомін: коло управи появились поліцаї, староста. Федь насторожився — все, про що думав, звіялося, наче той давній листок, який невідомо де й дівся. Хлопець пантрував очима й наслухав. Було враження, що коло управи або збираються, щоб кудись рушити, або когось чекають. Він зупинився, мовби перепочиваючи, похукав собі на руки й завернув до «оперативу».

— Федь!.. А в тебе вуха побіліли, вважай, бо повідмерзають і повідпадають.

Він спочатку глянув на неї — сиділа у волохатій вовняній хустині, сховала підборіддя у високий вовняний комір светра, й буркнув:

— Не повідмерзають, не повідпадають,— і миттю опустив голову, відчуваючи, як йому тепло й затишно від її очей, від її голосу й тому, що вона у волохатому, вовняному. «Як стара баба, — подумав. — Закуталася, щоб приховати вроду і молодість».

Хлопця поривало глянути на неї ще раз, але не зважувався. Вийняв безвухого гладущика, підступив до бідона.

— Ех, якби ти булькнув туди віруси й бацили,— пожартувала дівчина, нагадавши йому про тиф.

Він почув її чистий, співучий, начеб перевитий усміхом дівочий голос і якимось бочком, але глянув на неї. І його очі сказали: «Я знаю: ти, напевне, партизанська зв'язкова. Я тобі ще не таке сказав би — Ігор мене не раз просив, але я мушу мовчати. Та ти ще визнаєш, ти все узнаєш...»

Його погляд бочком зачепив її.

— В тебе справді білі вуха! — з цими словами вона підхопилася і вийшла.

Хлопець тільки й встиг, що перелив молоко, як Валя стала розтирати йому вуха снігом. Він упокорився, не відбивався. А вона, розтерши йому одне вухо, взялася за друге, кажучи:

— Припер ляндрівт з перекладачем в окулярах. Ото кажатимуть м'ясо-молоко.

Федь мовчав. Вуха йому взялися полум'ям. Він відчув, як йому душно. А ще він відчув, що начеб росте і стає більшим. І йому здалося, що з кожним ранком, якщо він ступить сюди й побачить Валю, то вийде звідси вищий, ставніший. І якщо він ходитиме зиму — доїлася б корова! — то на весну буде парубком.

Вона все розтирала йому вуха й сміялася. А він все стояв. Вона втирала йому у вуха не лише сніг, а дівочу ласку й дівочу ніжність.

— Я, їй-бо, люблю тебе... Великі чіпляються, липнуть, в'язнуть, а ти малий і делікатний,— сказала й розміялася ще дужче.

Федь зарубував собі слово в слово.

— Ну, тепер не повідмерзають, не повідпадають... Ти завжди так роби: замерз — розтирай вуха снігом. Я теж коло тебе зігрілася. В «оперативі» хоч собак гони! — і Валя відійшла від нього, зрум'яніла, весела.

А хлопець думав, як добре, що нікого не наднесло з молоком.

На майдані загомоніли. Той гамір долинув в «оператив», і Валя відхилила двері.

— Пани приїхали — рудий і сліпак,— глумливо продзвенів її голос.

Федеві нікуди не хотілося йти: хотілося побути тут. Він думав: дочекається, хтось принесе молоко й тоді хоч-не-хоч, а вимітайся.

Валя стояла на порозі, втримуючи ногою двері, спершись рукою об одвірок. Хлопець виглянув їй з-під руки, запитуючи:

— Чого вони?

— Не бачиш: десь наднесло Галактіона Куштеньока — він завжди під рукою, а Висоцький його підкликав, галакає: «Тифус! Тифус!», втокмачує рудому, як наш фершал запобіг, щоб не було ніякої зарази, сліпак в окулярах перекладає, а всі регочуть... Глянь, Висоцький покаже свою вилікувану руку! Коли наші підстрілили в посадці, поліцаї несли його на гіллі...

— Герой! — вона казала це шепотом. — Герой!.. — повторила ще раз, переповнюючи це слово таким обуренням і огидою, таким гнівом і ненавистю, що Федь не впізнав її голосу.

Хлопець побачив, як рудий ляндрт¹ плескає дядька Галактіона по плечу, а поліцаї регочуть. Йому це не сподобалося. Пригнувшись, він пройшов під дівочою рукою й, вовкуючи, забірався геть. «Його ще й похвалили!..» — клекотіло в душі. Він хотів проскочити, але його покликав старший поліцай. Федь підступив до гурту й насуплено спинився, косячись собі під ноги. Ляндртові пояснено: ось хлопець, який налякав село своєю хворобою, вже здоровий, носить молоко. Ляндрт вдоволено заякав, мовляв, нехай носить, зареготав, а за ним зареготали й інші. Федь міг іти.

До «оперативу» тяглись поодиноці люди, а хлопець, опинившись на вулиці, ковзаючись на грудді, думав то про Валю, то про Куштеньока. Коли думав про Валю, то відчував, як серце йому стискається з теплим щемом і як воно б'ється швидше-швидше, а коли про Куштеньока, то серце повніється холодом, зупиняється, і він проказав собі:

— Таке діло...

Ступав поволі, несучи в кошеліку порожнього гладушика. Його пік сором, що не втік, а підступив до поліцаїв, до ляндрта й мовчки слухав його якання. Федеві думки зібралися до купи, вилившись в одне слово — герой!.. Він проказав це слово так, як його проказала Валя. Йі, ступаючи по грудді, виціджував із себе:

— Герой!.. — з тим і приплівся додому.

Він сказав бабусі, що наїхали німці, й вони обоє не мали спокою. Сновигали по двору, опустивши голови: пронесе чи не пронесе? На селі мекали вівці, ревіли телиці — їх зганяли, щоб забрати на м'ясо.

Як бабуся не потерпала, але взяла під запаску обід, пішла в хлівець й нагодувала пораненого, щоб не закоцюрб голодний у холоді. А Федь вартував.

¹ Ляндрт — управитель (нім.).

До них ніхто не зайшов — дочекалися вечора. А ввечері вступив у хату Куштенюк. Не порожнем — приніс чоботи. Старі, великі, гаргаристі. Відразу ж всукав до рук Федеві. Хлопець насуплено мовчав, стараючись не дивитися ні на фершала, ні на його подарунок. Бабуся дякувала йому за чоботи, а він оповідав, як і що було на майдані.

— Відчайдушні ви, Галактіончику,— похвалила його стара.

— Ворогів нічого боятися — ворогам треба наступати на горло,— рубонув Куштенюк.

Він казав: достеменно знає, що їм поки боятися нічого,— яйця, городину виконали, молоко носять, а більше й брати у них нічого, тому приймака можна перенести в комірчину.

Її спочатку опорядили, знову поклали дошки на кругляші. Ігоря перенесли бабуся з фершалом, а Федь стояв на розі хати. Він добряче перемерз. Почалася метелиця. Коли Куштенюк забрався геть, аж тоді поплився в хату. Бабуся прала бинти, нарізані із старої сорочки.

— Біда тому приймакові! — печалилась.— Рана під лопаткою посиніла, здулася, і на грудях ніяк не заживає... Як його виходити,— зима?

XI

Хурделило, хуртовинило, а в комірчині пораненому обробляли рани. Каганець легенько попахкував. Гасу не дістати, нема. Куштенюк роздобув, пристарався бензину, і каганець світив, мовби попихкуючи на моторчику. В його блимливому підсліпуватому світлі похитувалася велика, кремезна постать фершала, а маленька, бабусина, була нерухома, як залякла.

Каганець стояв на скрині, освітлюючи Ігореві груди. Його голова лежала на подушці, в сутінках.

— А я, признатися, думав, що ти — силач, богатир, а ти взяв і загноївся.

— Видушуйте, не церемоньтеся: я витримаю.

— Не до церемонії. Під лопаткою я розрізав, прочистив, а на грудях ще капосніше: гние й гние — розривна... Ти дякуй, що в мої руки попав: я лікую недуги, хвороби, вправляю кістки людям і скотині — я все можу.

Бабуся не втручалася в балачку, стояла, держачи в руках мишину. З її руки звисав рушник.

Партизан ні разу не застогнав. Інколи було чути, як він міцно стискує зуби. Фершал тоді ставав неповоротким. Бабуся німіла. Каганець попихкував голосніше.

— Я, товаришу майстре на всі руки, недалекий, з тутешніх країв: я чув, як ви теляті вправили ноги — бичок виріс і замість ходити наперед очима, ходив наперед хвостом.

— Ну, раз ти це чув, то довго житимеш, бо мусиш цю байку про мене й про бичка розповісти своїм внукам. Ти тільки не забудь їм сказати, що я тому бицюрі очі й роги пересадив з лоба у хвіст,—відповів Куштенок, змазуючи рану настоєм столітника, березового дьогтю й перваку.

— Не забуду...— обізвався Ігор й міцно стиснув зуби.

Закінчивши свою роботу, фершал вкрив його, зібрав інструменти в скриньку й, дмухнувши, загасив каганця.

— З бензином треба ошадно...— мовив і наказав бабусі випрати старі бинти.— Періть і сушіть їх, Февроніє, так, щоб ніхто не побачив і не здогадався,— він зрушився з місця, та в темряві стукнувся коліном об ріжок скрині, але не чортихнувся, ще раз нагадав, що треба щадити бензин, і звернувся до пораненого:— Я гадав, Ігоре, що ти до Нового року танцюватимеш, а ти не хочеш.

— Мене не болить,— відповів той.

— Заростає і не болить. Ще свербітиме. А заросте, забудеться, що боліло.

— Ні, не забудеться, мене так боліло... Я встану. Я мушу встати. Я дійду до Берліна з Червоною Армією.

Фершал і бабуся зібралися йти. Він знову залишався сам — наодинці з темрявою, вітром і заметіллю, що шугали по даху, шмагали по стінах, задували у віконце.

— А мене так боліло! — вимовив він просто, щиро і зворушив їх своєю простотою і щирістю, начеб сповідався.

Вони не запитали, коли його дуже боліло, але зупинилися, готові послухати.

— Наш загін одержав завдання наскочити на ешелон з бранцями, яких везли в Німеччину. Ми мусили його зупинити, хлопців і дівчат визволити,— розповідав із самісінького початку.— Не думайте, що це легко. Одним махом такого діла не зробиш. Загін поділено на частини: хто розбирає колію попереду ешелону й зупиняє ешелон, хто нападає, а хто негайно розбирає колію позаду, щоб ешелон не дав задній хід і не втік. Я не розбирав колію й не нападав. Я був у групі прикриття — ми мусили забезпечити відхід хлопців і дівчат з вагонів...— Далі Ігор оповідав, де це сталося,— за ліською станцією Проскурівка, в полі.

Від Млиновеччини до Проскурівки кілометрів сім. Лісок там невеликий, кругом поля. Це вже тут, з Млиновеччини, з їхніх горбів починаються ліси й ліси, височіючи смугами.

Фершал і бабуся заслухалися: в село донеслось, як партизани напали на ешелон...

— Ешелон мав проскочити на світанку. Фашисти намагаються вивозити наших хлопців і дівчат серед білого дня. Вночі вони стараються відсиджуватися на великих станціях, там їм безпечніше.

Федь не чув цієї оповіді: вартував під хатою. Сновигав від дверей і до рогу, пильно приглядаючись вусебіч. Заметіль вирувала. Його засипало снігом, сліпило. Він старався ворухитися, постукував ногами, перемерз, але не зважився йти до хати. Бабуся, спам'ятавшись, що він знов може захворіти, подріботіла йому на зміну. Рипнули сінешні двері, Федь оглянувся. Ім з бабусею не первина стояти на варті позмінно.

— Ще не впоралися? — запитав нишком хлопець.

— Впоратися впорались, але в мене душа терпне, що тебе, сину, зловить хвороба, а наш приймак цікаве розкавує. Галактіон слухає, піди й ти послухай, а я постою, дитино, — відповіла вона.

Федь роздягнувся. Скинув Куштенюкового сіряка й Куштенюкову баранячу шапку. Бабуся одягнулася в того сіряка, насунула собі на голову поверх хустини ту шапку. Вони так діяли ось чому: якби якась небезпека, найперше — закидати пораненого прядивом, клоччям (один раз вдалося сховати його під манаттям, у подушках); потім бабуся чи Федь, хто допомагав перев'язувати рани, мусили запхнути старі бинти за пазуху й швидко лягати до ліжка, а хто вартував, мусив почепити сіряка й баранячу шапку на найвиднішому місці, мовби фершала покликано й він щойно прийшов до хворого.

— Ото крутить, ото віє, ото мете, — холод, — сказав, входячи до комірчини, хлопець.

— А я не знав, що ти такий мерзляка: я думав, що ти козак Федь-автоматник, — пожартував Куштенюк.

— А він і є козак — Федь-розвідник, — без ниточки жарту обізвався Ігор. — Я ось оповідаю, коли мене дуже боліло. Тепер що, тепер не болить. Сідай, слухай.

Оповідь продовжувалась:

— Замиготіли дрібні вогники — дрезина. Фашисти завжди пускають наперед ешелону дрезину. В ній кулеметник, два автоматники. Якщо дрезина не підірветься, якщо рейки не розібрані, значить, колія в порядку: можна їхати.

Він оповідав, захоплюючись і розпалюючись. Не лише Федь, а й Куштенюк слухали затамувавши дихання, як звучить ще не окріпий парубочий баритон. Ігор не пропускав

найменшої дрібниці, згадуючи кожен випадок, і в темній комірчині, під завивання заметілі малий хлопець і сивоголова людина мовби бачили те, що вони хотіли бачити, чим жили: партизани, перекривши колію, без жодного пострілу знешкодили дрезину, її обслугову. А потім почалося найважливіше: вибух — колія злетіла, бій і визволення наших хлопців і дівчат...

— Бранці розсипалися по полю, партизани відходили в лісок, а я з невеликою групою прикривав відхід. На нас насадили. Ми відстрілювались, поливали кулями, сікли, але поливали, сікли і нас. Упав один, другий, третій... Я залишився сам і не припиняв вогню. Я кидав гранату за гранатою, відходив, залягав, стріляв з автомата. Я відвернув фашистів від партизанів та визволених бранців. Фашисти насадили, а я заманював їх далі й далі. Вже стало зовсім видно, коли дотягнув до Млиновеччини. В мене залишилася остання граната. Я кинув її, а сам поповз борозною: швидше б до лісу. Пам'ятаю, я ще стріляв з автомата, а потім вбіг у посадку...

Федь стояв навпочіпки. Зворушився, нечутно підводячись. Куштенюк пошепки запитав, чи в нього не заболіли ноги. Хлопець сказав, що піде — змінить бабусю. Не зупиняючи його, Куштенюк звернувся до Ігоря:

— Так тих фрициків ти, вважаєш, мав за собою цілих сім кілометрів? Хоробрий...

Федь підкликав бабусю, перевмундирувався і став на варті. Хуртовина шаліла: гула, ухкала, висвистувала. Під стріхою ще можна постояти, але нічого не видно: крутить, вертить — кидає в очі хмарами колючого снігу. «Собаку в таку негодю не виганяють з двору, — думає він. — А вороги гірші собак, їх сподівайся завжди... — йому згадується, що казав Ігор, і він розмірковує: — А фершал невіра — перепитував про ті цілих сім кілометрів...»

Хлопець рішуче виходить з-під стріхи, спрямовуючись до хвіртки. Стежку переметено. Хлопець шугає в замет. Вітер збиває його з ніг, але він копається, дивиться на вулицю — в снігову пільму. Над селом вирує заметіль. Він не встигає відкрити рота, щоб сказати: «Ніби нікого», — й заспокоїти себе, як колючий сніг засипає йому очі, забиває рота. Метляючи довгими рукавами, втримуючи шапку, щоб її не зірвало з голови й не понесло, вертається під хату. Не знати й сліду: замело, завіяло. Йому радісно, що він змінив бабусю: нехай вона посидить у теплі, нехай послухає, що оповідає Ігор.

І, ставши під стріхою, прихилившись до стінки й пильно

дивлячись, пантруючи, хлопець домальовує в своїй уяві те, що їх приймак не оповів і чи й оповість бабусі й Куштеньюкові: «Ясна річ, чому він пробивався до Млиновеччини: тут Валя — зв'язкова!» — думає собі й переконаний, що не помиляється.

Його закидає снігом. Сніг нависає на бровах. Сніг чіпляється до носа, до підборіддя й не тане. Струшує його рукою, рукавом, а він чіпляється й наростає знову. І в цій боротьбі з віхолою Федь раптом пригадує, як Валя розтирала йому вуха, як потім його підкликано до гурту — до ляндрівта і як рудий німак явав, притакуючи, а він стояв і мовчав.

Хурделить. Федь дивиться у ворухку п'ятому, роздумуючи: «Я стояв у гурті поліціяк, як покірне теля. Вороги люблять перевертнів і мовчунів. Чом би тому ляндрівтові не якати, притакуючи? Вороги люблять покірних». І хлопцеві соромно, що Валя бачила, як він стояв, наче покірне теля.

За цими думками Федь не почув, що його покликав Куштеньюк.

Потім покликала бабуся, й він ступив до сіней.

Фершал одягнувся у засніжений сіряк, натяг закурену шапку й пішов додому, а бабуся з Федем полягали спати. Сон їх не брав. Наслухавшись приймака, бабуся згадувала свого чоловіка — Федевого діда, який поліг у першу світову війну, згадувала своїх синів, які полягли в громадянську, і казала:

— Всі попадали у війнах. А хто падає у війнах, той, сину, не вмирає: він обертається у найкращого птаха — в боцяна.

— А то ж чому, бабусяю?

— Щоб кожної весни прилітати з теплих країв і на своїх крилах приносити людям дітей.

— Це ж і мене принесли на крилах дідусь і дядьки-боцяни, бабусяю?

— Ні, моя ти сирото. Ти дуже добрий і самовідданий. Твої батьки померли в нещасливі роки. Спочатку батько, потім мати. Ти, сину, народився з їхньої муки.

XII

Тиснув мороз, і сяяло сонце. Федь рубав дрова — гілляччя, яке привіз, запрягшись у санки, з лісу. Взутий у великі, довгохаляві Куштеньюкові чоботи, зав'язаний у хустину, поверх якої гніздував кашкет, він аж упрів. Перепочивав, опустивши сокиру до ноги; дивився, як з комина над хатою здіймався величним стовпом дим. Такі ж високі стов-

бисті дими росли над селом, і хлопець думав: «День почався тихо і ясно, та хто знає, як закінчиться?»

Сокира важка, а його думки ще важчі. Він підіймав сокиру, перерубував гілляччя, складаючи на купку, а думки купи не трималися. Якби їх можна було порубати і скласти?

Корова запустилася: молока ні краплі. Вони перебилися б на картоплі, ячмінниках і воді, а приймак? Щастя, що є фершал. Лисонька доїлася — він нічого не приносив, крім меду, а тепер виймає зі скриньки то грудку масла, то кусень сала. Якось приніс риночку смальцю. Бабуся береже цю омасту. Ні їй, ні Федеві не дістається, щоб облизати бодай палець: усе йому — в комірчину...

Федь підіймає сокиру, ухкає, опускаючи її, — над ним парує, висить і не розходиться його дихання. «В голоді, та ще якби в холоді, — мислить хлопець, — то нам, видно б, капут!» — і він вирішує: запряжеться в санки, поїде до лісу. Річка замерзла. Заодно він і попускається собі. Очі йому блищать. Руки міцніше стискають сокиру.

Бабуся покликала снідати, але не йшов, поки не порубав гілляччя. Поносив, поскладав під стріхою хлівця. Господар. Приготував санки, мотузка й аж тоді рушив до хати.

Переступив через поріг, а бабуся сніданок йому на стіл: печена картопля, в мищині кисла капуста.

Він повісив на вішалку біля дверей картуза, зняв з голови хустину, скинув і повісив на вішака лейбичину й повагом, не кваплячись, сів до столу. Картопля була гаряча, перекидав її з руки в руку; почистив п'ять картоплин, розклавши їх рядочком, і спочатку взявся за капусту, а потім, посиляючи їй навздогін картоплю, почав снідати. Солі в них — якась грудочка, та й то чорна. Бабуся береже її. Партизанові кислої капусти ще не можна, а їм і розсіл під силу.

Федь снідав за столом, а бабуся стояла біля печі, ламала картоплю, кидала в рота, довго її кутуляючи: вона й у неділю не снідала, не обідала й не вечеряла за столом — поставить внукові, а собі щось кине в рота й стоїть, дивиться, як він наїдається, і вже тим сита, а сідати їй до столу ніколи. Поснідавши, хлопець кашлянув і заїкнувся, що хоче до лісу, по дрова.

— Иди, дитино, погода, — не перечила стара. — Але в хустині.

— Ви, бабуся, тільки зав'яжіть мене, бо ніяк зав'язуватися не вмію. Що зав'яжусь, а хустина розпуститься.

Бабуся його спорядила, наставляючи, щоб довго не пропадав:

— Візьме й захурделить, ще заблудишся, — сказала.

Він глянув на небо й відповів:

— Не захурделить, аби тут було спокійно,— запрягся в санки й потяг.

Сокира за крайкою, якою туго підперезаний аж двічі. В чоботях солом'яні устілки, повно онуч, і ноги не ковзають. Мороз добирається до шиї, до грудей, тому відразу взяв швидше. Сніг твердий, не проламується. За селом, на лузі — ще твердіший. Блищить на сонці.

Федь побіг. З-під ніг, з-під копаниць стелилася дрібна пороша, а він біг — сніги спалахували, іскрились, золотіли.

Зупинився на мент перед річкою: заметена на заворотах, на закрутах, вона була як підметена на рівнині, й, не гаючись, він шугонув із санками з високої кучугури, не боячись, що провалиться. Випрігся із санчат, кинув на них сокиру і, розігнавшись, поїхав по льоду. Лід як скло. На ньому годі встояти. Він забувся про все на світі й гукнув:

— Ех, якби мені підкови! — схотів розігнатися, але впав, розтягнувся і поїхав, і не міг зупинитися, і засміявся. З лісу обізвалася й засміялася луна: «Хі-ха...».

Він розганявся, ковзався, спускався, мовби ганяючись за сонцем, за промінням, яке черкало на льоду, в снігах, осліплюючи його. Впав, забив ліктя, а кашкет поїхав собі.

— Ото грепечнув... Добре, що ліктя, а не «макітру», — сказав і помацав себе по голові.

Хустина розпустилася. Стягнув кінці, підібрав кашкета, сокиру до рук і запрягся в санки.

Сніг у посадці провалювався, ледве докопався, ледве випхався на гору. В лісі було зовсім копно: сніг пухнастий, сипкий і глибокий. Федь хапався за гілляччя, а відпустить — провалиться по пояс.

Він шукав сухе, щоб горіло і не сичало, але всі дерева були чорні. Він почав цюкати сокирою кущі, вибираючи грабове. Цюкав, прочищав кущі й вкладав на санки. Коли наклав, що й санок не було видно, ув'язав мотузком. Двічі. Раз коло передніх колодок, а другий — коло задніх. Сокира за крайкою, — повідець через плече і поїхав, потяг...

Найлегше було згори — посадкою. Санчата пустилися самі. Він їх припиняв, щоб не гнали, не перекинулися. Зірвав за собою таке хмарище снігу, що коли опинився внизу й оглянувся, то здивувався:

— За мною зривається заметіль!

Найважче — через річку. З берега на лід так-сяк: вперся корсами¹ об лід, шарпав-шарпав і вишарпав. А з річки на

¹ Корси — полозки (місц.).

берег! Він не провалювався тут у сніг — легкий, а навантажені санки осідали. Тягнув їх, а вони сповзали назад. Хоч сядь і плач. Але він не заплакав. Пробив ногами колію, протоптав і, як упрігся, відразу вимахнув на берег. Правда, так ухоркався, що мусив сісти. Всівся на санчатах, на дровах, зачерпнув снігу та й кинув у рота: не боявся, що простудиться. Сніг солодко танув на губах, на язиці. Але хлопець не встиг ним посмакувати — на селі гавкали собаки!

Він запрігся й, повільно йдучи, тягнув санки, які провалювалися й грузли. Так же сяяло сонце, так же біліли сніги, хоч давно звернуло з обіду й хилилося до вечора, але й сонце і сніги спалахували, не золотіючи, а іскрилися чорним блиском.

Порипувало під ногами, скрипіли корси, а на селі гавкали, роздираючись, собаки, й аж бринів напружений повідець.

Федь відчув тривогу і, часто зупиняючись, наслухав, де, який куток найдужче галасує — собаки валували по всьому селу. Їх валування зносилося вгору, над хатами, й спало звідти, стелячись на луг, йому під ноги. Хлопець почув постріл. Якийсь собака зайшовсь передсмертним хлипким, надривним дзявулінням і втих. Інші собаки на мить затихли, щоб обізватися ще жахливішим гавкотом і воєм.

— Біда, якась біда... — прошепотів собі й не зупинявся, не перепочивав. Повідець врзувався в плече, брови заінейлись, змокрівши від поту, а він підганяв і підганяв себе: швидше додому! Що там? Маячів, чорніючи маленькою цяточкою, у сніжному білому безмежжі — макове зернятко в холодному, замерзломому світі, сповнене жаги і відваги зігріти його своїм теплом.

Дотягши до села, хлопець почув, що собаче виття і гавкіт покриває здичавіле ревіння худоби. Згадався: знову одбирають і женуть на м'ясо... Звернувши на вулицю, побачив — ведуть худобу, разом з поліцейями сновигають солдати. Йому відлягло від серця: в комірчину ніхто не вдерся, нікого не знайшли. Він ще встиг подумати, що Лисеньку забрати не повинні, адже хіба вони не здавали справно молоко, поки вона не запустилася? З тією думкою потяг на своє подвір'я. Виїхав і, запряжений у санчата, зупинивсь і остовпів: Висоцький виводив Лисоньку з хліва, тягнучи її за налигача, німець-солдат у башлику стояв, покурюючи, а бабуся прихилилася до сінешних дверей і зацікавилася на порозі.

Він закліпав очима — іней посипався йому з брів. Він дивився й не вірив своїм очам: Висоцький тягне корову, німець у башлику покурює, а бабуся мов умерзла на порозі.

Федь крикнув:

— Та що ж ви?! — він хотів крикнути, що не мають права, не сміють забирати Лисоньку, але йому забракло голосу. Крикнув, охрип і не міг сказати, що вони виносили молоко, що Лисоньку гріх різати, бо вона тільна, ходить з телям.

Німець у башлику, глянувши на нього, засміявся й покурював собі далі. Сигарета весело шкварчала в його губах. Старший поліцай садонув ногою корові в черево, корова вильнула рогатою головою, присідала й корчилась. Федь випрігся з саней, вийняв з-за крайки, жбурнув на землю сокиру й голірuch кинувся до Висоцького. Він вхопився за налігача — вмере, а не пустить, не дасть!

— Ой, сину! — почув бабусин голос, і в той же час старший поліцай копнув його носакom.

Хлопець зовсім не відчув болю. Перекотився, як м'яч, підвіся: Висоцький тяг корову, а німець виплюнув недокурок і сміявся, показуючи жовті зуби. Федь підскочив до німця, вхопив його за полу й сіпав, кричучи:

— Тільна! Тільна!..

Німак був ще не старий, сильний, але на таке не сподівався. Башлик сповз йому з голови, до його вух торкнувся мороз, і він автоматом, який висів у нього на грудях, відтрутив від себе хлопця.

— Век! Век!

Федь посковзнувся, упав. Німець ще й садонув його носакom, але більше не бив. Підійшов до хати, черконув запальничкою, підніс вогонь до стріхи.

Бабуся відірвалася від порога. Замахала руками, прошепи, благаючи, Федь заплакав: сльози полились самі. Німак диркнув з автомата, не підпускаючи їх до вогню. Коли розгорілося, він натяг собі на голову башлика, добув сигарету, прикурив, висмикнувши палахкого віхтика з пожарища, й повільно, спроквола посунув з подвір'я.

Хата обнялась димом. Лизливе полум'я забурхало вгору, а чорний дим вивалював і вивалював, наповнюючи подвір'я страшним чадом.

На вулиці раз і вдруге диркнув автомат, мабуть, щоб люди не бігли гасити пожежі.

— Не реви! — прикрикнула бабуся на Федя й кинулася у підпалену хату.

З розчинених дверей бурхнув дим.

Федь і собі погнав за бабусею, але його збив з порога, виповзаючи із хати, Ігор. Бабуся викинула за ним сінник, кожуха.

— В льошок! В льошок!

Федь чув бабусин голос, але її не бачив. З вікна, з полум'я, надвір летіли подушки, рядна, начиння.

— Бабусю!

Хата затріщала й, провалюючись, осіла: знялися дим і полум'я.

XIII

І Федь пішов добувати хліба. Хата згоріла. Бабуся згоріла в хаті. Стирчить смалюк-коминище, але з нього вже ніколи не появиться і не запахне бентежний димок: бабусина душа відпалахкотіла.

Федь ішов селом, від хати до хати, думаючи одне й те ж: «І пішов на жебри...». Його дідусь, його дядьки, які загинули в першу світову, в громадянську війни, не пропали, а обернулися в найкращих птахів — у бузьків, щоб кожної весни приносити на своїх крилах людям дітей. Він не знав, у що перетворилися батько-мати, які померли хоч і тяжкою, але своєю смертю, бо бабуся про це не сказала. Може, вони стали зерном, щоб ніхто не знав голоду? Може, він і є з того зерна? А в що перетворилася, ким стала бабуся? Чому він по ночах чує її голос? «Сину... Дитино...» Її спалили фашисти-грабіжники. А хто приймає смерть від ворога, той не може згинуть безслідно.

Тягнувши ногу за ногою, як той старець-каліка, дражнячи собак і стукаючи в двері, хлопець подумував: усе, що в нього було найкраще, відійшло в спогади, а все добре, що хотів зробити, як-от виміняти на дрова теплі, вовняні панчохи для бабусі, відійшло у нездійсненне, незбутне. І він докоряв собі подумки: «Так мені й треба: якщо задумав робити добре, не барись, не гай і секунди, роби, бо не встигнеш!» І він ішов, жебраючи, від хати й до хати. Хіба тільки для себе? Двері перед ним не зачинялися, хоч ніхто не знав, що він просить не тільки для себе. Якби для себе, мабуть, і не пішов — не зважився б.

Вони живуть з Ігорем у льошку.

Ігор виповз з хати. Він почув бабусин крик: «У льошок! У льошок!..» — і поповз. Дим його сховав. Ігор вповз у льошок край хлівця. А він, Федь, підбирав викинуті подушки, манаття, начиння, відносячи від вогню, а коли затріщало, коли хата провалилася й осіла, несамовито зелементував: «Бабусю!» — і його поставило правцем. І він так і стояв, облизуваний вогнем. Пожарище вже втихло — під хлівцем з'явився Куштенюк. Була ніч, але Федь побачив фершала.

Фершал махнув рукою, кивав головою, щоб ішов під хлівець, та він не міг зрушитися з місця. Куштенюк пригнувся, сам підступив до хлопця і запитав: «Приймак?» Він не міг вимовити й слова — повів очима на льошок. Куштенюк запитав: «Бабуся?..» — і він повів очима на пожарище. Куштенюк сказав: «Ходімо...» — але Федь мовби і не чув, тоді той сіпнув його за рукав, і він почав хилитися, падаючи, як підрубаний, на землю. Фершал підхопив його на руки, вніс у льошок. Там він заснув і проспав цілий день на купочці картоплі...

У які двері Федеві доводиться постукати, а які самі відчиняються, щойно появиться він на подвір'ї.

— Заходь, дитино, заходь, сину, заходь, сиротиночко... — це солдатки. Вони самі запрошують його. Кличуть до столу, ставлять миску гарячого супу й припрошують: — Не встидайся, сідай. Я прийняла б тебе назавжди, але пастуха не треба. Де та худоба?..

Просить сокиру, йде і рубає дрова, бо задурно йому не треба. І, перш ніж сісти і взятися за ложку, дякує. Дякує, встаючи. І мовчить. Слова з нього не витягнеш. У нього ні торбини, ні кошика. Якщо дадуть якусь перепічку, він її до кишені. В нього й у пазусі є місце. Хліба ніхто не дає, бо немає. Хіба що староста, сім'ї поліцаїв, та він туди не вступить: вони не побачать, який він нужденний, — він перед ними не скривиться. Інша річ солдатики — все село йому тітка. Вони на одне лице: тісно зав'язані хустинами, голови похилювані набік, а руки сплетені на грудях — ждуть і не дочекаються кінця війни. Приймають і балакають з ним, як з богом. А одна зглянулася, що в нього чорна сорочка, дістала зі скрині, дала і сорочку, і підштаники.

— Воно завелике, та вже яке є — з чоловікового плеча, — і зв'язала у вузлик, і запхнула йому під пахву. — Ми всі бідні, аж сині...

Це якраз те, що треба: Ігор матиме в що перебратися, а йому можна і в чорному.

І, виходячи з двору, думає: «Ви бідні, а я багатир: ви не знаєте, кого я переховую. Якби ви знали, то віддали б останнє...» І, сумно усміхаючись, вертається думкою туди, в льошок. Куштенюк не лише вніс його на руках. У того фершала знайшлася завалюща залізна грубка. Він приніс її тайком. Приніс і трубу, вивів у люфту — в продуху. В льошку й так тепло, а якщо пропалити, хоч сідай і парся. В них з Ігорем є каструлька, миска і ложки (бабуся встигла викинути через вікно), але, крім картоплі, зварити нічого. Стоїть і діжечка з капустою. Картоплі небагато,

можна полічити, а капусті — лише на дні. Тому він ходить на жеври: врубає комусь дров, його і нагодують, щось і принесе. Спочатку, в перші дні опісля погоріння, не ходив: допомагав Куштенюк. Приносив що міг. Але головна його поміч в іншому: Ігор вже сідає. Виповз з вогню, проповз подвір'ям, дотягнувся в льошок — зворушив рани, а пішло на здоров'я. Він вже сам собі може зробити перев'язку. Осінь, зима не пропали для нього даром: фершал таки постарався. Завеснить, й Ігор стане на ноги. Коли б вже швидше закапало, коли б вже та весна!..

Федь тягнеться вулицею, йому страх не хочеться йти до майдану. Порівнявшись з Куштенюковим подвір'ям, коситься, приглядаючись, — на дверях висить велика колодка. Дядька Галактіона нема. Виїхав, зник. Це сталося раптово, несподівано. Звечора прийшов, дещо приніс. Грубка горіла. При її світлі взявся за перев'язку, а він, Федь, як звичайно, вартував. Наблизиться до льошка, постоїть, відійде, чатуючи, й знов повернеться. Вечір з невеличким морозцем, зоряно, станеш, придивишся: небесні висоти вже не хукають холодом — планети повертають на весну, на тепло. Вхідні двері в льошок відхилені. Відчинилися нижні, Куштенюк, мабуть, зібрався виходити й уже тримався за клямку. Вони з Ігорем про щось балакали, може, й сперечалися. Він почув, як Ігор сказав:

— Нас живими не візьмуть. У нас автомат. Будемо відстрілюватися. Нехай закидають гранатами.

А фершал відповів:

— Рятувати себе, свою шкуру, то ще не геройство, а от рятувати інших... Таке діло! — він піднявся сходами, вийшов, постояв, поклав йому на плече руку й мовчки рушив. І тієї ночі його не стало: зник раптом зі своєю жінкою. Вони не мали дітей і жили вдвох. Ігор каже: фершал, мабуть, боїться, як би його не вислідили. І Федь не знає, що й думати. Якби дядько Галактіон дуже боявся, то не лікував би із самого початку. А може, про те, куди зник фершал, ніхто не повинен знати? Дядько Галактіон хитрий і обережний. Вилікував одного партизана, і за це йому спасибі... Коли його не стало, Ігор відразу заговорив, що за всяку ціну треба зв'язатися з Валею. Приводити в льошок її не обов'язково, ліпше і не приводити, але настояти, щоб в домовлене місце приносила продукти, щоб обов'язково принесла білизну й одяг, бодай з батькового плеча, але щоб усе чин-чинарем. Федеві не сподобалося — ліпше і не приводити — й тому так не тягло на майдан. «І тут на жеври», — думав, порівнюючись з «оперативом», до якого даремо рвав

ноги. Хоч на майдані не видно поліцаїв, ані притик з управи — стоїть лише запряжений коник, та не зважився ступити в «оператив». Коник між двома голобелями хитнув головою, мовби кажучи, що Федеві заходити не треба: мо-лока він не приніс.

І Федь поплівся дорогою: Валя повкладає бідони на сани й наздожене. Відлигло. Розкисало. Дотягував до містка — річка ще не скресала, з лівого, оберненого до сонця берега, зі снігових почорнілих козирків скапували великі краплі. Він ледве тяг ногу за ногою. Не тому, що втомився, а тому, що його начеб щось зупиняло. Та він тяг ногу за ногою, бо знав: на пісній картоплі, на рештках капусти, на вижебраному поранений партизан і до весни не посилюншає.

Почувши, як тупає коник, як йому чавкає під копитами, хлопець ступав ще повільніше. Не дійшовши до мостика, збочив: тут його і нагнала Валя — в долинці, за селом. Вона скинула на нього оком і запитала:

— Що ти тут робиш? Федю, чого тобі треба?

Він глянув на неї, зніжковів і сказав, опустивши голову:

— Ти мені треба.

Вона сиділа на дощині-перекладині, тримаючись за віжки.

— То кажи, Федю.

— Ігоря знаєш? — кинув він, видушуючи із себе кожне слово.

— Ігоря? — перепитала вона. І викрикнула:— Сосновича? З Будок? — називаючи його прізвище й звідки родом.— Де він? Кажи!

Федь казав, затинаючись. М'явся, але нічого не втаював: про продукти, про білизну, про одяг. Він не встиг їй про все переповісти. Вона хляпнула віжками. Її начеб здуло з дощини-перекладини. Обіймала й цілувала його. І, цілуючи й обіймаючи, казала:

— Ігор! Він до мене ходив... Не забув? Знаєш, Федю, ми знаємося давно...— плакала і сміялася — щаслива. А він не знав чому? Вона запевняла, божилася: дістане продукти, білизну, одяг — дістане і принесе.

— Боже! Як мені треба Ігоря!

Федь почервонів. Йому було гаряче, душно. Він знітився, притискаючи собі до боку в торбині подаровані підштаники й сорочку. І все ж не забувся, застеріг, що в льошок їй ліпше не показуватися. Вона гойднула головою. Вони домовилися, що хлопець завтра вийде до мостика й забере, що вона приготує.

Розминулися: дівчина поїхала, Федь вертався в село. Коли він оглянувся, вона теж оглянулася, й, дивлячись через плече, підморгнула.

В селі з майдану його підкликав Висоцький.

— Що несеш? Ану покажи!

Старший поліцай витрусив з торбини сорочку, підштанки.

— Старе, але здасться на онучі... Кажуть: живеш в льошку. Ото щоб знав, як хапать за поли німецького солдата. Я ж тебе попереджав. Кажуть, ніби ти прошакуеш. Ти це кинь, а то допрошакуєшся мені! — крутнув і почвалав.

Федь теж ступив, зупинився і кинув йому навздогін:

— Пане старший поліцаю, а ви скажіть: голий дощу боїться чи ні?

XIV

Алюмінієвий гребінець не вчісувався — вдирався в густу чуприну, ножиці цяхкали — скубли; Ігор стриг, а Федь терпів.

— Запатлатів, заріс, як піп. Загнидів, а вошви! — чортихався Ігор.

— Бабуся ще влітку як стригли...— промовив і зітхнув хлопець.

— Ти мені сиди і не ворушись! Бабуся тебе чикрижила, як барана, а я тебе підстрижу під венгерку.

Тепер, відколи Федь розповів усе Валі, їм стало легше. Ігор — в чистій сорочці, в жовтих черевиках. Він у грубо плетеному светрі — комір під саме горло — та в синьому швейтовому костюмі, який пахне скринєю. Жовті черевики йому до ноги, костюм — до зросту. Все як по заказу. Федь ні разу не вернувся від мостика порожнем. Добереться, скрадаючись полями, до мостика, сховається, засівши під ним, дочекається, молочарка під'їде коником, зупиниться, віддасть йому торбище, він ще трохи посидить і знову скрадається полями, пре те торбище, аж йому очі лізуть рогом. Дівчина дістає все як по заказу.

— Під венгерку — це з чубом?

— Ти не знаєш, що таке під венгерку? Побачиш. У найліпших салонах Парижа ніхто не втне такої венгерки.

Ігор дістає з бокової кишеньки люстерко.

— Глянь на себе, який ти є, — наставляє хлопцеві люстерко зі своєї долоні.

Федь шморгає носом, дивиться на себе: чорні очі спід-

лоба зиркають, обличчя цвіте ластовинням, а пасми розкосмачились, стирчать у різні боки.

— Побачив, який ти гарний? — Ігор ховає люстерко в кишеньку. — Підстрижу, тоді подивишся, тоді побачиш...

Федь сидить на колодці. Щоб не крутити головою й не ворушиться, міцно держиться за неї руками. Стрижка діється у хлівці. Лисоньки давно немає. Гній висох. Хлівець встелено сіном, бо хто його їстиме? Сіно купую в глибині стіжка, сіно на вишках — хороше пахне висušеним цвітом.

Вже злізають, гинучи, сніги. Звечора й досвітком ще сіріє морозець, та вже прилетіли жайворонки. Федь з Ігорем майже не живуть в льошку: там темно, сиро й моторошно. Ігор спить на вишках. Туди винесено подушки, кожуха. А Федь спить, зариваючись у сіно, в хлівці. Так їм безпечніше, ніж у льошку. Якби непрошені гості, Ігор відразу на вишки, автомат з-під подушки, ну, а Федь — як уже прийдеться... Льошок у них начеб замість кухні. На залізній грубці, яку Ігор називає буржуйкою (такі грубки стоять і в партизанських землянках), вони собі варять не лише картоплю, а й галушки. В них тепер водиться і хліб. Правда, черствий, жито наполовину з ячменем, але хліб, а не ячмінники, не плячки. А в стіні, у виїмці, зробленій під мисничок, де бабуся ставила гладушки з кружечками, лежить кілька шматків сала, грудка масла, трохи яєць. Федеві дивно, звідки Валя це бере, та соромиться її розпитувати. А втім, він і не знає, що вона передає: торбище зав'язане, дівчина завдасть йому на плечі — принесе, розв'яже, побачить, і очі забігають, а Ігор лише прищмокує...

Гребінець дере голову, ножиці скубуть — з відривом.

— Щось у тебе з венгеркою, здається, не виходить, — баритонує Ігор. — У тебе не та голова.

Хлопець мовчить: запитати чи ні, чому в нього не та голова і яку треба мати голову, щоб її стригти під венгерку?

— Бачиш, не всяка голова під венгерку підійде. Моя підходить. Мене завжди підстригали лише під венгерку.

Федь терпляче слухає. Потилиця аж пашисть, та він не ворушиться, а ще нижче нахиляє голову, приплющуючи очі. Йому ввижається русочуба Ігорєва голова. Ігорів чуб зачісується назад, вилискуючи кучерями. Як Валя передала, а Федь приніс бритву, мило, люстерко, гребінця й ножиці, то Ігор відразу збрив бороду-мітлу, підрівняв чуба, а тепер нема дня, щоб не голився. Припасує люстерко біля вікна, задивляється: пях ножицями, то шкріб бритвою. Приплющивши очі, Федь не раз уявляє собі Ігорєві кучері й думає: «А моє волосся ніяк не хоче зачісуватися назад, лізе в очі,

у вуха, стовбурчиться, тому та венгерка й не пасує. В мене не волосся, а якась мерва».

— Буде полька! — вирішує Ігор. — Я вистрижу тобі таку польочку, якої ще ні в кого не було. З лівого боку проділ, а чуб зачісуватимеш на правий. Чуб буде кутасиком, як у справжнього парубка, — ножиці цякають з виляском, Федєві на коліна падають косми, як чорні китиці. — Що ж ти мовчиш? Заснув?

— Стрижіть, — відповідає хлопець, дужче приплюсуючи очі. Ігор вловлює у його голосі нотку незадоволення, швидко виймає люстерко, наставляючи йому перед очі. Федєві не хочеться продирати очей. Він мляво розвиднює одне око, мовби пристрілюючись до самого себе: у вуха вже ніщо не лізе, вуха, як лопухи, голим стало чоло, але ніякого чуба ще не бачить. І він каже:

— Треба виглянути на вулицю, бо ми дострижемося.

Ігор опускає руку з ножицями, а лівицею з гребінцем доторкається собі до правого боку: рана на грудях майже затягнулася. Валя передала чорної мазі. Сам змазує рану. Бинт через ший і під пахву, тому його й не видно. Він легенько натискає пальцями на рану: болить, але не дуже. Зате болить, коли глибоко зітхне, коли поверне праворуч голову, коли спробує підбігти, коли підскочить, — так і кольне в легенях. Він не спить на правому боці, хіба що перевернеться ненароком у сні.

Вислизнувши з хлівця, Федь зупинився перед згаріщем — вулиця на видноті. Її ніщо не заслоняє. Хлопець понуро дивиться на купище глини, тиньку й попелу. В обгорілому комині свище вітер. Постоявши, йде навмання, зупинився, наслуховує, мовби принюхується — ніякого гаму, тиша, яка пахне чадом і попелом.

Він поволі вернувся. Ігор приліг на купі втовченого сіна.

— Пообідаємо, Федю, і я тоді вчешу тобі польочку. Знаєш, мені там ходити чи ворушитися, а довго стояти й то важко.

Хлопець вірить йому, як самому собі: одне й те ж двічі нагадувати не треба — крутнув, готовий йти.

— Картопляного супу їсти не будемо. Принеси мені хліба з маслом. Двійко яєць. Я сирими вип'ю.

Він приніс грубо вкроєну скибку хліба, намазану маслом, а собі каструльку з супом. Вийняв з кишені двійко яєць.

Вони обідали чи підобідували: один, прилігши, хліб з маслом, а другий, сидючи на колодці, картопляний суп. Поставив каструльку собі на коліна, дістав ложку з-за халляви.

Він не взяв собі й півскибочки хліба. Хто знає, чи Валя завтра постарається, чи передасть?

Сонце в zenіті, заглянуло в хлівець — у хлівці тепло.

Працюючи ложкою, Федь поблимує на Ігоря. Ігор їсть швидко — білі зуби так і поблискують. Ще не доїв хліб з маслом, відклав, узяв яйця, поцокався сам із собою. Калатнув розбитим яйцем, приклав до рота і, закинувши голову, випив.

— Кльокнуло і потекло,— сказав, беручись за хліб з маслом.

Федеві не подобається, що Ігор їсть, наче за ним хтось гониться. Не подобається, як поблискують його білі зуби, та він притлумлює це в собі.

— Може б, супчику? — запрошує.— Тут багато.

Ігор мовчки їсть ще швидше. Пославши рештки хліба з маслом в рот, облизав пальці й хвацько стукнув яйцем об носак жовтого черевика — знов калатнув, знов закинув голову, а шкаралупу зім'яв і відкинув.

— Спочинемо й стригтись,— сказав.

Федь відставив каструльку з супом: залишилося й на вечерю. Вийшов із хлівця, початував і вернувся.

— Даваймо,— зняв картуза і сів на колодку,— а то й та полька втече.

Ігор його розчесав, зробив проділ, а щоб волосся не розсипалося, прилизав його долонею.

Ножиці зацяхкали, гребінець дер кожним своїм зубцем. Вибрався з потилиці й затупцював навколо маківки. Федь заплющив очі й терпів. Ігор заходив то з одного боку, то з другого.

Ставав і так, і сяк, тенькаючи ножицями йому над вухом, чешучи гребінцем над лобом, але люстерка з кишеньки не виймав.

— Знаєш, ти як у воду дивився, польки не виходить.

— Я казав, що може втекти,— обізвався хлопець.

— Пострижемось під макогін. Нащо тобі той чуб — гниди й вошву розводити? Гребінець, ножиці й так червоні.

Федеві хотілося сказати: «Під макогін і бабуся вміла»,— але він тільки зітхнув і тихо попоросив:

— Хоч не наробить багато драбинок,— і думав: «Моїй голові не пасує ні венгерка, ні полька, певно, тому, що я ще малий. Я ріс, коли носив молоко в «оператив». Але ж я і зараз бачуся з Валею. Чому ж я не расту?..»

— Вибриємо, як на коліні,— запевнив Ігор. Заховав гребінця й стриг самими ножицями.

Чорні гривки спадали додолу. Швидко закінчив, бо тогò волосся — острівець над лобом. Продмухав Федеві голову й сказав:

— Візьмися долонею, спробуй — як на коліні!

— Як вже є, — обізвався хлопець.

Вечоріло.

Вони повечеряли. Ігор хлібом і салом, а Федь рештками супу. В колихких сутінках міцно пахло вишнями — колобродив березень.

Молодий вишневий дух забив прогірклий, ядушний чад згарища і напливав, і розпросторювався.

Федя хилило до сну, а Ігор спати не збирався. Спонучіє, виїде і промнеться, походжаючи в сутінках. Відіспиться й зранку: вранці здоровий сон, Федь постереже.

Вишні п'янили, не визнаючи війни і лихоліття: прийшла пора, під корою заструмував сік, бурхливо споюючи непорочну зав'язь, з якої колись вивинуться листочки і проб'ється цвіт. Щасливий, хто дочекається.

Вони сиділи в хлівці — обіч, до льошка начеб хтось підійшов і зупинивсь. Вони причаїлись. Хтось нишло ступив, хтось вкрадливо поторгав двері льошка. Ігор, зворухнувшись, присів на купі сіна, повільно підіймався, звівся на ноги й намацував рукою драбину на вишки. Федь устав з колодки, ступив до відхилених дверей, виткнув голову, подивився, послухав і, переступивши поріг, зачинив за собою двері.

— Федю, це ж я...

Він раніше побачив і впізнав Валю, ніж вона до нього озвалася. Її голос не був радісний і співучий — він був давкий, перестрашений і начеб промерзлий. Дівчина не відходила від льошка, сподіваючись, що хлопець зараз ступить, відчинить перед нею двері, випустить її. А Федь стояв і пильно-пильно дивився на неї. Вона не була в буденному і сама була якась небуденна. Все це він бачив у темряві. І дивився, дивився на неї, вбираючи її всю у себе — в терновій хустині, у вишитому коротенькому кожушку, в темній спідниці й румунках з довгими халаявками. І хоч він не бачив її білих кіс, і хоч вона була зовсім не в білому, але йому здавалося, що перед ним та сама біла дівчина, яку він бачив торік, зупинившись на лузі, і він подумав: «Випливла з води, прийшла з туману і стоїть на землі». Вона дивилася на нього, мовби кажучи: «Підійди, не бійся. Хіба ти не впізнав мене?» Він підійшов, узяв її за руку, відчуваючи, що її рука тремтить.

— Сюди, — прошепотів.

— Хіба ж ви не в льошку? — запитала вона тремтливим голосом: тремтіло кожне її слово.

Він відповів:

— Не всім те знати, де ми,— відчинив перед нею двері хлівця й відпустив її руку.

Дівчина переступила через поріг, ввійшла, приглянулася:

— Ігоре! Сосновичу! — вона хотіла ще щось сказати, але їй перехопило горло: зайшлася плачем, заридала.

Федь не чув, що їй сказав Ігор: він чув, як вона плаче, як ридає. Йому запекло в грудях і теж захотілось плакати й ридати. Підборіддя зі щемом затремтіло, повіки закліпали.

Валя плакала, виковтуючи з себе слова, і Федь довго не міг збагнути, що ж сталося.

— Він чіплявся, чіплявся, а тепер посватався...

А Ігор дорікав їй батьком, який поїть поліцаїв, гонячи їм самогонку.

— Ігоре! Сосновичу! Ти не знаєш, який він страшний, той Висоцький... Я за нього не піду! Я не стану з ним до шлюбу! Вмру, а не піду, не стану...

Федь аж тепер збагнув. Висоцький її посватав, от вона й прибігла, Ігор тому не радий. «Висоцький... Висоцький... — застукало хлопцеві в скронях. — Його давно треба було вбити. Я уб'ю його... Уб'ю...»

Ігор приліг на сні, а Валя упала перед ним.

— Що мені робити? Що?

І тоді почувся Ігорів баритон:

— Знаєш що? А ось що, ти дай згоду, але тягни, скажи, що весілля буде з першими зеленими листочками.

Дівчина затамувалася, а він казав:

— Потерпіть, не кваптеся: завеснить, і я поведу вас — тебе і Федя — в партизанський загін. А тепер іди. Непомітно, скрито. Сподіваюсь, твої «наречений» не бачив, куди ти пішла?.. — не давав вставити їй слова. — Иди, вивозь передачі до місточка. До перших зелених листочків. Проведи її, Федю.

XV

Ще тільки досвіток, а Федь уже на ногах. Вирився із сина, обтрусивсь — нема кому його зупинити, сказати ласкавим нашептом, щоб полежав, щоб поспав, нема кому замість нього вийти, спинаючись навшпиньки, надвір і послухати, що там. Досвітком облави, засідки, і він тепер сам насторожі: на його совісті чатувати, берегти виходженого, вижилого з ран від розривної кулі партизана. Хіба лише

Його? Хіба не береже і той спасенний день, коли Ігор поведе їх з Валею в партизанський загін?

У розхристаній сорочці з одним гудзиком, який не застебнутий, у латаних-перелатаних, пожмаканих штанях, з яких світяться коліна. Федь прямує до дверей. Солодко позіхнув і зупинився. Провів долонею навколо рота, витер губи. Кліпнув повіками, проганяючи сон. Йому до обстриженої голови причепилося сіно. Він зняв його й повернув голову, наставивши вуха до вишок: Ігор не хропе, спить нечутно, — кинув соломину сіна на зуб і, покусуючи, поллизуючи її язиком, підступив до дверей. У хлівці темряво. Крізь розсохлі двері шпаринками пробивався досвіток. Двері відчиняються не досередини, а надвір, тому їх не підпреш. Треба було приробити засувку: знайшов її на згарищі, від хатніх дверей — залізна, з вушком. Двері згоріли, а вона відпала. Прибив її, прибив і скобу. Вушко на скобу і зачиняй гльондзиком, таким собі шворником. Він витяг гльондзика, відкинув засувку й, ткнувши двері коліном, наслухав, що діється надворі. Сіріло. Бовванів туман. Досвіток був темний.

«У такий досвіток і чекай небезпеки»,— подумав хлопець, держачи в руці гльондзика й пожовуючи суху стеблину. Туман закутав згарище, завісив вулицю й подвір'я.

Хлопець постояв, зачепившись на порозі. Взяв уткнув гльондзика у вушко скоби й, усміхаючись сам собі, сказав подумки до гльондзика: «Ти трохи служив, послужи ще одну ніч... Ти знаєш: нині субота!» — й виступив з хлівця, смакуючи стеблиною. Вона розм'якла. Сінце на язиці було гіркувато-солодке, терпке, приемне. Він стояв, дивлячись на густий туман.

«З першими зеленими листочками»,— подумав і ковтнув гіркувато-солодку, терпку слинку.

З того дня, коли Ігор сказав: «З першими зеленими листочками»,— Федь кожного досвітку підбігав до вишень. Дивився на бубляшечки, але не мацав їх: замацане не розів'ється, не розквітне. Кожного досвітку він дивився на ліс. Ліс стояв чорний. А якогось дня ліс раптом посивів і сизів під синім небом. Зночували ще одну ніч, і він побачив, що бубляшки на вишнях стали бубляхами — з одних пробивався білий цвіт, а з інших прорізувалися листочки. А коли глянув на ліс, то зацікавився з радості: там, на горбі, серед посірілих дерев спалахнули зелені острівці — біла березина вкривалася неперочною ясною зеленню.

Про цю новину він сказав найперше Валі, перестрівши її коло мостика, а вона йому відповіла:

— Я так їх чекаю! Я десь-то не дочекаюся зеленого листячка...— Її слова були сповнені гризотою, сумом і таким болем, що він жахнувся і докоряв собі: «Навіщо я їй нагадав про перші зелені листочки? Хіба сама не знає? Хіба не бачить?..»

А вона сказала:

— Якби я могла, я хукала б на той ліс, щоб він розвився. Я кожного ранку пориваю свої очі: ще не зазеленіло, ще не розвинулось?

Він тоді їй сказав:

— Вже скоро.

Вона мовчки піддала йому на плечі торбище й випалила:

— А то хто тебе так обпатлав? — і торкнулася рукою до його стриженої голови.

Він блиснув на неї очима й поніс торбище. Долиною, ярком, через поле. Ніс і думав: «Ми з нею обоє нещасні: у мене немає бабусі, а її проторять видати заміж за поліцаюку— за ката. Ні, вона нещасніша за мене, бо я сам собі пан...» Він уже знав, що вона не партизанська зв'язкова. Це йому так хотілося б. Ігор лише «ходив» до неї перед війною. Але не став до неї інший через те, що вона не зв'язкова,— думав, йдучи полями: «Хіба я зв'язковий?.. Та ми з Ігорем повині цілувати їй руки і ноги, бо, якби не вона, ми давно повитягалися б з голоду...»

А останнього разу він прийшов до мостика не з порожніми руками. Топчучись на сні, Ігор наткнувся на ворчик ячменю,— бабуся сховала, її скарб. Федь відніс і віддав Валі ячмінь, щоб змолола, бо ж у них тепер жорен нема. І сказав, що в неділю вирушать. Вона глянула, сплакнула й просила: «А раніше не можна? В п'ятницю чи в суботу? На неділю призначили весілля!» Він умовляв, щоб не плакала, бо й сам розплачеться, переконуючи: «В суботу звечора поліцаї напиваються і сплять, як свині. В неділю найбезпечніше, сама знаєш. Ігор сказав, щоб ти досвітком чекала коло зруйнованого млина».

Туман димів і курівся. Теплий, весняний. Федь рушив до вулиці — ні облави, ні засідки: село ще спить. Він задивився на ліс. Ліс стояв над туманом — зелені острівки берези ни видніли серед моря сизих дерев, які вже взялися рястом. Туман не здіймався вгору, сповзав у долину, до річки і гинув.

«Субота... Ще цю останню суботу...— подумав хлопець і, посмоктуючи стебельце сіна, згадував: розпалить грубку, зварить сніданок, тоді розбудить приймака... Й знову здумав:— У нас усе готове. Харчі в клунку. От треба дов'язати

в клунок Куштенюкові чоботи. Вони шкаредні й порвані. Але ж як у партизани без чобіт? Клунок я понесу сам. Ігореві не можна. Він буде з автоматом. А Валя прийде до зруйнованого млина з весільними калачами... Субота... Ще цю останню суботу!» — з цими мріями він вертався до хлівця, але не встиг до нього підійти, як упало:

— Хлопці! Хлопці!

Від крику збурився туман.

— Рятуйте — він мене уб'є! Прийшов, застукався — я не дочекалася неділі...

Туман роздався. З города, із-за хлівця вимчала просто-волоса Валя.

— Стій!

Федь стояв обіч згарища, ще не бачив Висоцького, чув його лютий окрик.

На порозі хлівця з'явився Ігор. У штанях, і босий. З автоматом. Відтругив від себе дівчину. Вона побігла. Зашпортнувшись, простягла руки і впала перед Федем. Він аж підплигнув. Нагнувся, ухопив зі згарища глейкого попелу. Заступив собою Валу, стояв і м'яв у руках глей.

Із-за хлівця вискочив старший поліцей. Гвинтівка напереваги...

— Не втечеш!

Федь розмахнувся, запустив глеєм і не промахнувся: вліпив йому прямо в обличчя.

— Шмаролиз! — ревноу Висоцький, протираючи очі.

Ігор диркнув з автомата і гукнув:

— До лісу!

Він знявся з порога, біг на вулицю. Хлопець і дівчина мчали перед ним.

Поліцей стріляв раз за разом, але вони вже перебігли вулицю. Ігор зупинився, обернувся, диркнув ще раз, і вони скотилися до лугу.

— Та тут не тільки шмаролиз! Сюди! Сюди!.. — волав і стріляв Висоцький, підіймаючи гонитву.

Луг був мокрий, під ногами чавкало. Їм допомагав туман. Ігор швидко притомився. Обняв однією рукою за шию дівчину, другою хлопця — автомат на грудях, і вони понесли його. Звели у річку, перенесли й, не зупиняючись, взяли посадкою.

Стрілянина не втихала. Річка захлюпала, заплюскала, пінячись, — гонитва насідала.

А вони дерлися вгору. Вибралися з туману, й поліцеям стало видно, як хлопець і дівчина допомагають третьому, як він зависає усім своїм тілом їм на плечі, пригинаючи їх

до землі, а вони, хапаючись за деревця, за траву, допомагають йому іти й не спинятися.

— Не стріляти, не стріляти — візьмем живими!

Вони чули ці погрози, але вже досягли гори. Їм навстріч уже шумів ліс — перші зелені листочки.

Зупинилися за кущем ліщини.

Ігор зняв свої руки з шиї дівчини, з шиї хлопця, взяв до рук автомат й сказав:

— За мною...

Він ступав попереду, а вони за ним: швидше б у ліс, у гущу.

Куля дзикнула Федеві у плече. Як оса. Він смикнувся і спіткнувся.

— Ігоре! Сосновичу! — скрикнула дівчина. Її перестрашене обличчя скривилося, руки тремтіли, а з очей котилися сльози.

Ігор глянув через плече. Присідаючи, звиваючись, Федь, хапонувшись рукою собі за плече, тамував рану: зелений і синій світ мерехтів йому в очах — Млиновеччина.

Не випускаючи автомата, Ігор підхопив хлопця й взяв його на руки.

— Федю,— цідив крізь зуби,— тримайсь!.. Я ще не раз тебе стригтиму. Ти тільки тримайсь...

Валя прогортала пругке гілля — вони продиралися в гущу. Що їх ще чекало?

На зелений ряст із Федевого рукава скапувала кров...

РОМАН І ЯРИНКА

I

Вони бігли у світ, і світ миготів їм в очах.

Так і мелькали: Роман — Яринка. Мовби висипалися з кущів, із села, а за ними стелився шелест некошеної трави, шерех вишневого листя — з горба і піщаними схилами на пастівень. А над вухами тьох-тинь! — кулі.

Край пастівня у вербах — криниця. З неї беруть воду, і з неї бере початок невеличкий потічок, струменить в осоці. За мочаристою долиною синіє ліс.

Роман і Яринка згинцем вскочили під верби. Вони бовваніли, мов купи сизого туману,— посхилялися над криницею і сивіли. А діти помчали далі сухим пастівнем, на якому вигоріла мурава й взялися грудням кротовища, і, прослизнувши під воринням, як вужі, шелеснули в леваду.

Долина широка, довга і беззахисна. Бринить потік, спиває з мочарищ чисту, як сльоза, воду, а брудну, рудувату, зарослу жабуринням, обминає, не підступаючи до багнищ.

Хлопець і дівчина не зупинялися. Наче двоє прудких сарненят з приплющеними вушками, гнали наосліп єдиним поривом. З купини на купину, осокою.

Під ногами смоктало, чавкало, квакало. Вони падали, простягнувши вперед руки. Під ними ходором ходило гойдливе торфовище. Воно тріщало, булькало, сичало, готове провалитися, проковтнути їх і зійтися над ними глеккою квашею, насиченою запахом застоюної тванюки. Руками, викинутими вперед, вони хапалися за чубці купин, як за чийсь вуха, зривалися й бігли. По ногах сікла осока. І вони знову падали...

Сполохалася чайка. Задерла голову з довгим дзьобом, стрибнула перед ними з острівця на острівець, і знялася на білі крила, і закрячала:

Ки-ги!..

І вони стрибали з острівця на острівець, як та чайка.

Ки-ги!..— летіло над долиною.

Обіч зарослого плеса квакнула сторожова качка, лопіливо забила дужими крилами, і, наче пух, посипалися пелюстки водяної лілеї. Залопотіло, вдарило багато крил. Сторожова кряква тільки тоді знялася, коли увесь табун злинув у повітря.

Над долиною стояв шум крил: в-шьов-в-шьов — пішов.

Яринка чула, як скиглила чайка, побачила, як вільно й легко летить у небі табун диких качок, даленіє, а всі наче на шнурочку; заточившись, упала в болото, подала свій голос, скигливий, хрипкий, і всім своїм єством поривалася то до чайки, що линула збоку, то до того шнурочка, який вже танув у блакиті. За це дістала від Романа під ребро, замовкла і, схопившись, побігла, а він, менший, підганяв її своїм засапанним диханням.

Вони трималися потічка. Там, де він ширший, то під ногами сухіше. Вже не тече серединою долини, прибивається ближче до лісу, покидаючи драговисько, яке місцями не замерзає і взимку. Страшні ці місця. Косарі добираються до них човнами, косять лепеху й очерет і відразу ж вивозять. Але там ростуть дивні квіти — на широченній тарелі листка білий цвіт. Ніхто не знає, як вони називаються, і вивести їх звідтіля ніяк не можна. Тільки візьмеш у руку, відразу в'януть.

Потічок вивів Романа і Яринку з мочарищ і сам став річкою.

Босі ноги допотіли берегом, річка ловила лункий виляск, і від нього, здавалося, ще прудкіше вигойдувалися хвилі. Гребінь наскакував на гребінь, річка бігла, як гривасті коні. А вони все мчали берегом, випереджаючи хвилі. Так на шквальному смалкому вітрі, прилягаючи один до одного, тікають з поля молоски і втекти не можуть.

Шум лісу накопився на них із-за річки — гойдливий і заколисуючий. Яринка спинилася, оглянулася, а Роман турнув її і сказав:

— Не дивися!

Яринка відказала:

— Я не буду.

Вони не мали вже сили бігти. Побравшись за руки, брели через річку. Послизькувався, заточувався хлопець, дівчина його підтримувала, а коли гулькала в ковбаню дівчина, хлопець шарпав її до себе. Взявшись за руки, виборсалися з річки. Рука в руці, мовби позаклякали. Плече прихилилося до плеча, голова схилилась до голови. Пішли, ледве ступаючи одерев'янілими ногами.

II

Як і село, ліс називався Кочержином. Він поріс на горбастому схилі над Кочержинкою — притокою Ікви. Звіддалік нагадував острів, що сплив аж до неба; зелений серед жовтих спілих нив улітку й чорний на білих полях узимку. Не міг захистити село від вітровіїв. Невеликий ліс, зате густий. Зрідка трапляється в ньому кряжистий дуб, який не боїться ніякої негоди, навіть блискавки і грому, тут росте трепетна осичина, кострубата грабина, білонога березина й висока гінка ліщина.

Тому що ліс за непрохідним болотом і що він далеко від села — останне його угіддя, Яринка в ньому ніколи не була, а Роман був усього один раз: їздив перед війною з батьком вирубати якусь осичину на дишло.

Кочержин починався з посадки. Ялинки сиділи в землі, як весільні галіски в калачах. Хлопець упізнав посадку, впізнав дорогу, якою колись їхали, хотів щось сказати, може, те, що ялинки дуже вирости, були ж зовсім ялинятка. Але голос наче пропав, і він лише кліпнув повіками.

Яринка помітила це і з острахом відхилила свою голову від нього.

— Німці й поліцаї лісу бояться, а ти чого? — запитала.

Дівчина ще хотіла щось сказати, може, те, що тепер вони врятувалися, але теж не могла промовити більше й слова: її голова тихо схилилась до хлоп'ячої,

Вони держалися за руки, підтримували одне одного плечима, заточуючись, наче на свіжому льоду, хитьма в один бік, то хитьма у другий, поволеньки дибали посадкою.

Втома знекровила й висотала їхні худі тіла. Страх поперекошував обличчя. Роман і Яринка були, мовби два обмолочені колоски, тільки порожні колоски стирчать угору, а їхні голови посхилювані. Важкий ціп лихоліття, але й він не домолотив їх...

Вершечки ялинок з жовтавими бубляхами горіли, як свічки.

Хав-хав!..— І шелеп-шелеп.

Хтось наздоганяв їх. Його надсадне сапання ловило їх за ноги, за плечі. Аж мороз пішов їм поза шкірою і великими стали очі.

Хлопець міцніше стиснув дівчині руку, дівчина цупкіше вп'ялася в його руку, і вони, водночас зітхнувши, пустилися бігцем. А воно, давши кола, обігнало їх, стало на задні лапи й стояло. Висолоплювало довгого червоного язика, хевкало, ховало язика і скімлило тужно й жалісно. Постояло на задніх лапах, нахевкалося, наскімлилося і розляглося перед ними, виклало морду на передні лапи й вивалило язика.

Хев-хев...

Патлаті кудли ховали його очі й вуха.

— Совик,— сказав Роман.

— Совик,— сказала Яринка.

Собака перекинувся од цих слів на спину, покачався, запряв лапами, радів, що він — Совик.

Мляво, якоюсь далекою усмішкою, наче сонце, що не може продертися з навислої хмари, усміхнулася Яринка. Ще невиразніше, ще кволіше, самими очима усміхнувся Роман.

Стояли, дивилися на собаку. А він перекидався, не ховав висолопленого язика. Вже не хевкав, а час від часу поскімлював, мовби нишком казав щось ніжне-ніжне.

— Братіку,— озвалася Яринка, і її усмішка стала ближчою.

— Сестричко,— зірвалося з Романових губ, і в очах з'явилася ясність.

Вони не могли надивитися на Совика, усміхалися йому і тихими усмішками поборювали свою втому.

Іхній Совик був тут. Сивий, волохатий. Морда в патлатій бороді, лапи зарослі, хвіст зарослий. Довга сіра шерсть звисала з його боків, а живіт у нього білий. Сам собі його вичісував. Тепер живіт у нього замазурений. Собака весь

у багні. Забръоханий, затьопаний, а хвіст у жабуринні. Але він з ними, і вони, як стояли, так і прилягли в посадці, не дотягнувшись до лісу.

Коли прилягли, то тільки тоді відчули, як ниють у них ноги і болять руки. Мокрий одяг поприлипав до плечей, до животів, руки в болоті, і з-під заболочених задирок коло нігтів проступила й позасихала кров — крапельки на кожному пальці.

Совик побачив, що вони лежать, перестав перекидатися, витинати лапами, ліг і собі, витягнувшись.

Від його кудлів, особливо від морди, тхнуло гірким, нудотним, горілим, — духом чаду й попелу.

Лежачи в посадці, вони відчули дим і кіптяву, яка спадала від села, розходилася левадою і сягала долиною аж до лісу. Їхні голови лежали на руках, як на полінах.

Совик підповз до Романа й лизнув його в лице, підповз до Яринки й лизнув її в носа.

Хлопець і дівчина не підіймалися.

Собака і собі приліг. Раптом скинувся, обернувся і загарчав, а з-за ялинки почувся:

М'я-у...

Роман і Яринка підвели голови. До них нечутно підкрався і сидів під ялинкою кіт. Він ніяк не називався, просто кіт. Рудий, а зараз і не знати який: брови осмалені, хвіст обгорілий, стирчить рипицею. Теж утік і наздогнав їх, а Совик не хоче його признавати.

Дівчина підвелася, і кіт шмигнув до її рук, наче сподіваючись молока. Собака перестав гарчати. Підвівся Роман, і всі пішли у ліс.

Трава пожухла. Метлиця висипала насіння. Її збляклі стебла стриміли, насписившись. Ще цвіли і ніяк не могли відцвісти дикі піщані мальви. Вони жовті. І жовте листя вже поблискувало, тремтячи, на молодесеньких берізках, що виглядали з осикових густих заростей: золотарка осінь невидимими молоточками викувувала свої новенькі п'ятаки.

Яринка знайшла сонячну галявину за ліщиною і сказала:

— Іди Романе, за кущ, розберися і кинь сюди своє лахміття, а я скочу до річки та виперу його, може, до ночі й висохне.

Він сховався за кущ і перекинув їй з-за ліщини своє вбрання. Дівчина склала його собі на руки й подалася між деревами. І кіт рушив за нею — до Кочержинки.

Зеленів день у просвітах сонця, мовби одягнений у поплямлену гімнастерку.

III

Попереду виступав Совик. Він обсох, розволохатів, побільшав. Клапаві, завжди обвислі вуха трішки піднялися, збуривши непокірні патли, пильно наслуховували все довкола, очі прозирали крізь пасма, які понависали з лоба, а шерсть над чорними ямочками-ніздрями від постійного нюшкування розляглася пишними вусами.

За небоязким чулим собакою, який аж начеб сам наводив страх своєю волохатою суворістю і водночас був сповнений гордині за свою песячу вірність, повільно ступали хлопець з дівчиною, а вже за ними йшов кіт. Він опустив хвоста, мовби соромлячись його, бридкого, голого.

Навколо сумували поля. Горб прилягав до горба, вихоплюючись із долин, і земляні вали німіли під захмареним небом. Потемнілі, посірілі. Інколи проривалося сонце, але не світило над їхніми головами. Його яскраве ласкаве світло, спалахнувши на одну мить, заливало чубень далекого найвищого горба, розливалось по ньому, і широкі тіні втікали в долини, та не встигали згинуті: сонце меркло, і вони виповзали знову. Нудьга — далечінь.

Поля все облогами. Зрідка трапляється смужка стерні, і вона, колюча і ще свіжа, пахне житом, золотіє серед горбів, порослих високими будяками, які хизуються в білих пухнастих папахах: дозріли.

Дорога, неходжена і неїжджена, захиричилась, заспоришила. Зійшовши з полів, посередині на ній виросла суріпка. Гілляста, дрітка і цвіте жовтими квітками.

Яринка випрала Романове лахміття та й своє теж. Воно висохло, але пожмакане, наче пожоване, розпрямляється на них. Хлопець підкасов штани-полотняники до колін. На його плечах піджачина з брезентяка, плащ-наметова, шакарубка, а на ній гудзики — сиві і жовті.

Яринка в сукенці з парашута. Колись та сукенка була біла, як сніг, тепер забруднилася і не відпирається. Але й не рветься — міцна, зубами не перекусиш.

Вона попраля все, що на них, і змила йому і собі голови. Не мали чим розчесатися, прогребли волосся пальцями, а тепер їх розчісував вітер.

У нього чуб білий, у неї коси білі — голови, як у вишневому цвіті, а очі їхні чорні, як доспілі вишні.

Втома поналивалася їм у ноги, і ноги не хочуть іти, за-

шпортуються. Вона стоїть у плечах, і плечі сутуляться. Обличчя запалі. В Романа не видно брів, але знати на тому місці зморшки: хмурить чоло. В Яринки тонкі брови, а вже острішками.

Совик знайшов щось на дорозі, нагнувся, понюхав і обернувся до них. Підійшли і побачили гільзу гвинтівочного патрона. Не підняли.

— Ніби недавня, — буркнув Роман. — Ще не почорніла, — й значуще, розуміючи, якщо гільза на дорозі, то й до біди недалеко, пильно повів очима, мовби дивився у бінокль.

Горби, облоги.

Хмари повзли низько — димчасті, стуманені.

— День, — знову буркнув Роман, — без жодного про-
світу.

А Яринка сказала:

— Літо видалося жарке, і земля, щоб не порепатися, узялася маками, геть забур'яніла.

Перемовилися й ішли.

Не співали жайворонки, летячи вгору, не обзивалася перепелиця. Не звівся на ноги, не прищулив вуха і не помчав з усіх ніг заець. Не з'явилася, розшукуючи мишей, гостроморда руда лисиця. Мовби все вимерло на цих полях — птахи і звірі.

Почалися полини. Купа біля купи обабіч дороги, скільки сягає око. Совик і той закашлявся. Облизувався, мотав мордою. Сивий їдкий пилок осів на траві, присипав, наче попільець, дорогу, і на ній ніщо не росло. Вітер натрушував того пилку ще й ще. Поля і дорога диміли димком, який не розходився, дер у горлі, забивався у ніс, в очі.

Вони розкашлялися, стали чхати і, підтюпцем здолавши полини, ще довго витирали кулаками очі.

А котові байдуже, підібгав хвоста, м'яко ставив лапи.

При долині зустрілася нивка жита. Незжата. Жито полягло, але колоски повні, не висипалися.

Хлопець підставив долоню, але тільки-но хотів витеребити колоски, щоб потім кинути зерно на зуб, як озвався старий роздратований жіночий голос:

— А то хто вас сюди наслав? Людоньки-людці... — сварилася, а наче виспівувала.

Гавкнув Совик, і в той же час мекнула коза.

На горбі стояла бабуся з козою.

Роман тупнув на Совка, щоб не гавкав. Вони піднімалися на горб, до бабусі. Насварившись, вона не спускалася до них, чекала.

Пов'язана наміткою тісно й низько, до очей, а зверху ще й хустиною гудзом під шиєю і високим ріжком над лобом, держала за повідець козу. Її обличчя добрішало. І вона вся — в спідниці з валу, пофарбованій у горішині, — добрішала. І голос її вже був не роздратованим.

— Та звідки ж ви, з якого міста-села? Чий ви будете? Куди йдете? До батька-матері чи куди дорога веде?.. Людоньки, собака, кіт з вами, ви цілим родом!.. — і спохопилася: — Десь-то сирітки? — притишено. — Насиротилося дітей — осиротили світ люді! — І те її «люді» прозвеніло: дзень-дзень...

Совик не гаркнув на неї, не вишкірився на козу.

Роман:

— Добрий день, — і вклонився.

Яринка:

— Помагайбі, бабусю, — і теж вклонилася.

Кіт сів на хвості.

Мурли-вурли, — замуркотів, наче зарокотав. І стелилося полем:

Мурли-вурли...

— Чого ж ви мовчите? — гукнула бабуся. — Дожилися: один кіт за нас усіх балакає, муркотить, як той сліпець-бандурист перебирає сум на струнах все жалісніше та жалібніше... Чи ви оніміли з війни? З тієї крові, з тих сліз, що не розбереш, де кров, де сльози — розлилося одне велике море батькам по коліна, дітям до горла... Люді! Та чого ж це я на вас кричу, совісте людська і моя? — сказала, мовби сплеснула в долоні. — Ви голодні і зболені, а я ще й насварилася за колоски. Ходімо, ходімо до моєї хати, — сіпнула козу. — Ходи, кізко, — і запрошувала їх: — Нагодую вас, чим маю, ноги спочинуть і нехай ведуть вас вашими дорогами. Ходи, кізко, бабина минько... Я й тобі, псјуро, дам щось похлебтати, і тобі, коте, дістанеться в черепку... А мій котик згорів. Не встиг втекти з печі: любив тепло, від вогню і пропав.

У вибалку зводився комин, піч просто неба. Кілька чорних дерев. Вони, як і той комин, осмалені, пригнічені. Стоять біля колишньої хати.

Нова бабусина «хата» — землянка, вкрита дерном. На ній пакіл, хоч прапорця чіпляй. Командує півень, водить кількох курок — бабусине військо.

Вона прив'язала козу до пакола, напустила на себе сердитість-насупленість, покивала пальцем на Совика, щоб не займав кози та курей, взяла за руки дівчину й хлопця і, ведучи в землянку, бідкалася:

— Поки її викопала, поки спорядила, моя шівка перестоює.

Двері низькі, як у льошок. Обіч них вікно: рама й дві шибки. За дверима навішено рядно. Щоб тепліше чи відмук?

Роман низький, але й він пригнувся на порозі, відхилив рядно: скупе світло ледве цідилося в землянку. Очі не хотіли до нього звикати.

Стіл — дощину, на вбитих у землю кілочках. Коло нього табуретка.

Бабуся не втихала, виспівуючи:

— Ти, менший, як тебе звати?

— Роман.

— Сідай, Романе-пане,— охрестила його по-своєму,— на табуретці. А ти, старша та тендітна, як же тебе, внученько?

— Яринка.

— А ти, Яринко-лебединко,— охрестила і її,— вмощуйся на лавці, бо вона нижча. А я — Євка, Євка з Бистриць. Так мене усі називають, бо я з Бистриць сюди заміж пішла. Все, що в землянці стоїть, я сама поробила. В наших Бистрицях усі майстри. Я з лісорубського роду.

Ні Роман, ні Яринка ніколи не чули про Бистриці й не знали, де те село лежить. Чемно посідали до столу, дивилися на бабуся й уявляли її село. Мабуть, у Бистрицях усі люди високі і, як і вона,— лісоруби.

Очі привичаювались до півтемряви. Яринці з куточка було видно всю господарю. Стіл з простих дощок, але вишкрябаний ножом,— пахне сосною. Табуретка, на якій сидить Роман, на чотирьох ніжках, є перекладини, можна підняти й поставити на них ноги, якщо вони не досягають землі. Роман так і зробив. Лавка, на якій сидить вона,— дошка, прибита до кілочків, як колись у них на подвір'ї. Ліжко — простий тапчан на всю ширину землянки і в дві стіни впирається. Там темно, але видно, що ліжко застелене. Лежить подушка. Яринка придивилася: на пошивці вишито не півня, не голуба, а якусь таку птаху, що вона такої й не бачила,— на голівці коронка, хвіст віялом. Певно, такі птахи водяться в Бистрицях.

Долівка в землянці змазана й посипана піском.

Бабуся поралася коло плити, зліпленої при вході, коло мисничка. Її рухи були врівноважені, поважні й лагідні: ніщо не торохнуло, ніщо не брязнуло.

— Ось тобі, Романе-пане, ложка,— сказала й поклала перед ним стареньку залізну ложку.— А це тобі, Яринко-лебединко,— й поклала перед нею таку ж.

Коли Євка з Бістриць одійшла від столу, Яринка ложки поперемінювала.

— Ось вам хліб святий. Я його в печі, яка горіла та не догоріла, печу. Грудочка масла, сир із сметаною, цибуля,— бабуся заставила увесь стіл.— Мاستить хліб маслом, їжте-наїдайтеся,— частувала, припрошуючи.— Прилипне живіт до пупа — не обтеше майстер слупа,— примовила. Метнулася знову до плити, налила в погнутий казан сироватки, кинула туди лушпайок, каші, якою, мабуть, годувала курей, тоді налила в банку з-під консервів молока й понесла собаці та котіві.

Роман і Яринка посихлялися над полумиском.

В землянці пахло хлібом, живицею і чистотою.

— Іжте, ви — робітники, а не паскудні людці,— линуло знадвору.

Бабуся вернулася звеселіла, сіла на стільчику, в ніжках якого зяяли вирізані трикутнички. Спостерігала, як хлопець і дівчина кусають хліб, як несуть ложки до рота. Яринка не шкодувала цибулі. Цибуля так і тріщала на її молодих зубах. Зате вона шкодувала хліба, відкусювала по дрібочці, ще більше шкодувала сир і сметану. Роман, дивлячись на сестру, відгортав сметану на середину, набирив у ложку потрішечки сиру із свого краечку, стараючись, щоб їй дісталося більше й смачніше.

Євка з Бістриць підвелася, підкраяла хліба великими скибками.

— Коли на столі хліб горою, то в старих дупляві пеньки відроджуються і стають зубами,— казала,— а коли на столі самі дошки, випадають зуби в молодій Явдошки,— й метнулася до мисничка. Покрутилася, сіла на свій стільчик, обирала двоє яєць, які, мабуть, зварила для себе: одне — хлопцеві, друге — дівчині, а шкарлупа хруснула в руці.

Вона не могла всидіти, дивлячись, як вони з'їдають усе до кришечки. Поналивала в кухлики молока.

— Був хутір, була така ферма,— згадувала.— Я ходила біля корів. Напікала пирогів з сиром повні решета. Поприходять трактористи з поля, частуються. Молоко пили, що воду. І ви пийте. З хлібом. Не шкодуйте хліба: я свою нивку ще вижну.

Яринка пила молоко й мовчала, а Роман сказав:

— Наші мама теж ходили біля корів, а тато порав коней. Ми з татом перед війною їздили у ліс дишло вирубувати.

Бабуся поглянула на нього й підперла голову кулаком.

— Гітлеряки як тільки вступили, забрали корів, забрали

молодняк і погнали на м'ясо... А скільки ж тобі, козаче, літ було, що ти ще перед війною з батьком у ліс їздив?

Хлопець відповів:

— Я не ходив до школи. Яринка ходила.

Євка з Бистриць казала:

— Прийшло: будівлі рознесли, розібрали по камінчику — нема ферми. Прийшло, і хутора нема — спалили. Люди зариваються у землю. І я зарилася. Доведеться ще раз горіти, то разом із землею. Хіба страшно? Земля наша.

— Нас теж спалили, бабусю,— сказала Яринка.

Роман блимнув на неї — опустила голову.

Хоч вона старша, але він — хлопець, йому починати мову, йому знати, яке перше сказати слово.

Випивши молоко, вони добре наситилися, сиділи в бабусі, як на святі, а тому ще не дякували.

— Спалили, бо ми партизанські,— сказав, як відрізав, Роман.

— Ми всі партизанські,— промовила Євка з Бистриць.

— А за що вас спалили? — запитав він.

— За сина, діти.

— А хто ваш син?— допоминався хлопець.

Бабуся розхитала голову на кулаці. Голова похитувала-ся, очі блищали.

— Мій син скочив на коня і поїхав рятувати світ. Коли я зачую: грім загромить — мій син їде. А коли зачую кінські копита, то мені грім громиться.

Погойдувала головою, а її голос дзвенів у землянці.

— То ваш син партизан, бабусю?— доскіпувався хлопець.

Вона погойдувала головою.

Яринка підвела мовчазні очі — вони чорніли, світилися.

— А нашу маму повісили, бабусю,— промовила, й очі заплющились.

— За що, діти?

Роман не смів казати, що за батька, який у партизанах, як не смів казати, що вони з Яринкою йдуть до нього в Цуманські ліси. Мусять знайти батька, повинні, бо як же їм жити? Яринка буде обпірати партизанів, він пастиме партизанські коні, а може, і на велике діло пошлють.

Він відповів:

— За мостик. — На лобі заходили зморшки. Замовк.

Яринка розплющила очі й вела:

— Перед Кочержином, перед нашим селом, є мостик. Під ним навіть річка не тече. Талі й дощові води. Як того мостика перший раз спалили, то нашу маму взяли у заложницю,

— Із села кожного дня треба гітлерякам молоко возити,— вставив Роман.— Через мостик.

А Яринка вела:

— Сказали, якщо здадуться партизани, а чи мама їх викаже, її випустять. Ніхто не здався, і вона нікого не виказала. Привезли нашу маму, зігнали ціле село... І ми з Романом були.

— Вішав Хайкало,— кинув він.

— Є у нас такий,— додала Яринка.— Його в нашому Кочержині інакше ніхто і не називає, як Хайкало. Перед війською він нашого Совика постриг. Обчикрижив його, наче овечку, шерсть здав замість вовни. Що з нашим Совиком тоді коїлося?

— Заховався до будови і скавулів,— промовив хлопець.

— А тепер той Хайкало — і староста, і комендант поліції,— все у його руках,— оповідала Яринка.

— Горлохап. Людець,— сказала бабуся.

— Сам містки палить. Зганяє людей, щоб поставили, а вночі візьме й підпалить,— докинув Роман.— Я вислідив.

Яринка пояснювала:

— Місток спалений, йому вигода: завертає підводу з бідонами. Виливає молоко в бочки і годує собі кабанів... А сам теж такий кабанище, справжній дик. І борода в нього колюча, як на дикові. Як втрете чи вчетверте спалено того містка, я глянь раненько у вікно: суне Хайкало до нас у двір, а з ним німці з факелами. Вони і не викликали нас із хати. Хайкало до дверей з дротом. Німці шварготять, збираються пускати під стріху червоного півня, а Хайкало закручує двері дротом. Думав, що ми ще спимо. Роман мене головою у вікно, і сам за мною. Ми у сад, садом через корчаки, колесом з горба. Летимо на зламання карку. По нас стріляють, а ми на леваду, у болото. Хайкало сподівався: потопимося, бо через багна і твані, либонь, ще ніхто не добирався до лісу.

— А ми живі,— докінчив Роман цю оповідь.

— Вогняні діти,— промовила бабуся. Прийняла з-під глови кулака й пильно дивилася на них, зазираючи у вічі.

Тьмяне світло падало на стіл. На столі лежали хлопчачі і дівочі руки — пальчики тоненькі. А голови їх під стелею: землянка низька.

— Місток,— проказала Євка з Бистриць.— Нічим, сину й доню, так не можна прислужитися ворогам, як зрадництвом і шкурництвом. Якби того містка не було, хайкали вигадали б його для фриців, щоб нашого люду ще більше познищувати.— Спечаліла і гірко видавила:— Місток...

А Роман подумав: «Не проста вона — Євка з Бистриць. Її син у партизанах. Це ясно. І недаремно вона сидить на відлюдді, серед згарища, мабуть, пече партизанам хліб, як пекли наші мама», — але про батька все одно і не заікнувся: не можна.

Вони сиділи, і не хотілося їм вставати. Яринка розповіла, як їх наздогнав Совик, як прибився кіт. А коли бабуся запитала, куди ж прямують, Роман буркнув: «На Цуманщину», — і вона сказала, що покаже дорогу, й просила ще посидіти.

Хлопець і дівчина повставали. Встала й вона зі стільчика, підступила до свого ліжка, пошукала щось під ним і видобула із свого схову вовняну хустину та кашкета.

— У мене скриня під ліжком, у ямці, щоб ніхто не здогадався. Я все ліпшеньке в землі держу, відколи гітлеряки вступили.

Вони відмагалися, не хотіли нічого брати з її набутку. Бабуся надягла кашкета Романові на голову, хустину накинула Яринці на плечі.

— Цуманщина не близько — ночі холодні.

Її голос гудів тривожним дзвоном.

Дівчина і хлопець кланялися — дякували їй за хліб, за сіль. Яринка дякувала за кашкета для брата, якого він тримав у руці, Роман дякував за хустину для сестри, а Євка з Бистриць казала:

— Я запримітила: ти, Яринко-лебединкою, поперемініювала за обідом ложки. Стареньку взяла собі, а свою, не шербату, віддала братові, а ти, Романе-пане, відгортав сметанку, щоб сестрі більше дісталося. Так і роби. Діліться усім, що тільки маєте, ніколи не сваріться за зайву ложку, стійте одне за одного.

Вони цілували її в руку. Стара поцілувала їх у голови — кожного в лоб. І дала на дорогу хліба — півбуханця — весь, що лежав у неї на столі.

— Будете хліб їсти, будете згадувати Євку з Бистриць.

І довго проводжала, виводячи на шлях. А потім перехрестила їх у дорогу. І стояла край дороги на широкополлі, аж поки бачила їх на великому безмірі під високим небом.

IV

Якби Роман був підстрижений, то кашкет злітав би йому з голови а чи спадав би на очі, але в нього кучма лізе на вуха, і кашкет сидить так, що вітер не зірве. Яринка йде-йде, ніби ненароком подивиться на брата: кашкет ремінний,

з тоненького хрому, парубоцький. Поношений, почорнів від часу, але дуже личить, так і пасує кругловидому Романові, робить його вищим, дорослішим. У тому кашкеті, напевно, парубкував син тієї Євки з Бистриць.

А Роман поглядав і собі на сестру — на її хустину. Саморобна, три нитки чорні, одна біла. Білу ледве видно, але вона веселить і хустину, і Яринку. Хустина без вензелів, бо вовни, мабуть, не вистачило, але тепла. Дівчина без хустини, що некрита хата.

Він ніс під пахвою хліб. Вже лиш чверть буханця. Добре, що є ніжик. Того ножики сам зробив і завжди носив у кишені. Хоч і виплигував у вікно — ніжик на місці. Батько теж завжди ходив з ножиком, носив його в кишені на шнурочку.

Хлопець ділив хліб, відрізав, заощаджуючи: Яринці й собі по скибочці.

Совикові й котикові — скибочку навпіл.

Вони довго пробиралися глибоким ярмом, потім стежка вивела їх до залізничної колії. Євка з Бистриць казала їм про залізницю, наставляла, щоб були обачні.

Хлопець і дівчина збігли на насип, видерлися по камінчиках на шпали. Ще ніколи не бачили колії. Совик понюхав одну рейку, перейшов шпалою на другий бік, там теж понюхав рейку, наблизився до стовпця-бетоняка з карбованим номером і обдивився його, задерши голову. Кіт настобурчився, підняв хвоста і прислухався, як на стовпах гудуть дроти.

Колія летіла в безвість — у два протилежні боки.

Роман і Яринка дивилися, як вона жене, зблискуючи, як сонце викресує об сталь іскри, і не знали, в який бік їм іти?

Він подивився на сонце, потім на свою тінь і махнув рукою — за тінню. І вони з Яринкою пустилися бігцем по шпалах. Колія летіла, і їм теж хотілося летіти, линути в її зблисках.

Високо задираючи ноги, щоб не зачепитися, не зашпоратися й не пороз'юшувати носи, стрибали із шпали на шпалу, бігли за своїми тіннями, а їхні тіні, рухливі й довгі, тікали від них, наче хотіли знятися драбиною колії в небо, та ніяк не могли відірватися од землі.

І собака з котом кинулися за хлопцем та дівчиною, побоюючись, що вони їх покинули.

Вдалині колія врізалася в перелісок чи в гайок. Там засу-теніло звалене під укїс животище паровоза, чорне, веле-тенське, страшне, із задертими колесами; червоніли й

зеленіли згромаджені й порозкидувані платформи та вагони. Коло них сновигало, повзало, копошилося...

Впало все це Яринці в очі — вона спинилася як вкопана, сіпнула за рукав Романа, і їх наче вітром здуло з насипу. Скотилися, поповзли поповзом.

Залізницю підірвано, її ремонтують. Чи не помітили їх, чи не кинуться за ними або застрочать з автоматів?

Совик повз, тулячись до хлопця, кіт крутився коло дівчини.

Прилягли за пагорбом, прислухалися. Їхні тіні вляглися коло них.

Полохливість зроджує ляк, ляк зроджує боягузтво. Так колись казав Романові батько.

Хлопець цитьнув на Совика, щоб лежав і не смів підводитися, відмахнувся од Яринки, яка його спиняла, наліг на лікті, деручи ними землю, виткнувся на пагорб. Сновігають, повзають, копошаться там, під гайком чи переліском серед руїни, серед уламків, на місці катастрофи. Фашисти у касках, як жуки-гноїовики, та ще хтось в цивільному, наче мурахи.

Він уявив собі: рвонув динаміт, і у високому полум'ї, навіть поверх нього злетіли поскручувані рейки, піднявся паровоз, за ним вагони, і з них посипалися гітлеряки, як мухи. Так і треба, щоб не топтали нашої землі.

Певно, десь недалеко партизани. Може, з ними й батько? Роман спустився в долинку й сказав:

— Чого лежите? Вставайте,— підняв хліб з трави, здмухнув з нього пил, поцілував цілушку.— Вони ремонтуються, їм не до нас.

Він повів Яринку, Совика і kota долинкую.

Потім вони звернули в узвіз, обігнули місце катастрофи. Узвіз довів їх у шелюги, а звідти й завидніло село.

У село не заходили, бо за ним уже мріяв ліс.

Хлопець, стоячи у верболозі, зіп'явся навшпиньки, вдивляючись у ліс. Ні, то ще не Цуманщина. Цуманщина почнеться тоді, коли лісам не буде ні кінця ні краю, коли ліси обляжуть увесь обрій. Коли в самих лісах і неба не буде видно. Могутні столітні дуби, вічнозелені сосни заступлять його, і навіть високе сонце не побачить, хто там живе і що там робиться. А там — червона сила землі.

Вони прямували колишніми сіножатями.

Але трави не чіпала коса. Ніхто не клав траву на покоси, не перекидав вилами, не громадив граблями, не складав у копицю. Не сушилося сіно. Не буде й отави. Нікому мовби не потрібна.

Стара трава пересохла, молода переросла стару. Висока, вище пояса, і густа — гадюка не пролізе.

Ніде ні душі. Розрісся верес. На темно-зелених кущах дрібний рожевий цвіт. Квітнуть аж до заморозків. Цвіте й губаста шавлія. Пахне сухе зілля, зламане вітром. Тут не те, що серед полинів, де в горлі дере й виїдає очі,— повітря чисте, прозоре, бери його руками, черпай і пий з долоні.

Зелені трава, синіє небо, і така тиша, як у вусі. Очам радісно — на душі легко.

Замаячила якась віха чи просто тичка, а посередині лу-гу — верба. Розпустила гілля — широка. Мабуть, колись ко-сарі під нею варили куліш, вечеряли, спочивали.

Совик помотав мордою і шуснув у траву: спурхнула пташка.

Яринка спинилася. Побачила табличку на сухій тичці і рвучко шарпнула Романа за руку.

— Ти чого?— мовив той, набурмосившись, і не хотів спитися.

Сестра вхопила його за руку, наче обценьками, ворушила губами, але не могла промовити й слова. Її голова сіпалася у бік тички.

Втримала Романа.

Він зупинився, і вона проказала:

— Мі-ни...

Роман блимнув на табличку, побачив якісь кривульки, виведені шмаровидлом, але тому, що не вмів читати, не дуже й злякався.

— Совик! Совик! — покликав собаку.

Голова песика вигулькувала з трави. Він плигав то в один бік, то в другий. Вигнав перепелицю чи трясогузку. Погавкав, знов підплигнув, ловлячи пташку.

Яринка підхопила kota на руки, притисла до грудей і попросила:

— Братуку Романчику, вертаймося... Вертаймося назад...

Ступила, оглядаючись. Роман усе кликав Совика, а собака ніби й не чув. Пташка то спуститься вниз, то підлетить угору, і песик із роззявленим ротом то сховається, то випірне з трави.

Раптом вибух!

Діти побачили, як підплигнула велика верба, як її, охоплену полум'ям і димом, піднесло з корінням, і їх наче скосило.

Немилосердно, дико занявчав кіт. Випустивши кігті, вдерся з Яринчиних рук і дав драла.

Хвиля гарячого повітря, шалка і дужа, прокотилася над

ними, і вони, вмить скочивши і взявшись за руки, метнулися навтікача.

Ім здалося: зелений запашний луг все вибухає й вибухає за ними, а вибухи тільки тому не кидають їх у вирви і не присипають землю, що діти дуже легкі. Вибухові хвилі підіймають і несуть їх, як вихор несе перекотиполе.

Хлопця і дівчину вимчало з лугу, шпурляло і гнало, не зупиняючи. Вони забігли під якусь гору, в старий забутий кам'яний кар'єр, попадали у виямку, на камінь. Серця їх постукували об камінь, як молоточки.

Хто знає, скільки б пролежали, втишуючи серця-молоточки, коли б не підповз, не приліг поряд з ними і не висолопив язика Совик.

Собака був пройнятий таким їдучим димом, що аж крутило в носі.

Роман з Яринкою переглянулися, сіли, дивилися на Совика, а він ласкаво дивився на них і хевкав, виваливши язика.

Хоч як швидко вони тікали із зеленої долини під синім небом, але хлопець не випустив з рук хліб.

З напруги й неспокою в нього аж тремтіла рука.

Дістав з кишені ножика, вправленого в липову колодочку з жовтою шийкою від гільзи,— вкраяв скибочку й простяг Совику. Собака клацнув зубами й не облизався, не мав після чого, і знову захекав, ще ласкавіше дивлячись на Романа, на Яринку, мовби просячи у них вибачення за те, що побіг за пташкою і наскочив на міну.

А може, добре, що він шуснув за пташкою: Яринка спиналася і прочитала табличку, прибуту до тички?

Луки залишилися далеко внизу. Вибух давно затих, дим розвіявся. Серед трав лежала і куріла вивержена, перекинута догори вузлуватим корячкуватим корінням верба і чаділа вирва. Синіло таке ж, як і раніше, небо, цвів, рожевіючи, верес, мовби нічого й не сталося.

Яринка витерлася кінчиком хустини. Роман скинув кашкета і витерся підшивкою.

V

Підбилися, здорожіли, але не присідали й не перепочивали; ще блищало сонце. Вони йшли, аж поки з'явилося село — біла, холодна, наче виліплена із снігу церква, а навколо неї у густих садах причаїлися білі хати. На краю села, під яворами, стояла велика розвалена будівля — зняли пройми вікон і дверей. Напевно, школа. Церква стоїть,

а школи нема. Обірвався ряд яворів, за ними голубіє тихий ставок — клапоть неба в долині, перед рівним вигоном. На вигоні паслося кілька корів. Пастухи вигукували на все горло:

Іде фюрер на свині...

Роман і Яринка йшли стежкою, яка звивалася горою до села. Угледівши їх, із садка вийшла якась жінка, приставила долоню козирком над очима, мовби впізнавала. Підійшли зовсім близько, вклонилися їй, а вона не приймала долоні, так і зорила на них із-під неї.

Тітка стояла на городі. Грядки оброблені, між ними стежечки. Соняшники, як решета. На тичках звисає стрючката квасоля. Розляглися, наче вгодовані поросята, гарбузи. Город обнесений колючим дротом, на якому переплелася огудиння.

Тітка мізерна, вилицювата, одягнена в старе й латане. Нишком відповіла на їхнє привітання: «Слава Йсу...» Тоді чомусь плямкнула і стулила губи.

Яринка зважилася і попросилася на ніч, а Роман стовбичив насуплений, держав Совика за вухо.

— Боро́ни боже! Не можна, ніяк не можна, — виплямкнула тітка. — Накази, розпорядження... На кожній брамі, на кожних воротах, а в кого брами-воріт нема — на дверях наліплено: нікого чужого не годувати й не впускати ночувати, бо відразу за це смерть і хату пустять з димом. Ні, ні, і не просіться. Йдіть собі. — Не питала, хто вони й звідки, спроваджувала, лякаючи: — В нас комендатура, а може ж і облава початися, а хто попадеться в облаву, впіймається, як риба в сітку. Карателі дітей ловлять і відправляють у дитячі тюрми, а там виточують з них кров. Хіба ви не чули? Молода кров помічна для ранених...

Роман зрушив з місця, Яринка за ним, а тітка туманіла на своєму загородженому городі, не віднімаючи долоні від лоба, як опудало.

Постовбичила, нагнулася, вирвала моркви з грядки, відламала соняшника, оглядаючись, перелізла через дрiт, наздогнала їх, мовчки ткнула Яринці до рук моркву з «косами», соняшника й повернулася на свій город.

Вони горою обминули село, дали великого круга, обходячи вигін, забиралися все далі й далі, лузаючи сирого соняшника, як горобці.

— А та тітка все одно добра, — сказала Яринка.

— Вона була б зовсім добра, якби не окупанти. Бачила: школу спалено. І про розпорядження вона правду сказала.

У них є в селі свій Хайкало,— провадив Роман.— Страшне життя її перелякало, не знає, на якому світі живе.

— Бідолашна,— пожаліла її Яринка й виплюнула лущину.

— А може, вона просто побоювалася, щоб ми її город не обнесли?— запитав хлопець.— Так ми ж без дозволу й патичка не візьмемо.

Не мали зла на боягузливу тітку. Знали, що коли б зайшли в село, то знайшлися б люди, які не лише нагодували б, а й дали б притулок. Але навіщо спокушувати свою долю і добрих людей підводити, ану ж справді облава?

Перед ними розкинулася рівнина. Ніде ні деревця. Мріють далекі обрії, із конюшини, яка вже з поруділими, а не з рожевими голівками, гукає перепелиця: «Спать-підем... Спать-підем...» Ідуть, вона кличе їх спати, припрошує, а зупиняться, пташка втихає. Її не видно, не знати, де сидить; подає свій голос, і він дзвенить у синьому надвечір'ї ласкою й тугою.

— Пташко, ти маєш маленьке гніздечко,— озивається до перепелиці Роман,— а наше гніздо...— і не доказує, обводить зором простір, куди не повернеться, скрізь лише крайнебо.

Вже ночували в лісі. Просто вкривалися його туманом. Ночували під полукіпком, пробравши снопи, а потім поставивши їх на місце. Але найкраще ночувалося в копиці сіна. Заривалися. Голови ніби в пуху, ноги також. Було аж душно. М'яко, солодко, а Совик на варті.

Де ж очікує їх ночівля сьогодні?

Ноги чеберяють все повільніше й повільніше, плутаються.

Рівнина поволі підіймається, дугасто вигинається польова дорога.

«Спать-підем... Спать-підем...» — але сонце ще не зайшло, і вони мандрують. Сонце мандрує небом, а вони — землею.

З польової дороги на рівнині завидніло узвишся — могилка, а за нею шлях. Вони не знали, що то Ямпільський шлях, або, як його ще називають, Чумацький гостинець. Він шляхує, а хіба вони ні?

Ім би дотягтися до того узвишся, побачити, який звідтіля світ розкриється?

Могилка чи просто горб на рівнині, широкоспадий, розлогий, вкритий стернею гречки. Стерня низенька, червоняста, аж бура. Хтось віз гречку, згубив снопа, і він розв'язаний лежить собі.

Вони звернули до снопа, розгорнули й посідали на ньому. Широко розчинявся світ. Прямував шлях, у долині лежало село.

Заходило сонце, як малинове коло. Пускало довгі списи, мовби щойно повихоплювані з горна, тонкі й гострі. Сонце згасало, а його списи не гасли. Селом текла річка, полум'яніла, мовби в ній гартувалися сонячні списи. А шлях біг далі, перегинався аж за рожеве крайнебо. Сонце заходило над ним і, світлячи йому, вело його за собою. Видовжувалося і блякло його проміння. Вже не блищать вікна у селі: проміння заграло у верхів'ях дерев і почало гаснути. Сонце ще дужче замалиніло. Там, у долині, в селі розлягалися тіні, а тут, у вишині, сонце годувало їх малиною — все обличчя й руки червоні. Так «пооб'їдалися»...

Та сонця вже лиш половина, краечок, ще менше. Синя смужка затягла його, і сама порожевіла. Зависла рожева завіса, наступила вечірня година, і все втихло.

З долини випливала на поля блакитна імла і повільно гусла, наливаючись синню.

Роман дістав ножика, вкраяв три скибочки хліба, решту поклав у кашкет, обчистив дві моркви. Почали вечеряти.

Совик проковтнув свою скибочку, мовби злизав її. Наслухав, як вони похрумкують моркву з хлібом і, не спускаючи ока, дивився на кусень хліба в кашкеті. Собака ласо вибалушувався на нього, очі так і поблимували з-за волохатих сивих патлів. Хліб пахтів йому, і над зарослими ніздрями ворушилася, наче на вітрі, шерсть. Неповоротно, а насправді насторожено поводив мордою, ворушив лапами, потім приліг, витягнувши шию, ніби збираючись плигнути.

Він був голодний.

Роман казав, якби у них вогонь, ото понаїдалися б: спекли б гречки — гречка на вогні тріскає, отакі-о, — показував, — булки витріскуються, смачні, білі.

Вони в дорозі зовсім забули про kota: очманів від вибуху міни, дременув у нетрі.

Хліба кусали один раз, а моркви двічі або й тричі. Морква смачно похрумкувала.

У-м'я-у!

Роман і Яринка не повірили своїм вухам. Совик звівся на лапи.

Кіт підходив до них гречаниськом, тримаючи в зубах мишу-полівку, показуючи свою здобич. Тому й замурикував, мовляв, бачите, який я.

Він усівся коло них і заходився їсти. Йому не дісталося й дрібочки хліба.

Собака гаркотів, але кіт не звертав на нього уваги.

Хлопець давно доїв скибочку насущного, скінчив свою порцію моркви. У них ще залишилося дві моркви і кусень хліба в кашкеті. Роман взявся лузати насіння соняшника, але воно не лузалося, застрягало в зубах. Очі злипалися, морив сон, а десь далеко у синій імлі не втихала перепелиця: «Спать-підем...»

— Лягай, Романе.

— Я ляжу, Яринко. А ти пильнуй хліб у кашкеті. Чуєш, як Совик на kota гарчить? Голодний. Моркву він не їстиме, а на хліб так і дивиться. Сказано, собаці не вір. Нехай хліб лежить у кашкеті. Хто знає, що нас жде? Якщо тебе схилить на сон, збудиш мене.

Він ліг, скулившись, на соломі.

Яринка почекала, поки брат засне, тоді скинула хустину і вкрила його.

Кіт доїв мишу, облизався, умився, усівся Яринці в ногах і грів їй ноги.

Совик встав, тріпонувся, підійшов до Романа й ліг йому в ноги, згорнувшись калачиком.

Дівчина лузала соняшника — зійшла зірка. Розгорялася, вишневіючи. Дивилася на Яринку, а Яринка дивилася на неї.

І згадалося: відколи батько пішов у партизани, то тільки один раз навідувався додому. Постукав у вікно, викликав матір, а Яринка почувала, підійшла до вікна: ніч, місяць,— батько стояв високий, торкався головою до місяця, і місяць освітлював на його шапці червону зірочку. Таким їй і запа-м'ятався.

А Роман цього не бачив: спав.

Яринка дивилася на зіроньку —недогрижена насінина соняшника стриміла в її зубах.

Кусень хліба лежав у кашкеті, Романові в головах.

Хлопець сам прокинувся від холоду.

Яринка сказала, щоб він дивився на зіроньку. Коли на неї дивитися, зовсім спати не хочеться.

— Через те ти й позіхаєш,— упік її Роман і буркнув: — Я буду дивитися на всі зорі.

Він замандрував очима по зоряному небу. Іхав туманним Чумацьким Шляхом у лапи Великої Ведмедиці. А коли наїздився, стягнув із своїх плечей піджачину, вкрив Яринці плечі і напучував Совика:

— Лежи й не ворущися, грій Яринці ноги.

Кіт сновигав полем, далеко не забрідаючи: зелені очі поблимували то там, то сям.

Хлопець сидів під зоряним небом у самій сорочці. В пазуху забирався вітер, ліз під пахви, добирався до плечей, а Роман, вдивляючись в небо, перелітав подумки із зірки на зірку — розмовляв із світами.

А зорі, висіваючись, густіли, мовби збиралися докупки. Зібралися і на круглих коліщатках — всі покотилися на нього.

Голова схилилася на груди, і він заснув.

Прокинувся від Совикого погаркування й від котячої муркотні.

«Що ж це я наробив? — пронизала думка. — Совик, либонь, долемзує хліб і не підпускає кота? Ото допильнував!»

Яринка спала під піджачиною на тому самому місці, де перед цим спав він.

Кашкета з хлібом у її головах не видно.

«Треба було покласти кашкета з хлібом собі на коліна», — подумав і підвівся, спираючись на руки.

Те, що побачив, здалося йому неймовірним: кіт підкрадався, хотів поцупити кашкета за козирок, а Совик, сидячи на задніх лапах, гарчав і відганяв його.

Роман застиг, звівшись на руки.

Котяра відбіг і підкрадався з іншого боку. Залягав, підповзав, а Совик, гаркнувши, клацнув зубами. Котяра відстрибнув і сердито муркотів.

Кусень хліба лежав у кашкеті недоторканий. Котові вдалося відтягти кашкета, але собака не підпускав злодія до хліба.

«Совик, Совиченьку...» — ворухнулося хлопцеві в душі.

Не будив Яринку. Нехай поспить, прокинеться, встане, й він розповість їй, як Совик змагався з котярою.

Займався досвіток.

Сивіли роси, тягло холодом. Зі шляху почувся важкий вицок кінських копит і глухий тупіт багатьох ніг.

Роман насторожено придивився і зрозумів — вели полонених.

Він не злякався, розбудив Яринку, дістав кусень хліба з кашкета, розламав його навпіл: шмат Яринці, а шмат собі. Їй одну моркву і собі одну.

Забулися про піджачину, про хустину й про кашкета: помчали на шлях.

Попереду колони їхав на коні офіцер-есесівець. Автомат на грудях, на шиї бінокль. Колона мовби прив'язана до хвоста його коня. По боках вартові із зброєю наготові.

В колоні хто з перев'язаною головою, хто на палюзі-милиці, а кого несуть.

Роман і Яринка не дивилися ні на вершника-есесівця, ні на вартових. В очах майоріли бинти, просякнуті кров'ю, підстрибували палюги-милиці, на які спиналися поранені.

Колона похитувалася, колихалася...

Надбігши, вони вскочили в неї. Повіддавали хліб і моркву.

— Век! Век! — прохрипіло, і автоматна черга різонула в небо. І було чути, як у прозорому світтанковому повітрі зашуміли, падаючи на землю, кулі.

Чийсь дужі руки підхопили їх, винесли з колони й поставили край шляху.

Швendra-вартувий ткнув Романові в груди автоматом і загорлав щось погрозливе.

А Роман швидко виставив свої порожні руки...

VI

Село зустріло їх пустою. Двері хат порозчинювані на-встїж, вікна повибивані. На місці садів пеньки або поскручувані, скалічені дерева. Подвір'я второвані, як токи. На городах росте кропива, гірчак, молочайка. Вулиці розруйновані, тини розламані: проповзла, перекотилася саранча на залізних колесах.

Роман і Яринка мовчки йшли вулицею. За ними теліпався, волочив хвоста і настрашено, зеленкувато поглядав кіт на повідчинювані двері, на повибивані вікна.

Совик біг попереду.

На вичовганому, затоптаному майдані самотніла безверха липа. Стовбурище її не дуляве, а поколупане, потрощене — зовсібіч позастрявали кулі.

— Гей, ви! Спиніться!

На порозі замоховілої у загаті халупки зі скаредними, але вцілілими вікнами стояв зарослий чорною бородою дід, а голос у нього був дужий, крикливий, молодий.

— Вступіть, щось сказати хочу.

З розваленого комина по стрісі розповзався чорний дим.

Коло порога відро, на кіллі безвухі щербаті гладущики — який-такий залишок людської осідлості.

Подвір'я заросле споришем, бабкою. Стежка і та заросла. Щось є, крім кропивы, на городі, не так, як на сусідських.

Дід був схожий на свою халупку й на своє заросле споришем і бабкою подвір'я: злежала, розмервлена кучма на голові, очі — віконця в загаті, зуби в бородищі — камінці-пороги у пожухлій траві.

Взутий у ковані німецькі чоботи з великими халявами, одягнений у вузькі штани-сукіяники і в солдатському німецькому мундирі з кишнями. Розкинуті поли мундиру — на грудях алюмінієвий хрестик, що висів на чорній від поту поворозці: християнин, не безбожник.

— Мені кого-небудь з вас треба...— казав з порога.— Бачите, в нашому селі стояв польовий лазарет, шпиталь, значить. Людей повиселяли, а Серафим якось втримався. Признатися, я дрова рубав на кухні. В мене вбереглася корівчина, м-ме,— спохопився, щоб не проговоритися, що в нього ще є. — Словом, пастуха мені треба. До зими ще далеко. Я добрий: приймаю хлопця або дівчину. Ви брат і сестра? По лиці бачу, але обох мені не треба. Радше б узяв дівчину, вона і корівку здоїла б, і в печі затопила б. Правда? — і прицілвся на Яринку.

Хлопець і дівчина бачили: дід Серафим зовсім не дід. Розпустив бородище, завів косми, заріс, прикидається, що старший, ніж є насправді. Занехав хату, подвір'я, як і самого себе: вбився, мовляв, у старі літа, знедужів, животіє святий та божий.

— То ви, дядьку, всі сади сокирою?— спитав Роман.

— Що? — перепитав Серафим.— Якою такою сокирою?

— Дрова на кухню.

— А?.. Німці тепло люблять. Та ти що за один, щоб мені догану робити? Айн, цвай, драй і, признатися, захурчш. Ні, не бійтеся. Серафим не з таких. Він чує, звідки вітер подув. Ну, то що, стаєш у мене за пастушку, як там тебе? — звертався до Яринки.

Дівчина знічено відповіла:

— А ми, дядьку, не наймаємося.

Він не чекав такої відповіді, був упевнений: дівчина дякуватиме йому за те, що приймає її, але проситиме, щоб і брата не проганяв. Бо куди ж йому, меншому, без неї? Зіступив з порога на один камінець.

— Хіба ви з нашого села? Може, хазяї збираються повертатися, вас на оглядини послали? Ні, ви не з нашого села. Я таких, признатися, не пам'ятаю,— і не дивився на них — усе поглядав на пса і на kota.

— Ми нетутешні,— буркнув Роман.

Серафим улесливо забубонів:

— З вами собака, котик,— мовби тільки щойно побачив Совика і kota.— А в мене, признатися, в коморі мишей, що німців. І такі ж голодні, їй-богу, не брешу.

Яринка і Роман уже зібралися йти геть, а дід розчепірів руки і не пускав.

— Куди ж ви? Не хочете за пастушків, бог з вами. Вам видніше. Хіба я силую? Може, ви партизанські розвідники? Мене це не обходить. Серафим бідний, але прошу, прошу до хати,— і помахував руками, ніби заганяючи їх.— Якби в Серафима хліб, дав би хліба, якби молоко, дав би молоко. Нагодував би і на дорогу дав би. Що маю, тим і вгощу. Завів до хати.

Палилося в печі у ванькирчику. Загупав туди, виніс у пригорщі картоплю в мундирах і висипав на голий стіл.

«Певно, наварив свиням»,— подумала дівчина.

— Бараболька,— проказав Серафим.— Солі й дрібочки нема, але я їм і не давлюся. Вгощайтесь.

Роман міркував і ніяк не міг доміркуватися, чому їх посаджено за стіл.

— Що ж ви не їсте? Я свіжої води вам принесу. Бараболька і вода — то наша їда,— сказав Серафим і вискочив з хати.

Він зачовгав у сінях. Кляцнули комірні двері. Ковані чоботи загупали на порозі. Знову зачовгав у сінях.

Хлопець і дівчина їли теплу синю картоплю, не обираючи її. Липка, водяниста, вона в'язнула на зубах, але її так мало, що ледве заморили черв'яка. Картоплин п'ять, а їх двоє. Роман розламав останню, дав більшенький шматочок Яринці й облизав собі пальці.

Серафим уніс воду — не у відрі, в кружці із снарядової гільзи.

— Чи ви поїли так швидко, чи, признатися, поховали мою барабольку собі по кишнях? — допитувався.

Роман сказав, що поїли, і вони з Яринкою подякували йому.

— А води не хочете?— простягнув кружку і сказав: — Я тому питався, чи поїли барабольку, бо ніде ні лущайочки. Ну, поїли, можете іти. Серафим вас не трима,— і поставив кружку на стіл. Від неї тхнуло порохом.

Совик чекав за порогом, а кота мовби звіяло. Не дуже він подобався Романові, але хлопець покликав його. Кіт не обізвався, а Серафим промовив:

— Дивина, признатися. Щойно ваш кіт сидів — і вже його нема. Такий гарний котик, тільки в нього хвіст десь в огні побував. Ви не думайте, що я його сховав. Я ходив по воду, самі бачили.

Коли він це казав, то все чипів на порозі, заслоняючи собою двері.

В комірчині раптом занявало. У Серафима затрусилася борода. «От котище,— подумав,— я тим дітлахам-пройди-

світам приніс води, а йому таке ж кружище молока налив, він, бач, скоренько вихлебтав і нявчить. А щоб тебе розперло!»

Роман покликав його вдруге:

— Киць-киць, киценьку!

Кіт знову обізвався і задряпав кігтями у двері комірчини.

— Дядьку, ви закликали нас до хати, насипали нам свинячої барабольки, задобрили, щоб зачинити в коморі нашого kota? Ох і недобрий ви, дядьку.

Серафим викрикнув:

— Що? — його малі очі вискочили з-під густих брів. Крутнувся, вискочив і трахнув за собою дверима.

— Наш кіт все одно від вас утече.

Серафим з сіней не відгукнувся.

VII

Сиві легкі хмарки розбрелися по небу. Подекуди вони просвічувалися, із-за них, білястих, ясніла ніжна, тиха блакить, відбивалася над гаєм, і поверх дерев розпускалися сонячні стяги. Сонце світило на землю ніби крізь вікна. Раптом спалахувало і гасло.

На узліссі височіла тополя, зеленіючи густо і буйно.

Хмарки стягувалися докупи, ставали хмарами, темніючи, розпускали павутиння, мовби вискубували його зі своїх розкошланих патлів, щоб заснувати клаптики блакиті. Сонце пробивалося, але було затуманене, блищало наче крізь сито.

Землею поповзли чорні тіні.

З-за обрію вставала темно-синя важка хмара. Насувалася з півдня, з Карпат.

Дівчина і хлопець побачили її, коли сонце вже затьмарило, і воно сховалося. Хмара здіймалася стіною, облягала землю.

Позимніло, хоч не війнуло вітерцем. І не дихнуло.

Вітер припишк, припав до стемнілої землі, причаївся, і ніщо не ворушилося.

До гаю було ще далеко. Туди бігла долиною стежка. На горбастому узліссі стояла, націлившись у небо, тополя.

З криком, гублячи пір'я, летіла ворона. В запалій тиші сплескували її крила, мовби не летіла в повітрі, а пливла, веслуючи, по воді. Її каркання спадало додолу, як кострубаті камінці.

Романа і Яринку наздогнала лисиця. Не лякаючись їх,

прошмигнула під ногами і, метляючи рудим хвостом, вистрибом помчала стежкою.

Вони теж побігли, вимахуючи руками. Стежка заляскала під їх босими ногами.

Ворона впала з висоти на тополю, посиділа й шугнула в гай, у гушавину. Лисиця промайнула на узліссі і щезла. А вони бігли й не могли добігти до гаю.

Хмара нависала муром. День ставав нічю.

Раптом там, у хмарі, яка насувалася все ближче й ближче, блиснуло. Сліпуче, на цілий світ. Зигзагиста блискавка прорізала хмару — чорно-синій мур розколовся. Заревів, ударив грім. І зашумів, зірвався вітер.

Вони ще були засліплені блискавкою й приглушені громом, а вітер уже став вихором. Здіймав, крутив куряву. Вихрасті стовпи куряви завертілися стежкою, мовби і собі шукаючи захистку там, у гаю, серед дерев. Долітали до тополі, розвихрувалися навколо неї і гинули.

Знову блиснуло, і тополя вигнула райдугу — з блискавиці і грому.

З Романа зірвало кашкета, з Яринки хустину. Дівчина встигла вхопити хустину за кінчик, а кашкет довго котився стежкою.

Затріщали сухі бадилли чортополоху й будяччя, ламалися, злітали в повітря. Шелестіли стерні, шерхотів деревій-кривавник, шуміла трава. Обізвалася своїм голосом кожна рослинка.

Совик не випереджав хлопця і дівчину. Втікаючи до гаю, біг позаду них. Та ось зметнувся зі стежки, обігнав їх, зупинився, ніби перепиняв дорогу, і заскімлив.

Втих вітер, усе вщухло, і тоді полився цебристий дощ. Линув як із відра.

Яринка і Роман присіли на стежці. Роман стягнув з плечей піджачину. Понакривалися. Під однією полою — Яринка, під другою — Роман. Совик тиснувся біля їхніх ніг.

Густий дощ забарабанив, заперіщив по піджачині-брезентяку. А через хвилину вони нічого вже не чули: лилося за комір, хлюскотіло з боків, цебеніло на голови. Їх підмивало — злива.

Вони близько притулилися одне до одного і, сидючи навпочіпки, тримали над собою блаженське покриття, яке їх майже не захищало. Сиділи й не ворушилися, лише зорили на дощову безпросвітність.

Блискавка спалахнула перед ними. Освітився гай і, здавалося, вивиднилося кожне дерево, кожен кущик. А тополя сама, як блискавка, височіла у чорну хмару.

Грім ударив ніби їм у голову — затряслася земля. Піджачина-брезентяк хляпнув з їхніх рук прямісінько на Совика, але собака не зрушив з місця.

Їм стало байдуже, влягається злива чи ні: були мокрі як хлющ.

Гроза прошуміла.

Темно-синя хмара ще стояла над гаєм. Темними довгими смугами з неї ще лив оддалік дощ, а на узліссі горіла повалена тополя. Тут, над стежкою, вже проглянула блакить.

Виглянуло сонце, яскраве, тепле, ніби щойно зійшло. Небо голубе, вимите.

Стежкою текла каламутна річка. З горбів дзюрчали ручаї, збігали рівчачками. Вода не вмщалася на стежці, і річка та мчала й обабіч стежки, аж прилягала трава.

Від ясного сонця в чистому небі, від тепла, яким парувала земля, Роман здер з голови кашкета і замахав ним, витанцьовуючи у теплій дощовій річці і гукаючи:

— Ото ми, Яринко, з тобою змогли, аж навиворіт! — розстібнув сорочку на грудях, показував, що сухого рубчика нема. І хлопець кинувся ще заповзятіше тупцяти і підскакувати у воді, аж бризки злітали вгору.

Совик плигнув, хотів дістати кашкета з його руки, а хлопець не давав. Собака плигав і плюхкався у воду. З намоклої шерсті його сипалися бризки і горіли, як іскри.

Яринка викручувала хустину й казала:

— А то що з вами? Очманіли ви з Совиком?

— Яринко! — гукав Роман. — Давай до нас. Не вода, а літепло!

Дівчина перестала викручувати хустину й сказала:

— Он тополя горить.

— Погріємося! — крикнув Роман.

Совик попереду, а він за ним кинулися водяною стежкою до узлісся.

Під гаєм вирував широкий брудний потік. Роман перебрів його, зайшовши по пояс у воду, а собака переплив.

Тополю розтяло з вершечка й до коріння. Вона так і впала на два боки, вигнувшись дугами.

Палахкотіло при корінні, жаріючи, наче в горні.

На узліссі росли буряки. Грядки залило водою, і буряки стоять у воді.

Хлопець обійшов навколо розтяту тополю, помацав пальцями її зчорніле листя, яке подекуди вціліло, і став над буряками.

— Поле-поле, дай нам буряків! — попросив.

Поле мовчало.

Він витягнув із землі три буряки, помив їх і поніс до тополі, кинув у жар.

Коли один буряк трохи спікся, обібрав його ножичком і, тримаючи за гичку, нарізав — кружальце Яринці, кружальце Совикові, нарешті — собі.

— Не їж з ножа, бо будеш лихий і сердитий,— казала йому Яринка.

VIII

Опісля того, коли на якихось хуторах мало не потрапили в облаву (тут старіших розстрілювали на місці, а молодих і дітей пакували на машини й вивозили в Німеччину), частіше йшли вночі, поминаючи людські оселі. Карателі боялися лісу і ночі. Недаремно ліс — партизанський батько, а ніч — партизанська мати. Романові й Яринці чому їх боятися?

— Добре робимо,— казав хлопець,— що вдень спимо, а вночі йдемо далі. Вдень сонце прогріває схолоднілу землю, висипаємося на теплій землі, а вночі земля визимнюється, ми йдемо швидше й зігріваємося. Правда?

— Вдень не сняться страшні сні,— поважно відказала Яринка й додала:— Либонь, тому, що сонце світить, бо сні — то незбутий страх у людині, а він десь-то боїться сонця. Та ти вдень спиш і ногами сукаєш.

— На землі — не на ліжку, сукай ногами скільки влізе, перекидайся скільки хочеш і як хочеш,— не сповзеш і нікуди не впадеш.

Брели путівцем, порослим по краях терном і глодом. Кущі мовби підтемнювали ніч, підмальовуючи її, щоб була ще невиднішою, а вона, темна, розпускалася над ними, і колючі кущі розросталися на очах.

Совик котився волохатим клубком. І хлопець, і дівчина за ним, як на невидимій нитці.

— А я і не знаю, і не відаю, що хвицаю у сні ногами.

— Ногами хвицаєш, носом бульки пускаєш.

— Я тобі скажу, Яринко, чому.

— Чому?

— Ниньки наша хата снілася. Мама побілили її всередині, побілили знадвору. Я мотаюся, ти мотаєшся — заносимо свіженьку соломку на ліжка, накриваємо ліжка ряднами. Мама збивають подушки, ти допомагаєш, а я держу білу скатертину. Вікна виміті, стіни білі, долівка змазана жовтою глиною, ще й жовтим піском посипана. Взяли мама

з моїх рук скатертину, застелили стола. Зараз ми всі посідаємо за білий стіл — дочекалися великого дня. Та й прокинувся. Треба ж?

Він вимовив це «треба ж?» так сумно й так гірко, мовби скаржився, навіщо приверзся цей сон.

— А наш осокір не снівся? — перепитала Яринка.

— Ні.

— Пам'ятаєш: ми завжди під ним гралися коло воріт. Та що я тебе питаю-перепитую,— спохопилася вона, схамувшись, але не могла стриматися, промовила тихо та журно: — А мені жодного разу наші мама не снилися. Ще як їх не повісили, то снилися, а як їх повісили... Бодай би наші мама привиділися мені хоча б у сні...

Не спинявся Совик, і не зупинялися вони.

— Ой, що я кажу, чого я хочу?.. — впали Яринчині слова на путівець і залишилися серед колючих тернів і глоду.

Ніч запахла полинами — терпко й гірко.

Вони подумали, чи не збилися з дороги, не заблукали, чи знову не опинилися на тому широкополлі, на облогах, які зародили полинами, де Совик знайшов гільзу, де їх перепинила нивка жита і де їх привітала Євка з Бистриць, але боялися про це заговорити, мовчали і йшли.

Вибралися на гору — попереду вставала заграва.

Хлопець і дівчина були в темряві, дивилися з темряви, як із розв'язаного мішка: заграва полум'яніла — велетенським півколом горіло небо.

Тут, на горі, ніщо анічиркне — ніч, а десь там вулканило, вергало, з риком виригувало розпашілий вогонь, земля і небо шуміли червоним шумом...

Чи то село, на яке наскочили німці, а чи, може, залізниця або комендатура, на які напали партизани?

На горі дорога розрукавлювалася: путівець прямував у заграву, вбік звертала польова дорога.

Совик постояв, прийнявся і, опустивши морду, звернув на доріжку. Хлопець і дівчина довірилися йому.

Собака метляв хвостом і шпарко перебирав лапами, не оглядаючись. Відводив од заграви, чи упізнав знайому дорогу, втрапив на слід?

Вогонь було видно з видолінка: бив у небо, освітлюючи польову дорогу. Вона пахла далеким полум'ям. На горбах його відсвіти зачервонювали їм ноги, мовби облизуючи їх.

Яринка і Роман злітали з горбів, падаючи у видолінки, перепочивали і, важко дихаючи, тяглися за псом.

Заграва клекотіла збоку, тоді за їхніми плечима, а потім вони зайшли за гору, і запанувала знову ніч.

Ім ні про що не хотілося розмовляти; у горлі пересихало, очі злипалися, голови хилило, руки пообвисали, ноги обважніли. А Совик, повискуючи, все підганяв їх уперед.

Бралось за північ. Темрява видирала очі. Трималися дороги, намацуючи її ногами, дбаючи, щоб вона не втекла з-під ніг. Пес котився, наче волохатий клубочок. Ніч темна, а його видно. Од нього так і віє домівкою, ніби собака несе із собою її спелеліте тепло, її забутий затишок.

Дерева виросли перед ними раптово і негадано. Високі, повиті темрявою. Ніч вляглася на їхніх вітах, стелилася по землі і спала.

Яринка зачепилася за корчак, і корчак сторожко зашелестів. Роман присів, хотів глянути, куди ж вони забралися,— у ліс, чи в сад. Та нічого не міг добачити: дерева росли густо одне біля одного.

— Спати, — сказав. Під ним зашамотіла трава. — Може, це вже Цуманщина? — сказав, позіхаючи.

Яринці теж хотілося спати. З приплющеними, мовби позліплюваними очима, вона навпомацки скинула з Романа піджачину, вкрила йому й собі ноги, а хустиною вкрила йому й собі плечі.

Совик кудись відбіг, але скоро повернувся і ліг коло них.

Щоб Роман не замерз, Яринка обняла його і притулилася до нього.

Іх розбудило сонце: глянуло на них і порозплющувало їм очі.

Яринка злякано схопилася, заніміла, а повіки закліпали швидко-швидко. В очах майнув страх і відчай.

Вони доночували цю ніч у своєму садку. Купою чорніло згарище їхньої хати.

Ясно світило сонце. Воно завжди сходило за осокором — з їхніх воріт і днювало у вікнах хати. Зараз щойно вибилось з-за осокора. Він стояв, наче срібляста стрілка-годинник; коли сонячне проміння лише дотягується до його листя — ще дуже рано, коли сонце прямо над ним — обід.

Дівчинка розбудила Романа:

— Вставай! Вставай!

Совик почув її голос, неохоче підвівся, потягнувся й пошкрябав за вухами.

Роман, ще нічого не розуміючи, теж неохоче підводився, чухмарив звихрену голову. Оглянувся, позіхнув і не міг ступити рота: справді дома, чи йому привиджується?

Як і Яринка, закліпав повіками.

А Совик заскакав, завертівся, плигнув до дівчини, потім скочив Романові на груди.

Хлопець прочумався і вигукнув сердито:

— Брись! Чого ти радієш? Що ж ти накоїв? Куди ти нас привів? Куди, Совику?

Собака лашився, хапав його за руки, облизував пальці. З його заволохатілих очей котилися сльози.

Глиняна, під соломою, хата згоріла дотла. А льошок не згорів. Тільки вже був чомусь без дверей.

— У льошку житимемо, — сказала Яринка.

Роман подивився на неї і кивнув головою.

Вони повільно обходили згарище. Совик підстрибував коло них, то забігаючи наперед, то залишаючись позаду.

Зі згарища, з купи обгорілої глини і смалюхів проглядав клопоть мішковини. Хлопець забрався на згарище, грузнучи в попелі, схилився і потяг за мішковину.

— Яринко, жито! Хата згоріла, мішок згорів, тільки клопоть залишився, а наше жито було в мішку на горищі й не все згоріло.

Він набрав у жменьку зерна й показував їй.

— Ми позбираємо, переберемо його до зернятка. Яке обгоріло, нам на хліб, ціленьке — посіємо. Чого ж ти стоїш?

Яринка блимнула на Романа й пильно дивилася на згарище. Набачила обгорілого казана. Мовчки ступила на купище і витягла його. Вушка перепалені, дужки нема, але з дном.

— Давай! — квапив її хлопець.

Присівши, вони вигрібали з попелу недогоріле жито і жменями зсипали його в казан. Набрали чи не з верхом і, втримуючи його з двох боків, обережно винесли зі згарища, поставили серед подвір'я.

Роман скинув кашкета, Яринка простелила хустину, — посідали коло казана.

Ціле жито клали в кашкет, а обгоріле кидали на хустину.

Совик повертівся коло них, відійшов і розлігся там, де він любив найбільше лежати, — під хатнім порогом. Виклав морду на лапи і солодко заплющив очі.

Постріл не прогрімив — ляснув, як ляскає по воді лозина.

Совик не гавкнув. Підплигнув, упав і розпластався.

— Я тебе давно висліджую. Колись стриг, тепер мені твоя шкура потрібна. Таки попався, хі-х...

Смішок дрібненький, мов пісок пересипається.

— І ви тут? Не потопилися в болоті? Хочете гойдатися три дні, як гойдалася ваша партизанська мати?

Хлопець зібрав з кашкета ціле жито, затиснув у кулак, кинув кашкета собі на голову й скочив на ноги.

— Ви, ви, що ви зробили? Що? — вигукнув він і по хвилі

кричав ще дужче: — Я знаю: люди містки ставлять, а ви їх спалюєте! Хайкало ви!

А той, у чорній поліцейській пілотці, стояв за осокором. З короткого дула кавалерійського карабіна вився сірий димок...

ПЛАНЕТНИК

Повість-легенда

Мене перекинули агрономувати під Славуту. Так я опинився в селі Вербівцях, де й порадили стати на квартиру до Олени Булиги. Я прийшов до неї травневого вечора. Зупинився за причілком і задививсь...

Коло хати цвіте вишня, на порозі сидить бабуня. Вона тримає на колінах мищину. Встає вечірня зіронька. Бабуня щось повільно жує. Не довечеряла й покинула. Її не бере сон.

Такою я і застав її — Олену Булигу: в ізсунутій на потилицю хустині, в камізелці, сиділа на дубовому порозі, спустивши ноги в шкарбунах на зачовганий камінь, і дивилася в небо.

Пробираючись між зорями, летів супутник. Вона спостерігала за цією зіронькою й запитала:

— Літаєш?.. — раз. І вдруге: — Літаєш?..

Зеленаво-голуба цяточка рухалась і миготіла. Стара обіруч тримала мищину з недовечірком.

Коли супутник закотивсь, я привітався й сказав, чого прийшов.

— А ви часом не впали з неба? — запитала вона радо.

Я подумав: насміхається з мене, й відповів, що я агроном і не відриваюся від землі.

— Небо нам усе дарує... — така була відповідь, у якій приховувалась загадковість і цілковита байдужість до моєї професії.

Це мене трохи роздратувало, я кинув:

— Так приймете?

Вона забідкалася:

— Так у мене ж нема корови, — показала свою мищину. — Товчу й товчу вермішель з плавленим сиром, а вам же треба і молочка, і... — ставлячи свій недовечірок поруч себе на порозі.

Я сказав, що від молока відвик — не малий, але стара не повірила.

— Всім молока хочеться, та де його взяти? — обізвалася

й завершувала: — Квартируйте, якщо хочеться. Живіть чи в хаті, чи в спальні. Все одно пустіють — я собі на кухні. Бо скільки мені треба?

Стара не стояла за ціною. Вона безсрібленниця — про гроші не хотіла й чути, вважаючи їх просто за ніщо.

Відмахувалась руками, як від докучливого непотребу. Важко підіймалася, кажучи:

— Аби сіла, уже й приклеїлась.

Я подав руку, допомагаючи їй звестися з порога, й вона запросила на оглядини.

Заклацали вмикачі, спалахнула електрика: веранда, кухня, спальня — скрізь прибрано, чисто. В світлиці на вікнах, на столі квіти, на застеленому дивані горою вишиті подушки. Пахне зіллям. Нема кому смітити, вносити нелад. Мені сподобалося.

— Подобається, то й живіть... А плата? За гріш не купиш маку, а за гривню правди. Мені б живе слово, бо я говорю зі всім на світі й сама із собою. Живіть, може, мене поважає. Живіть скільки прийдеться, а грошаччя бережіть собі, — розбалакавшись, стара наче співала, не даючи вставити й слова.

Я попросив вимкнути репродуктора.

— То таке, — сказала, висмикуючи штепселя, — він собі бубнить, але я не чую: воно не для мене. Колись боялася не проспати наряд, а зараз і це пусте, — яка з мене робітниця?

Йї було, може, всі сто літ, але, видно, невгамовна, працювала замолоду, вона залишалася непосидющою, чепурною й охайною на старість.

У неї я й заквартирував. Досвітком мене забирав самоскид, що возив на поля міндобрива. Приплентувався ввечері, приносячи в сіточці хліб, згущене молоко в банках, що траплялося в продмазі.

Стара до пізньої пори, аж до заходу сонця, поралася в городі. Вставала ще до сигналу мого самоскида, будила мене й уже була зарожена: від неї віяло кропом, морквою, петрушкою і прозорим світанком. Було в неї і кілька інкубаторних курок, яких називала вона «інкубаторами». Її завжди супроводжував, гордо ступаючи по п'ятах, чорний кіт, який не мав ім'я, — просто кіт, хвіст трубою.

Під вишнею, яка все ще цвіла, я зробив лавку й поставив стола: тут ми вечеряли.

Хата Олени Булиги стояла під горою. З порога, а особливо з-під вишні, відкривався звабливий чарівний світ. На Україні скрізь є такі невимовно дивні місця, які полонять

своєю красою: так і підмиває, так і хочеться гукнути самій природі — годі, зупинися, нічого красивішого більше не треба...

Ми сідали на лавку під вишнею, а перед нами, за гомінким асфальтом, який пролягав трасою через село, за людськими городами, у густих лозах і в глибоких берегах текла Вілія. Скипаючи, вона з бурхливим клекотом вихоплювалася з-під шлюзу. За високою греблею розлилось озеро, затопивши широку долину. Ні гомону, ні хвилі — суцільне синє плесо. Біля цього берега, на мілководді, росли очерети, а за озером відразу починався ліс. Червоний сосняк вкриває гору, знімаючись у небо. Він не заступив неба, бо було високе. На широкоспадистій, похилій горі, на її білому камені, де не могли вчепитися ні трава, ні кущ, там і сям стриміли поодинокі карячкуваті сосонки, а за ними, з далини, виднілися руїни замку і білостінний собор — в Острозі. Шпиль на мурі фортеці й соборні бані висіли над землею, наче в самому небі. Не тільки річка, гребля, озеро, а й ліс і безмежні поля навколо наче знялися увись і ширяють, дивуючи своєю красою весь білий світ, наповнюючи його вщерть своєю неповторністю. І нема цьому ні кінця ані краю.

І все, що я бачив, що співав своїми очима й не міг одірвати зору, не було б таке вразливе, пам'ятне й живе, якби не було Олени Булиги. Стара не просто вписувалася в незвичайну картину, здавалося: не будь її, спиниться Вілія, зміліє озеро, повсихають сосни, гори западуться, спустіють поля, а далекі обриси замку й собору розтануть у небі. Вона була невід'ємною частиною всього цього. І як не можна уявити собі без неї ні хати, ні городу, ні кількох курок — «інкубаторів», ні погордливого kota — її малого світу, так годі уявити і той великий навколишній простір. Тут усе її знає, запам'ятавши назавжди, — від запилюченої споришиночки під порогом і до зірки у небесах, яка купається в озері, вигойдуючись на вервечках своїх променів.

Нам гарно й добре вечерялося. Не заважала гуркітлива траса і гук тракторів. Гори, ліс, поля й озера вловлювали, поглинали й гасили скрегіт заліза і надсадність моторів.

Теплими тревневими вечорами Олена Булига зосереджено й помірковано оповідала мені легенду про Планетника, оповиту чарами давніх часів і наче облиту мінливим сяйвом місяця.

А почалося з квітки, з нарциса. Планетник був малим хлопчиком. Він, як усі ми, прилетів з вирію казки на свій

берег. Тоді й не помишляв, що йому судилося стати бурівником, хмарником. Бо хто знає, що йому написано на роду? Ми всі, мов листя на дереві — кожен листочок інакший.

Мати порпалася на городі, він сидів у хаті, у вікні, бо ще було зимно. Не знав, що таке штанці: тоді довго ходили у самих грубих та довгих сорочках. Спостерігаючи, як мати працює заступом, певно, починав дещо розуміти. Мати, не розгинаючись, розпушувала холодну землю, лазила на колінах, розминаючи кожну грудочку, дихала, хукала на неї, віддаючи їй своє тепло і свій дух; вправно пробивала пальцями ямки і жваво та побожно тикала й тикала, набираючи з прополу насіння, яке вигрілося у численних вузликах за зиму. Так з кожною весною творилася грядка. Коли вона була чорна й м'яка, рівненько заскороджена і коли мати, схилившись на держално важких дерев'яних грабель, дивилася на сонце та усміхалася, кличучи його до себе й до своїх грядок і сама пориваючись до нього, впускала сонце собі в коси, в голову і в саму душу, — хлопчик танцював у вікні, теж поривався до сонця. Його охоплювала така радість, що вибігав босоніж, в одній сорочині, на поріг, лепетів щось незбагненне. І, кинувшись у поривистий танець, вибивав ногами дрібушечки й ляскав у долоні. За те був битий і голосно плакав.

Цілу зиму сидів у курній хаті, наче ота насінинка, запхнута й зав'язана у торбинку. Чимало вузликів висіло у сухих кутках під сволоком і лежало в кобашці. Втішався, гріючись у теплому просі на печі. А ще було втіхою, коли корова привела теля й окотилися вівці. Маленьке телятко, дрібні ягнятка жили в хаті. Хлопчик розумів їхню мову, сам мукав і бекав: разом чекали тепла. З ранньої весни й до морозів не хотів повертатися до хати, навіть у ній спати, бо на те була клуня. Він ріс, як біб на городі, як журавель на болоті.

Найбільшою мрією стало самому щось посіяти і щоб воно зійшло. Хлопчик і робив це, наслідуючи маму. Серед літа, після теплого дощу, пересадив у глевке болото траву, але вона чомусь не прийнялася.

Нарешті, коли трішки підріс, мати пообіцяла, що він сам посадить щось на городі. Про це багато й радісно мовилося взимку, коли вікна були так замуровані морозом, що крізь них нічого не було видно. Кожного разу, заглядаючи до своїх торбинок-вузликів, чи не поточили їх миші, мати казала: «Ось дочекаємося весни...»

Його це захопило: весна снилася йому з ночі в ніч, і він оповідав свої сни теляткові, ягняткам: «Я знову бачив весну... Чуєте: вона — у вінку!»

У ті сиві часи, як і завжди, хліб діставався нелегко. Хіба даром приказують, що він у поті чола?

Орали сохою, в яку запрягали волів. Не знали заліза, бо воно йшло на списи і шаблі. І хати ставили без жодного цвяшка — не те, що зараз. Одначе, перш ніж зрубати друб, а чи виліпити ліплянку, відводилося місце, яке рідко дарував кріпакам пан, а частіше воно переходило в посаг. Місце задалегідь обживалося — садився садок, оброблявся город. Зводилась хата, а навколо неї вже й росте, і цвіте.

Така хата була й в хлопчика. А її низькі маленькі вікна заслоняли квіти. Спочатку цвіли нарциси й тюльпани. Тоді засвічувалися, як ліхтарі, мальви. За ними — калина, а вже потім зозулині черевички, повні півонії, ще повніші й пухнастіші жоржини, а під осінь жовті баранці й сивий мороз. А ще втесувався серед них самосійний соняшник, як сторож у житньому брилі. Розкошували там кручені паничі й розтріпана наречена. Дикі ромашки білили розсипом у мураві. Хміль крутився по тичині, забравшись на стріху, а по ньому вилась повійка, яка розплющувала очі із сходом сонця, а із заходом заплющувала.

Явори і ясени, дуби і липи, здавалось, народили цю хату, а хата вродила яблуні, вишні, груші, сливи і насіяла навколо себе квітів. Вориння замість воріт, перелаз замість хвіртки і журавель-криниця край вулиці — одна на цілий куток, теж були, як вроджені, мовби їх ніхто ніколи не ставив, не копав. Як і широкє гніздо на хаті, біля димаря, де жив бузько-мудрець: він відчиняв своїми крилами весну і зачиняв літо.

Чому ж дивуватися хлопчикові, що зі своєї зав'язі нічого так не хотів, нічого так не прагнув, як щось посіяти й посадити? Сніп жита на покуті — «дід» і тепле просо на печі заохочували до цього.

І ось він дочекався весни. Мати дозволила йому пересадити нарцисика з-під хати на город. Адже ж ця квітка росте з цибульки, яку висаджують восени.

Усе ще ходив безштаньком. Закутаний у хустину, кінці якої пущено попід пахви, в сірячку із закасаними рукавами й довгими полами, в личаках, намотаних до колін, скидався на дівчину, а ще більше на якусь прояву, мовби він і не чоловічої статі. Оченята бистрі. Руки беручкі.

Землю зверху розпустило, а всередині вона була ще промерзла. Хлопчик присів біля нарцисового кущика, обдивився його зі всіх боків, погладив гривку, яка зійшла з-під снігу, зеленіючи, і почав викопувати. Робив це своїми пальчиками. Не пошкодив жодного корінчика, переніс гривастого кущика і посадив його коло маминої грядки.

Доглядав його з ранку й до вечора. Оченята зоріли: мамина грудка чорніла, а його кущик розпустив зелені коси.

Йому хотілося, щоб нарцис швидше зацвів, тому приніс у глечичку води і підлив його з рота, щоб вода була тепліша. Так він підливав квітку кожного вечора. Мати називала його робітником і гладила по голові.

З кущика виткнулася стрілка. На стрілці з'явилася бубляшечка. Стрілка витягувалася, несучи вгору загострену бубляшечку. Його поривало доторкнутися до неї бодай пучечками, але був попереджений, що чинити цього ніяк не можна, бо замацане зів'яне, закоцюбіє і засохне. Можна лише дивитися й то не кожному, бо, кажуть, є таке наврочливе око, що його все на світі боїться. Од такого ока начебто худоба миршавіє і нидіє, дерево починає всихати, звір і той утікає. Коли таке наврочливе око гляне на вишню, вона не розцвіте; на тільну корову,— корова може скинути теля. Є і така недобра зла рука нібито. Годі їй до чогось доторкнутися, як воно погібає.

Хлопчик не знав, яке в нього око, тому він, завмираючи, зупинявся перед нарцисом, боязко очікуючи, розцвіте чи захиріє?

Вранці вибіг на город, спинився на протряхлій стежці й повільно, тягнучи ногу за ногою, підступив до свого кущика, начеб міг його злякати чи наполохати. Розпустивши крила, із саду вишугнула сойка. Ніби подала йому знак, і він став, віддалік спостерігаючи за нарцисом. Було тихо. Раптом він побачив, як довга стрілка зі своєю бубляшечкою повертається й тягнеться до нього. Малий так злякався, що його аж затрясло. Він заляк. Очі затьмарило. Він щільно їх склепив і обімлів. Відчув, як йому щось діється всередині,— ласкаве й трепетне, чисте, урочисте й високе... Хтось начеб розсклепив йому очі, хтось начеб узяв його за руку й повів. Хлопчик навшпиньки підступив до кущика, присів і розкинув рученята. Бубляшечка захиталася на довгому стеблі, пориваючись то до однієї, то до другої його долоні. Він не доторкався до пуп'янка. Довге стебло витягнулося ще дужче, і бубляшечка почала розпускатися. Скидаючи зелененьке сорочення, викрадався білий цвіт.

Нарцис розцвів наче з його долонь — став квіткою. Ця квітка на довгій ніжці була вся біла, а всередині рожевий віночок — непорочність зі знаком сонця.

Нарцис, похитуючись, доторкнувся хлопчикові до пальців, і його пелюстки стали ще більші й ще біліші.

Хлопчик хотів кричати з радості, кинутися стрімголов до матері, розказати, що нарцис розцвів наче з його долонь,

що став найгарнішою у світі квіткою, але онімів, а ноги підгиналися. Єдине, на що спромігся — доторкнувся своїми устами до пелюсточок, не відаючи навіть. Вони ніби поцілувалися — дитина і квітка.

Він нікому про це не розповів, навіть матері. Затаївся і зберігав, як таємницю.

На куцах щойно святкувала брость, береза хвалилася своїми сержками, інші дерева теж почали пуп'янкувати, на грядках кільчилося, ледве пробиваючись з чорної землі, а його квітка вже веснувала.

З цієї весни перед ним відкрилося ще значніше: вилупилися курчата, каченята й гусенята. Поки що їх не випускали надвір — кволі. Але він мусив кришити їм варені яйця, сипати крупи, годуючи їх, напувати з черепка, щоб згодом, коли підростуть, берегти курчат і каченят від шуліки, сивої ворони й сороки, а гусенят гонити пастися. Малеча любила дзьобати з його рук, і йому це подобалося. Квочка, качка і гуска не поривалися його бити і не відганяли від своїх виводків. Навпаки, задоволено сокотали, тактали й гелготали. І він озивався до них:

— Ціп-ціп... Тась-тась...

Жоден жовтий кволій «клубочок» не пропав.

А нарцис цвів, і, здавалося, що ніколи не перецвіте й не осиплеться.

Мати пошила торбинку, дала цілушку й цибулину. Хлопчик повісив торбинку через плече, взяв у руки прута і погнав гусей до води. Сидячи на березі під вербою, придивлявся до нового світу, який гомонів навколо. Патлата верба, нахилившись, щось казала річці. Річка, несучи хвилі, щось плюскотіла вербі. Та де йому збагнути їхню мову? А все ж те, що бачив навколо, — не жило само по собі. Небо зі своїми хмарами й зі своїм сонцем перекидалося в річку — хмари і сонце ходили по її дну. І край берега, і він сам теж відбивалися в річці, й так можна було сидіти хоч цілу вічність, солодко спостерігаючи, як у дзеркалі води доторкаєшся головою і до хмар, і до сонця. Затямлював: небо є скрізь. Воно виповнює собою глибоке озеро за греблею, до нього, в його синяву тягнеться травиця, яку пощипують гуси, на горі, ніби піднесений у високості, росте ліс, а за горою бовваніють, наче сняться, спускаючись із неба, фортечні мури і білий золотоверхий собор.

Та найсолодше було йому перекинутися горілиць і впиватися синявою. Спробував дивитися й на сонце, але воно засліпило. Засльозився, в очах довго різало.

Розлігшись, заклавши руки за лотилицю, раював: небо

голубе, ясне і непроглядне. Що довше на нього дивишся, то воно ще блакитніше, ще ясніше й непроглядніше.

З'явилася хмарка. Пливла, відкидаючи тінь. Що діялося в небі, те відразу ж, по-своєму, починало діятися і на землі — було подібне, але переінакшене: чудернацьке. Сяяло сонце, і земля блищала. Набігли хмарки, скидаючись то на білих гусей, то на кучерявих баранців, і скрізь лягли косуваті рухомі тіні. Йому ввижалося: хмарки — це худоба сонця. Сонце виганяє свою худобу, а вона розбродиться чередами. Сонце пасе її в небі, як він гусей на землі. Вражений тим, що сонце — пастух! — втупився оченятами ввись, про все забувшись.

Він і не помітив, як з мокрого кутка — з північного заходу насувалося рогате хмарище, мовби чорний-пречорний бугай. І лише тоді, коли знявся шалений вихор — бугай крутнув головою, пастушок скочив на ноги. А бугай уже над ним, заступаючи собою вигін, озеро, річку, ліс. Він хльоскав вогним хвостом, ревів, наставивши роги, а з-під його ратиць сипався дощ із градом.

Не чекаючи, коли пастушок цвьохне лозиною, гуска загелготала, забила крильми, скликала гусенят, і вони вервечкою побігли за нею з вигону додому.

Дощ із градом сікли, били в обличчя й по голові. Він згадав про свою квітку: зробив з торбинки каптура, підняв поділ сорочки і через калюжі погнав зі всієї сили додому.

Ковзаючись і зашпортовуючись, прибіг на город і запізнівся: висока ніжка нарциса зламалася. Голівку їй відтяло, пелюстки розкидало й прибило болотом, а сам кущик розпався. Його присипало градом. Квітка перестала жити.

Малий почервонів, зціпив зуби і міцно стиснув кулаки. Впершись ногами в землю, він підняв угору голову. З нього знесло каптура й відкинуло геть. Зроду не стрижене волосся, намокнувши, прилипло до чола, до вух та шиї. Він підняв свої міцно стиснуті кулаки і, грізний, похмурий, пішов проти хмари. Сорочка розпанахана, а очі палають.

Блискавки ламалися над його головою — на якусь мить робилось так ясно, що аж боліли очі. З дерев опадало, згорнувшись, молоде листя, а цвіт згорав й іржавів. Небо темніло, бив грім, аж земля вгиналася. Ще густіше полив дощ. Як з відра. І град, завбільшки з горобині яйця, знищував городину.

Хмара облягла, накривши світ, і стояла непорушно.

Хлопець вдивлявся в чорний небозвід, наче хотів розняти хмару і, несамовитий, пробивав її заклаклими кулаками. Не схилявся, не ховав свого лица від дощу й граду.

Ще раз різонула блискавка. Малий відчув, як йому осмалило брову. Брова аж зашкварчала. Гучно тріснув грім і подаленів. Хлопець кинув очима через плече — там, за річкою, на горі, зайнялася сосна.

— Туди і йди! — крикнув до хмари. — Посувайсь! — і дивився ще різкіше, і ще пахрапистіше гнав її кулаками.

Вгорі заклекотіло, загуло. Невблаганна холодна хмара зрушилася з місця. Хлопчик побачив, як це сталося: хмара зворохобилася, заклубувала, піднімаючись над ним.

Він стояв на городі, врісши по коліна в землю.

Гроза перейшла на ліс. Виглянуло сонце, і світ обновився.

Кинувшись за ним, мати знайшла його на городі. Він стояв. І коли мати вихопила його з глею — забрьоханого, в порваній сорочці, — узяла на руки, він зашептав, наче в гарячці:

— Я, мамо, бився з бугаєм...

— Ой, синку, нам городину вибило. Десь-то і поле наше пропало. Ми загинули... — бідкалася, несучи його, мати. — Я думала, що ти в клуні або в хлівці.

А він вишептав:

— І я його подужав, мамо... — та й заснув у неї на руках.

— Ой, бідна моя головонько... — голосила жінка, думаючи своє і не слухаючи його.

Але він не переспав своєї пригоди, захворів, зліг і мусив переслабувати.

Мати пересіювала-пересаджувала город, а поле не було чим. Рідко вступала до хати, щоб набрати й поставити хворому кухлик свіжої води, а він допитувався в неї:

— Як там, мамо, моя квітка?

Мати відповідала:

— Ой, не мороч голови, хоч би ти мені швидше піднявся, синку...

Хлопчик хирів: не обійшлося без знахарки. Випав присвяток, і мати повела його, не дочекавшись неділі. Пішли левадами, через ліси. Аж на третє село. Трохи вона його несла, трохи ішов.

Знахарка була ще не стара. Стримана і поважна, нікому не відмовляла в біді — зналася на зіллях і коріннях, лікувала від усілях хвороб, які знімаючи, які проганяючи, а які закликаючи...

Малий виздоровів, одужав — про знахарку й про її слова можна було забути.

Він знову пас гусей. Начесав з корови шерсті й зробив собі м'ячика. Сільські вітрогони прийняли його до свого гурту: ніхто не вмів скачати такого м'ячика. Але й ніхто не міг

зрівнятися з ним, граючи у гилки. Діти розсердилися на нього, викрали м'ячика, а його прогнали.

Він запитав маму, чому його проганяють, кривляються, кидають у нього камінцями, й дістав за це між плечі штурхана.

— Рік неврожайний, подушне плати, кріпаччину відробляй, а тут ще й ти? — заголосила мати.

Прогнаний дітьми, нагриманий матір'ю, він посмутнів, став журно задумуватись. Чи в ньому щось зламалося, що перецьвів, не доцвівши, як побита градом квітка — його нарцис?

Нипав по селу прибудую.

Матері як за ним приглянути? Її мучило: вивезти, витягнути, щоб не опухнути з голоду та не замерзнути від морозу — ось чим переймалася. Якось він поважно, мовби цілком дорослий, а тому суворо обізвався до неї:

— Я, мамо, виплекаю квітку — я стану над громом... — вона, кваплячись із серпом на поклик ланового, теж сердито обізвалася до нього і сварливо наказала пильнувати хату й пташву.

Від цього став ще сумніший. Жура шелестіла йому над головою, як сухе листя на тому дубі, що замели сніги. Візок дитинства не котився згори, а під гору: його треба було пхати, як біду, щоб біда не пхала додолу.

Сам і сам — завжди сам. Уже й пошито йому з грубого валу штани. Вже трубить у воловий ріг, і поганяє кавулею череду. Чередник — пасе громадську худобу. Збирає її з одного кінця села до другого і жене греблею в ліс. Село ще ніколи не мало такого пастуха: не кричить, не галасує: «Куди, ряба? А щоб ти здохла й витягнулася?..» — не чути його лайки, прокльонів. Ніяких помічників йому не треба. Корови напасені, телята і вівці не губляться, їх не крадуть вовки. Між людьми йде поговор: «Він щось знає...» А підліток чередникує, самуючи, і нікому не здогадатися, яке в нього бистре око, яке чуйне вухо.

Це лише людям здається, що він з худобою і сам, як худобина.

Він уже не хлопчик — хлопець. Гнаний, кривджений і безпритульний, — все шука, до кого б прихилитися й пригорнутися.

Прихилиться до берези: вона шумить, гуде, губить листячко і голубить його.

Пригорнеться до трави: вона шелестить, гомонить, пахне і милує його.

А то викреше вогню, розкладе багаття. Сидить, гріється.

Солодкий дим нагадує землю, на якій живе.

Хіба самотний?

Блаватоокий — у тих очах назавжди поєдналися гострий розум і мрійливість. У них світиться стримана, лагідна, мовчазна душа.

У виразі обличчя, в найменших порухах голови вгадується чуйність, сторожкість, напружена увага до шурхотів і запахів. Він і птах, і мисливець. В його душі живуть всевітні тривоги — великий страх, але ще більша цікавість і безбоязка, невтолима жадоба пізнання. Такий чередник.

Вигнавши одного разу худобу, він зупинився на галявині. Під бузиновим кущем синів лісовий дзвіночок. Хлопець дивився на нього, а дзвіночок на хлопця. Йому не хотілося зривати квітку. Він ніколи не зривав листя, не ламав гілля, старався не толочити постоломи трави — усе живе, усе для чогось призначене. Навіщо ж його мучити й нівечити? Хлопець наблизився до дзвіночка, щоб погладити. Протягнув руку й тут повторилося те саме, що колись із нарцисом. Блакитна квітка сама потягнулася до нього. Він узяв її в руку, і вона, крутнувшись, заворушилася в його руці. Ніжні пелюстки торкнулися до пальців, передаючи їм свою ніжність. І раптом багато дзвіночків розпустилися навколо — вони розцвітали із блакитним дзвоном.

— Краса... — промовив хлопець і наче онімів. Йому хотілося обняти всенький світ. Він відчув у собі таку силу, що перед нею не було нічого неймовірного.

Не лише дзвіночки, конвалії, сон-трава, плакун-зілля, болиголов, звіробій, ромашки — незчисленні лісові квіти висипали на галявину.

«Як мені зберегти цю красу? — думав він. — Як? Щоб ця краса не боялася ні грому, ні морозів?»

Дуби й берези, явори і сосни понахилилися до нього своє віття. Він почув вихлюп річки і шум полів. Паслися корови, телята і вівці. За деревами стояли вовк і лисиця. На скелі завмер орел.

— Красо моя, — промовив чередник. — Я візьму й поселю тебе у свої груди.

Щойно це сказав, як бузиновий кущ затріщав, розчачувався і з нього вийшов дідо — сам заввишки з лікоть, а борода в сім ліктів.

— Здоров! — вітається. — Ну й давно я на тебе чекаю: сотні літ. Я — Капуш, а ти, отроче, призначений мені в учні.

Хлопець злякався, але запитує:

— Ви — дідо Капуш, той, що сидить у бузині й править світом?

— Той самий,— відповідає Капуш. Повів оком в один бік — квіти перестали цвісти, дерева відхитнулися; повів у другий бік — дикі звірі поховалися.— Будеш учнем і моїм помагачем.

— Коли ж я чередник, як же я, дідусю, зможу? — відмагається хлопець.

— Ну й що з того, що чередник? — кидає дід і хрипко сміється. — Нас із тобою чекають не такі череди.

— Я не можу покинути матір.

— Вона тебе сварить, а ти її любиш? — запитує Капуш, пильно дивлячись із-під кошлатих брів.

— Як би вона мене не сварила, я її все одно люблю.

— Може, ти скажеш, що любиш і людей? Їхні діти обзивають тебе, кидають на тебе камінцями, а ти їх любиш?— і він сміється ще хрипкіше. Кудлате довге бородище розпускається по траві.

— Люблю... Я ніколи їх не покину, дідусю, хоч я серед них і останній — чередник,— тихо, але гідно відповідає хлопець.

Дід Капуш перестав з нього насміхатися. Пригладив свої вуса й бороду, розчесав їх пальцями, як гребінцем, і каже, хвалячи його:

— Це добре, що ти правдивий і вірний. Мені якраз такого й треба.

— Як же ж я покину череду? — не здається хлопець.

— Ти будеш людським чередником, але, коли б тебе не покликав, прийдеш. Свисну — і ти прийдеш,— старий заклав пальці до рота, свиснув — трава прилягла, ліс зашумів.

«Малий, мені до колін, а свище сказано»,— думає хлопець і каже:

— Я почую, дідусю...

— От і добре.

— А чому ж ви мене вчитимете?

Дід Капуш заклав собі руки за спину, ступає по галявині. Борода йому трішки заважає, і він ступає повільно, розважливо.

— Ми будемо, отроче, шукати з тобою корінь... Корінь весни і літа, корінь осені й зими... А шукатимемо його до схід сонця і при зорях... Я спостерігаю за тобою із самого твого малечку, але не відкривався тобі — ще було рано. Тепер твоя пора прийшла...— він промовляв чітко, розмірковано.— Отож чекай, аж покличу. А поки, прощай!

Чередник не встиг і попрощатися, як нікого вже не бу-

ло: затріщав бузиновий кущ, під ним синів дзвіночок. На галявині мирно паслася худоба.

Тепер залишилося чекати Капушевого свисту. І дідо ви-кликав його.

Хлопець спав у клуні, почув посвист і, не гаючись, рушив. Сон як рукою зняло. Село безпробудно спало — стріхи по-опускались на вікна, так старі баби насувають на очі ху-стки. А він ішов жвавий, бадьорий. Ноги самі несли його. Жоден собака не забрехав.

Вибравшись на вигін, звернув на греблю, — озеро спало, і спали верби й очерети. А річка несла сон-хвилю, присип-ляючи озеро, верби, очерети й береги.

Вони зустрілися на греблі. Капуш наче вигулькнув з ду-пластої верби і повів чередника, спроваджуючи його вгору і вгору крутою стежкою. Сам попереду, хлопець за ним: учитель і учень. Цю стежку називали прощанською, бо лю-ди ходили нею на прощу. Почавшись з греблі, вона заводила в ліс, а тоді вилась і крутилася по горі, де рідко росли сосонки, кущі терну, глоду і де бігли кам'яні скелі, іноді вкриті мохом. Учитель не проронив і слова, поки не дісталися шпиля.

Ставши на камені, як на великому млиновому колесі, про-мовив:

— Дивись...

Хлопець стоїть поряд з ним.

Над ними здіймається, відкриваючись у високосях, зо-ряне небо, а навкруги розлягається земля.

— Я ще ніколи такого не бачив, дідусю.

— Бо ти спав, сину. Ми стоїмо серед ночі і серед землі,— почав Капуш свою науку.

Він казав: почалися серпневі ночі, а це саме той час, ко-ли зорі досягають у небі, вони тихі, тому їх добре видно й можна прочитати. А хіба не так і на землі? У серпні вже достигло зело в полі, молодняк у кошарі, виводки на бо-лотах. Усе на світі зв'язане. Ось над нами в небі зоряний Віз. Він їде Чумацьким Шляхом, але це й дороги людей.

Хлопець дивився на червоні, вишневі, на ледь видимі у срібних туманах зірки, запам'ятовуючи їх. Зоряна картина неба мерехтіла і миготіла, змінюючись. Мінялися й самі зорі. Червоні засвічувалися зелено, зелені вишневіли, а то ставали блакитними. А простори неба, його глибини, чорні-ли і ніби дихали холодом...

І старий навчав: подих цих незвіданих, недосяжних гли-бин вривається у людські почуття. Що не бачиш оком, що не чує вуху, що не понюхаєш, що не відчуєш шкірою,

те невізнано відгукується у нас, у всьому суцшому. Хмари і ясність, сонце і місяць, мінливе небо й мінлива земля живуть у людині. І хіба лишень у ній? Не тільки звірина, кожен листочок трави несе в собі крапельку небесного мороку. В тому-то й річ, що в усіх нас гуде крапелька небес. Життя землі залежить від життя сонця: воно налило зерном колосок, від нього зацвіла квітка, з його теплом піднявся на крильця метелик...

У цей час зірвалася зірка і, залишаючи слід, покотилася небом. Хлопець бачив і чув, як вона черкає, похолов, йому стало моторошно — затулив долонями очі.

Зірка розписалася в небі, не долетіла до озера, й погасла.

— Чому ти злякався? — запитує дідо Капуш. — Це перехрещуються шляхи живих і мертвих.

— Я подумав: усе погасне, — відповів, боячись відняти долоні од очей.

— Ти не бійся: мороку нема. Є недоступне, яке називається мороком. Ти повинен знати стільки, скільки може знати людина.

Хлопець відняв від очей долоні. Серпневе небо стояло над землею. Ясні зорі відбивалися в тихім озері. По один бік лежало в долині село, а по другий виднілися, піднісшись над долами, замок і собор. Білили дороги і стежки. Іскрився камінь, і блищали роси на травах. Було широко, вільно. Прозоре чисте повітря забивало дух. Він запитав учителя:

— Але як я можу це знати? — і не почув відповіді.

Оглянувся — Капуша вже не було.

На сході вияснявалося: треба було квапитися, щоб вчасно затрубити в чередницький ріг.

Пасучи худобу, відтепер став ще задуманіший. Зіпреться на кавулю, стоїть на узліссі: дивиться з-під солом'яного бриля — співає ліс і поле, вбираючи їх у себе. Білі пасма волосся спадають на плечі й обрамляють його вродливе обличчя, яке не затінене жодною злобивою пристрастю: відкриті, відверте, щире й зігріте соромливістю.

Нічне зоряне небо й дідо Капуш завшишки з лікоть, з бородою в сім ліктів, не йдуть з голови. Він думає: небо відбивається у земних водах, як у дзеркалі. Але земля і людина хіба теж не відбиваються в небі, як у великому дзеркалі? Тоді доля неба, його сонця залежить від землі й від людини? Я бачу хмари і зорі в річці, в озері. Але чому я не бачу себе, як я відбиваюся в небі? Це правда: коли погожий день і сонце, гори й доли залиті світлом, коли ж хоч трішки звихріє, гори й доли вкриваються тінями. А коли зареве буря чи хуртовина й хмари заступлять сонце, гори

й доли занепадають у п'ятьмі. Бо так воно і є, що відбувається в небі, те відразу ж дістається і землі. Так вони віддзеркалюються одне в одному. І якби я зміг, якби я побачив, як я віддзеркалююся в небі за будь-якої погоди, я, мабуть, знав би не одну таємницю. Чому те небо таке високе? Як туди забратися?

Хлопець терпеливо чекав, щоб його знову покликав Капуш: розпитає його про це. Не раз підходив до куща бузини, обдивлявся зі всіх боків, але даремно...

Йому хотілося вчитися, знати, як зв'язаний світ, проникнути у цю складність. Як у дріб'язку вгадати велике? Як у частинці побачити ціле?

Народжений для краси, міг бачити її скільки завгодно й де завгодно. Вона жила скрізь, повсюдно дивуючи і ваблячи. І спираючись на кавулю, спостерігаючи, як вранішній туман стелеться долиною, падає і никне на сіножатях, як у тумані кигикнула, знялась і летить біла чайка, він затамовувавсь: кожна клітинка тіла вбирала у себе сивий туман, а кигикання чайки, її передосінній сум і помах крила торкнули, зачепили щось у душі, залишивши там свої сліди назавжди.

— Чередникуеш? — окликнуто його. Він почув хрипкий голос, повитий хрипким сміхом, — дідо Капуш стояв у нього за плечима й тримався за його кавулю.

— А я не чув вашого свисту, — каже ніяково хлопець.

— Я нині сам прийшов до тебе. Навіщо ж мені зайве трудитися, свистати? — відповідає старий. — А чи ти не хочеш мене бачити?

Хлопцеві просилося з язика, що чекав і не міг дочекатися, коли його покличуть: має багато розпитати, розвідати, але язик одубів — бажана зустріч застала несподівано, і він мовчав, оторопівши.

Дідо Капуш узяв його кавулю, ступив кілька кроків і зупинився. Був схожий на маленького засушеного старця з патерицею.

Перед ними, з узлісся, відкривалися поля.

— Минулого разу, мій учню, ми спробували трохи читати небо, а зараз спробуємо приглянутися до того, на чому стоїмо, — до землі, — починає учитель. — Перед нами зелена книга...

І він казав: он врунеться молодий засів — це наше з тобою життя виколисується на кожному тендітному тонькому листочку. Бо що ми без колоска? Ми залежимо від зерна: людина, звір і пташка. І ми самі як зерно — вийшли із землі. Але про це згодом, колись, а тепер запам'ятай;

краси людини без землі і краси землі без людини нема. Земля живе, йдучи із зими у весну, з весни у літо, з літа в осінь,— і так без кінця. І ніщо не може зацвісти вдруге, а старе не омолоджується. І все воно — на радість...

Сивоусий, довгобородий навчав: найвища радість людини — орати і сіяти. Кожна людина, де б вона не була, що б не робила, хіба не орач і не сіяч? Без поту земля не родить і не буває жнив... Тече річка, грає озеро, стоїть ліс, лежать поля — ти собі тільки подумай, скільки-то природі треба було потрудитися, щоб усе стало таким, як є. І як усе повсякчас трудиться зараз: річка тече, озеро грає, ліс гомонить...

Хитро й дивно усміхаючись, він оповідав про добрих і злих духів, без яких ніщо існувати не може: сила кожного таїться в силі його душі.

У лісі живуть лісовики й лісовки — вони пастухи й пастушки звірів і дерев. Але там живе й Полісун — пастух вовків, який гонить їх на бійки і на прокорм. По полю ходить Польовик. Він як бицюра. Доглядає ниви. А у водах — Водяник, який подібен на рибину з великим хвостом. Йому допомагають русалки. А є й земляні духи — стережуть скарби землі... Вони подібні до людини. Літо — це молода дівчина, одягнена в білу сорочку, закосичена рослинами й зіллям. А Зима — це стара баба: голова — бочка, губаста, зубаста, костата, семикожушна. Зустрінуться, Зима й каже Літу: «Якби не я, то ти б спаршивіло!»

— Земля — найпривітніша людська домівка. Кращу чи й знайти?

— Ви гарно оповідаєте, — озивається хлопець. — Але чому я ні разу не здивався з духами лісу, води, з Літом чи зимою?

— Неправда, — заперечує учитель. — Ти повсякчас живеш серед них, вони тебе бачать, а ти їх ні; вони тебе скрізь супроводжують, а ти й не здогадуєшся через свою байдужість, глухоту та недбальство.

Його поривало спитати, як позбутися байдужості, глухоти й недбальства, а дідусь пояснює, гамуючи ці поривання:

— Ось коли ти по єдиній загубленій шерстинці, по єдиному непримітному сліду зумієш вгадати, хто її загубив, хто слід залишив, тоді тобі дещо відкриється...

Чередник опустил додолу свої розшарілі очі, задумався, а підняв — старий уже пропав: замість нього в землі стирчить кавуля...

Далеко врунилися поля, гомонів за плечима, входячи в осінь, ліс, — земля повивалася сумом і втомою.

Він узяв свою кавулю й пішов до череди. Корови, напасшись, ремігали. Круторогий баран підступив до хлопця, щоб той почухав. Чередник чухав між рогами, а баран слухав, повертаючи в різні боки головою. І вже хлопця обступила ціла череда: кожне хотіло, щоб і його приголубив, доторкнувшись рукою. Корови підставляли роги, бички витягували шиї, а вівці мололи хвостами.

— Ви ж мої хороші,— звертався до них.

Отара сама збиралася докупи, сама простувала до водопою, а там і додому. Він тягнувся позаду, назираючи за нею.

Верби над греблею погубили в озеро багато листя. Воно плавало жовтими човниками на чистій, охололій воді. Він дивився у воду, було сумно і світло.

Дома чекали клопоти: згортав на загату листя, допомагав матері копати город, рубав дрова. Роботи по зав'язку, бо зима питає. Скільки не надбай, переїсть: найважча, найдокучливіша пора. Чередницький рік мовчить. А він уже й не уявляв себе без нього.

Трубив у свій рік — буяла весна, дідо Капуш розповідав про зілля, навчаючи, яке допомагає людині, яке тварині, а яке — отрута. Одне корисне листком, інше цвітом, а ще інше коренем. Що треба брати до сходу сонця, а що по заходу... У його рік сурмило літо, повнячись достатком, і дідо Капуш вчив визначати чверті місяця, коли він ріжечком, коли йому півповня, коли повен і яке це має значення для рослин. А журавлі уже відлітали у вирій і забирали з собою молоді літа.

Зима давала всьому спочинок, усьому, тільки не людині, бо вона не підвладна зимовій сплячці. Юнак ставив сільця, але в них рідко що потрапляло, ходив у ліс по дрова: байдикувати не було часу.

Випало якось йому сидіти самому дома. У печі готів вогонь. Тут і прийшов дідо Капуш — ніс червоний, вуса в інеї, борода в бурульках. Усівся на припічку, а юнак не дає йому перепочити, — якби пересілися морози, синички замерзають на льоту, люди дубіють з холоду. Терпцю нема!

— Куди й чого квапитися, — заспокоїв старий, — усе має свій час. Вище голови скачуть нерозумні. Світ підлягає суворій необхідності: зима відповідає літу, весна — осені.

Й провадив про розважливість, мовлячи, що світ збудувався і держиться на двох силах — на потузі любові й на потузі терпіння. Ненависть і нетерпець — не менш потужні, але вони великі сили спротиву і тому не варто піддава-

тися їм. З любові й терпіння народжуються людина і хліб. Ненависть, нетерпець і незгода на таке нездатні. Грози, віхоли випробовують потуги любові й терпіння. Хто не витримує, той пропав.

— Так пропав від граду і мій нарцис,— пожалкував юнак.

— Знаю,— каже учитель.— Я тоді був з тобою.

— Чому ж ви не захистили мою квітку?

— Щоб ти це затамив і сам був готовий до захисту...— промовив старий.— З цієї весни ти вже не трубитимеш у ріг, а візьмешся за чепіги.

— Мати мені ще не казали...

— Скаже... Ти ж виходь сіяти найраніше, бо травневих дощів чекати марно. А як буде назарік, я не знаю, сам здогадуйся. Нам випадає бачитися з тобою ще тільки один-єдиний раз.

— Коли? — спохопився юнак.

Але, відтанувши і обігрівшись, дідо Капуш розпрощався, зник, залишивши свою науку — думати.

У найтріскучіші морози наспіли свята. Люди для того їх і понаставляли, щоб легше перебути зиму. Мати внесла у хату снопа, а він водив коляду, стукаючи в замерзлі вікна, просячи дозволу славити сонце, яке повернуло до тепла й привело Новий рік. Потім на озері прорубано ополонку — святили воду, а він виймав із-за пазухи й пускав голубів: вода — на здоров'я, голуби — на щастя. Їли кутю, й мати сказала, що він більше не чередкуватиме. Юнак сказав: «Добре»,— й почав лагодити плуга, борону й пашню. Нарешті відсвяткували найбільше свято — воскресіння трави, і він зібрався в поле.

Мати почала сварити: ще на горах сніги, земля ще добре не відтала. Але він не хотів і слухати. Їхав селом — село глузувало: не має кебети!

Проклавши борозну й кидаючи в ріллю пашню, він відчув, як це дорого, мовби сіє зовсім не зерно, а свої надії...

Травень справді випав без дощів, і хто посіяв пізно, в того мало й зійшло.

А в нього вродило. Люди дивувалися. Мати раділа, а він сумував і журився: дідо Капуш не викликав його — як же здогадатися, коли сіяти на майбутню весну?

Юнак зробився ще пильнішим, ще зосередженішим. Часто не ночував дома, а в лісі, над річкою, в полі. Вже знав: птиці — тлумачать явища природи, а звірі охороняють її. Тому стежив за птахами й за звірами. Бусли рано відлетіли у вирій, білки полиняли за тепла — це віщувало нагальну зиму. Але яка вона буде, — довга чи коротка? Осінь відпо-

відає весні — і прикладав осінні дні до весняних, які ще колись настануть.

Снігу випало мало. Він одразу й розтанув. Стряхало, просяхаючи, але чомусь не вились, співаючи, жайворонки, білки барилися червоніти, а миші не вилазили з нірок. Село заквапилося сіяти, а він лише споряджав воза.

Мати розсердилася, обзиваючи його ледащом. Іхав селом — село знову глузувало: не має кебети!

Він ледве встиг посіяти, пішов теплий дощик. І травень випав дощовий. Його поле відразу зазеленіло. Хто ж поквапився, кинувши насіння в суху й холодну землю, зерно лежало й не поспішало сходити.

— Е, він щось знає... — почали казати люди. — Не інакше, як зв'язаний з нечистою силою.

Хіба є більше зло, як тупа і сліпа заздрість?

Йому було кривдно, але мовчав.

Літо загриміло грозами, вибило, столочило поля — панські, людські і його. Він вийшов на поле — вся праця пропала. Ячмінь повклякав. Біла гречка підпалилася. І він стояв, мов зламаний колосок, а йому всередині щось наче осмалилось.

Заскреготав зубами, наче вовк. І, наче вовк, кидав злісними розчервонілими очима — у небо, по землі. Земля раувала під блакитним небом. Непогано червонів мак, і синіли вмиті волошки. Спалахнула прекрасна веселка. А йому хотілося, скрегочучи зубами, усе це топтати, перемішуючи з болотом. Якби з'явився Капуш, ото б ухопив за бороду!

Розлігся заливистий свист — дідо на лікоть заввишки, а борода на сім ліктів, викликав його востаннє. Одначе йому не треба було нікуди йти: старий спускався до нього з райдуги.

— Бачите, ви бачите?! — закричав юнак.

І той відповідав йому хрипко й насмішливо:

— А ти думав, що все можеш? Колись маленьким ти похвалявся мамі, що станеш над громом. Знімайся, ставай...

Ці слова, як сіль на рану: хлопець понурився.

— Наскреготався зубами? Тебе перелихоманило? — глузує учитель. — Учись перемагати самого себе, поборювати слабкість і бути хоробрим.

— Учителю, я нікчемніший від найнікчемнішої комашки, — вихопилося в нього.

— Ти нижчий трави і тихіший води? — кипить дідо Капуш. — Невже ж дні і роки навчання пропали марно?

Вони стояли перед ворітьми райдуги. І старий сказав:

— Ти людина...

Спокійно зайшло сонце, віщуючи погоду. Лагідно вечоріло. Ніде й знаку від важких хмар. Хто їх наслав і хто розігнав? Вільно ширяв після грози дух полів.

— От і настала наша остання зустріч,— почав старий, рушаючи межею.

Юнак ішов поряд, ступаючи по вкляклому ячменеві, по опаленій гречці.

— Ми narозмовляли з тобою про небо і землю, про пастих, дерева і звірів, про зілля... Чому ж нині ти озлобився? Тебе злякала невдача, і ти наповнився люттю? Але хіба ми з тобою не балакали про любов і терпіння?

— Учителю, буде неврожай — люди голодуватимуть! — різко кидає юнак.

— Невже ти гадаєш, що допоможеш людям скреготанням зубів? Що їм допоможе їхня злоба? Ненависть і нетерпець гіркі помічники. Хіба ти не помічав, що роблять комашки, коли наступити на мурашник?

— Я все одно не змирюсь з негодою!

— Ти — людина... — проказав учитель.

Юнак не знав: добре чи зле, що він людина?

Ступаючи поряд із старим, ловив кожне його слово.

Вони ішли, не шукаючи дороги, — навпростець. Не вибрали броду, переходячи через річку. Адже ж старий був не просто собі старий, а дідо Капуш — перед ним усе поступалося. Перебрівши сіножатями, вибралися на гору й поставали на камені, що був схожий на велике млинове колесо.

— Тут погомонимо про людину... — повів учитель, відкашлявшись, бо трохи втомився.

Він казав: людина — дитина неба й землі, але чи вона завжди те пам'ятає?

Вечір змінила тепла літня ніч.

І він промовчав: небо й земля — не добрі й не злі. Вони — досконалі. Хто заперечить сонце чи родючість поля? Вони всемогутні — це краса. І нарцис — твоя квітка — теж. Б'є грім, молотить град, а ти плекай свій нарцис, не забувай, чий ти син.

— Чому ж я добрий і злий, учителю? — запитує юнак.

— Хіба тільки ти один? Кожна людина, людський рід — з кореня добра і зла, — почув у відповідь. І учитель додав: — Тому, що людина з добра і зла, вона і зла, і добра.

— Але навіщо, учителю? Чому я недосконалий, як квітка?

— Ти хотів сказати, як природа?

— Хай по-вашому, — згодився він.

І старий казав: а тому, щоб жити і вдосконалюватися — піднятися до краси і сили природи, до волі і єдності.

— Природа — наша мати, учителю?

— Так.

— Її треба любити й тоді, коли вона жорстока?

— Матері не вибирають, — промовив учитель. — Її любити — закон і совість. Жодна материнська сльоза не пропадає даром. Коли плаче мати, розверзається небо і стогне земля...

І він на завершення сказав:

— Шукай пізнання у трьох коренях — у землі, з якої піднявся, у небі, до якого прагнеш, і в самому собі, в своїй душі.

Зійшов повний місяць. Заблищали мерехтливі зірки. Ліс і гора, озеро й річка, село і поля пливли у срібному мареві. На широкій рівнині височів острозький замок і собор.

А вони стояли на широкому камені, як влиті у ясну ніч, — старий і молодий. Камінь білів. Навколо них червоніли карячкуваті сосонки. Не хотілося ворушитися, мовити якесь слово — місяць і зорі світилися у річці, в озері й у вікнах сільських осель. Сріблили роси. Місяць і зорі заблищали на зелені сосонок, на траві й там, на вершечках лісу.

На сході начеб розвиднялося, і юнак запитав:

— Учителю, якщо в нас, у кожній людині, є хоч краплина сили небес, то чому б і не осідлати хмару?

Дідо Капуш мовчки сходив з каменя. Оглянувся, перепитав:

— Осідлати хмару? Хочеш стати Планетником? Ти мій учень і помагач... — Хрипко розсміявся і пропав.

Його не стало.

— Спробуй! — почув юнак тільки його голос.

Усе меркло: темніла гора. Ліс шумів, і хлюпало озеро, зустрічаючи довіток. І обізвалося луною з лісу: «Спробуй! Спробуй!..» І попливло річкою. Так закінчилася остання зустріч юнака з учителем.

Він ще не знав, що стане Планетником. Його чекали випробування.

Злива наробила шкоди і збитків. А опісля неї відразу почалася спека. Пряжило — тріскалася земля. Річка межіла. Пташки перестали літати і, причаївшись на деревах, порозкривавши дзьобики, важко дихали під скоцюрбленим листям.

Гаряче, безпросвітне марево оповило ліс і поля, сонце затуманилося: пашисть задуха.

Поникла, іржавіючи, трава. Одне пропало від негоди, інше горить. Суха сіра пилюга осідає на губи людям і худобі. Очі в усіх як підпалені. Що гірше — руйнівна гроза чи затяжна спека?

Він пригадав зиму, вираховував, які зимові дні співпадають з літніми: виходило — міцні водохрещенські морози відгукнулися спекою.

Юнак поливав город, носячи воду з річки. Дивлячись на нього, те саме робило й село. А як провести річку в поля?

Висохли криниці. Село звинувачувало відьом, нечисту силу: це вони наслали спеку. Зібрався хресний хід, кропили, обходячи поля, а він у це не вірив і думав, як осідлати хмару.

Подейкували: десь зовсім близько пройшли рясні дощі, там поправилося і на полях, і на городах, а тут не впала й крапелька.

Одного разу з'явилася сиза хмарка, але де не взявся вихор, і люди розпачливо проводжали її сумними очима: сподіване розтануло, тільки курява піднялася.

Потім ще пливли хмарки — білі, перисті, але поодинокі. Юнак подивився і ведвернувся: такі дощем і не пахнуть.

І все ж він пішов до озера, далі греблею і, перш ніж піднятися на гору, стати на шпилі і подивитися навкруги, узяв і вмився. Вода як літепло. Зачерпував її долонями, скроплював собі обличчя, пив. Не витер ні рук, ні обличчя. Поки піднявся й став на тому камені, де вони стояли з Капушем, зовсім обсох. Лише йому на бровах зависло кілька крапель, і кінчики довгого волосся втримували вологу.

Пливли поодинокі перисті хмарки.

Він повернувся обличчям до північного заходу, кинув під ноги бриля і, вперто, скільки мав сил, подивився туди, в стуманілу далеч, яка дихала гірким полином. Навколо нього там і сям примовкли карлики-сосонки, чорніла на порепаній землі трава, в'янув ліс... Юнак перелив усі сили в свій зір і стояв — напружений, несхитний і пильний.

Викликав дощову хмару. Хоча б одну.

— Я не цілий із глини. В мене є крапелька сили небес, і тому я тебе викличу, викличу! — шепотів спеченими губами.— Я мушу!.. Гине село і ліс, гине худоба і звірі, гинуть птахи і люди... Я повинен!

Вдалині виткнувся ріжечок темної хмарки. Тоді він змахнув з брів та з волосся крапельки води, які ще утримались, собі на долоні й простягнув руки, запрошуючи до себе хмарку:

— Іди... Іди...

Хмарка повернулася боком і тепер нагадувала чорну галку. Він не погрожував, а просив її, щоб не втікала у безвість, щоб линула сюди, до нього. Але вона не хотіла слухати й не звертала зі своєї дороги.

Він не зажмурич очей і не опустив рук, а ще більше, ще дужче напружився, сподіваючись, що з'являться нові хмарки. Відчував це очима, ще не бачачи їх.

На чолі виступив піт.

Вишита сорочка змокрила на грудях.

— Вітрику, війни... Вій, вітерець! — благов.

Чорна, як чорна галка, хмарка виліскувала своїм боком. Там, за нею, з'явилося аж дві — доладніші й чорніші. Наче дві брови. Вони моргнули йому. Його обличчя торкнувся лагідний холодок.

З-за двох хмарок визирнула й третя, подібна до лошати.

— Знаю, я знаю: ви — худоба сонця... — шепотів.

А небо слало хмарки, розкидаючи їх у різні боки. Чорні, сиві, синюваті — різної масті, як різні телята й бички, як різні дикі й свійські птахи.

— Ну як мені позбирати вас в одну череду? Як стягнути в одну зграю? — запитував і шепотів, шепотів...

Босі ноги прикипіли до гарячого каменю, здавалося, міне ще мить — і він не встоїть, не витримає: закам'яніє або впаде й розсиплеться на порошок.

А лагідний вітерець лише бавився з ним, пустуючи.

Юнак уже над силу махнув руками. Хмарки мовби пішли одна одній назустріч. І він, знесилюючись, замахов їм, примануючи, щоб збиралися, щоб не втікали і не розходилися.

Сонце затьмарилося. Йому на обличчя впала перша крапля дощу, і не відчув її. Вдарилася об чоло й випарувалася, як із розпеченого череня. Махаючи руками, він начеб знявся вгору й літав отам, між хмарами, зганяючи їх до гурту.

Пішов дощик. Посилювався, стаючи дощем. Стрепенулися корячкуваті сосонки. Ліс примовк і слухав. А земля хапала дощ своїми порепаними губами і впивалася.

В селі повибігали із хат старі й малі. Стрибали, витанцювуючи, приспівуючи, щоб дощ припустив, не переставав, обіцяли йому борщ і кашу. Лише кури поховалися під стріхи.

Він стояв якийсь час, вже промоклий до рубця. А потім завалився і пошерхлим язиком злизував дощ із каменю.

Хтось підстеріг, як ішов греблею, як, умившись, вибрався на гору й накликав дощ.

Казали

— Еге ж, стягнув хмари — він Планетник.

Хмарник, Бурівник, Планетник — йому було байдуже. Так відповів матері, мовивши:

— Я хочу жити у згоді з людьми, з усім... — повів рукою й очима. Цей жест і погляд свідчили, що з цілим світом.

Дощ напоїв городи і поля. Відмолоділа трава. В дощівці скупано дітей. А дівчата, дивлячись, як патлатяться верби, помили в дощівці й свої голови й розчесали коси.

А Планетник узявся за лопату, прокопав уздовж свого городу канаву, щоб повені й грози не заливали грядок і не зносили їх. Те саме зробив і в полі. Ніколи не мав вільної хвилини: гонили на панщину, і він ішов, як не з косою, то з ціпом, — косив, молотив. Восени садив дерева. Викопував у лісі дубки, кленочки, явірки і тикав їх, де було місце: коло хати, край вулиці, біля криниці. Взимку возився з гноем, розносив його на город і на поле. Коли втомлювався, розтирав снігом руки й обличчя — вони горіли як жар. Ще й не пахло бруньками, заготовляв живці, ховаючи їх до пори в погребі. А з теплом щеплював дички. Хто просив, нікому не відмовляв. Старанно робив надріз, припасовував кору до кори, змашував смальцем, обкладав глиною, туго перев'язував — приймались!

Але найважливішим була сівба. Важило і не загаятися, і не поспішати. Ніхто ж не дійшов до таких дурощів і безглуздя, щоб сіяти по снігу а чи позачасно?

Викопані й пересаджені ним деревця не сохли. Замоховілі з північного, холодного боку — так і ставив їх, як вони звикли рости в лісі. Щепи його приймалися, бо він не щепляв на вербі груші.

І на сівбу завжди вибирався вчасно. Журавлі, відлітаючи у вирій, накурликували йому зі свого прощального ключа, коли повернуться, а ведмідь, залягаючи в барлогу, сповіщав своїм ревінням перед зимовою сплячкою, коли прокинеться. І зайці приплигували обгризати щепи, та він виносив їм сіно, щоб не псували молодняка, залишали пучки своєї шерсті, як знак, коли вони перший раз окотяться. Одначе головне віщували сонце, місяць і зорі...

Планетник вибирався в поле не рано й не пізно, а вчасно, якраз упору. А що той день ніколи не припадав на одне й те ж число, то його належало визначити й не прогавити. І все село звірялося по ньому. Люди пам'ятали, як він посіяв рано — і вродило, як посіяв пізніше — й теж уродило. А коли стягнув хмари й накликав дощ, ніхто не вагався: він неабищо — мудрець, Планетник...

— Я такий Планетник, як ви усі! — відмагався хлопець, не хочачи про таке й чути. — Навіщо плещете язиками? — й брався собі до свого діла — за чепіги, чи за борони, що не могло чекати.

І, не розгинаючись, думав: «Я такий мудрагель: роби-ти — це і є жити у згоді зі всім світом». І не було такої праці, яку не подужав би або якої цурався б. На його подвір'ї не залежувався не то що гній, а й линячка. Зі свого поля він позбирав і повиносив геть камінці й камінчики. Наковував жорна, виправляв шкіри, шив кожухи. Корова не могла отелитися, кликали — і допомагав корові. Лікував коней, які прохромлювали ноги. Готував зілля від різних хвороб. А дітям робив свистки й сопілки. Одного тільки цурався — не вступав у корчму, відмовляючись од могоричу: «Мені й так весело».

Його очі були сині, як озеро, і такі ж, як і воно, задумані. Любив іноді посидіти на березі — просто так, без вудки, хоч і вмів сплести її з кінської волосіні. Але він руками ловив рибу, і то небагато, а раки витягав ногою: вони чіплялися йому за пальці. Розпрощавшись назавжди зі старим Капушем, інколи в очеретах немов бачив його бороду. Любив і ліс — у скрипі дерев і шелесті листя йому вчувався знайомий хрипкий голос і сміх.

Село подейкувало, що Планетник знається з Водяником, русалками, що він заодно з Лісовиками й Лісовками, що його слухається Польовик... Якби він схотів, то міг би обернутися у Вовкулаку. Ходили всякі плітки від заздрощів. Навіщо йому така нечисть, як Вовкулачисько? А от з чистими духами, які бережуть води, ліси і поля, мабуть, зустрічався не раз. Правда, старим і дорослим навідріз заперечував, що є, що може бути щось подібне, а дітям оповідав, хто пасе дерева, звірів, рибу...

А взагалі, найчастіше мовчав, начеб йому і не було про що говорити. Його мислі виписувалися на ясному чолі й на відкритому обличчі. Що приховувати? Від кого? Та й навіщо?

— Я тільки й знаю, що я хлібороб, — чули від нього.

Це вже свята правда. Хліборобство — його святе ремесло. Плекаючи працю, шукаючи в праці згоди з морозом і сонцем, зі зливами і суховіями, прихилив своє серце до землі. Але їй було мало його згоди — вимагала більшого. І, тримаючись за чепіги, він скроплював борозну потом. Йї не вистачало і цього. Він побожно сів, заскороджував, рілля ставала, як пух. Потім виривав бур'яни. Умлівав перед полівінням. І не покладав рук. Його згода перерос-

ла у любов. Не тільки до свого городу, не тільки до своєї маленької нірки. Обкопував її канавками, спускаючи воду, і його любов зростала до землі. Її з неї не виторгнеш. Тримався за чепіги, брався за косу — його любов до землі клалася в скиби й покоси. Вкорінилася, як звичай, і наука: не пошкодувати колоска для сірої мишки. Тоді й земля повірила йому — його великій любові і його великому терпінню. І вона розкрилася перед ним, пустила його в свою душу, бо він узяв її в свою, не як скарб і надбання, а як честь і красу.

За те йому у вікно заглядав соняшник, а жайворонок співав славу.

Раз за разом випали врожайні роки — зими дарували багато снігів, весни — буяння, літа — стиглість, а осені — багатство. Люди обходилися без Планетника, бо все і так було добре.

Він не покладав рук. Земля не могла існувати без його праці, як квітка без бджоли. Хто б її запліднив? І як непримирні стихії — мороз і спека, безвітря і бурі, змінюючись, прагнуть рівноваги, так і він, підвладний їхнім силам, здобував у повсякденній праці лад і втіху. Не почувався розумнішим за бджолу і не вивищувався над комашкою. Злий вовк і той був йому за друга, бо який ліс без вовка?

Що повзало, ходило, стрибало, що плавало, що літало, — все було досконале й завершене, як листок на дереві. І це була краса — велич творення, єдність розмаїтості. Не стояти осторонь спостерігачем, а бути у самій середині цієї краси, належати їй, як і вона тобі. Її закон — твоє правило: не нівечити листочка з дерева. Листочок і ти — ви обоє народилися з діяння. І, наслідуючи листочок, уподібнюючись йому, як він умивається росою, так і собі вмиваючись працею, діяти і примножувати красу світобудови, не засліплюючись корисливістю. Яку користь шукає волошка, спалахнувши у житі? Цвіте — діє для краси свого насіння. Яку користь шукає соловейко? Співає для свого потомства і веселить землю. Так і ти дій — для людських поколінь. І не покладай рук.

Планетник більш ніж будь-хто радів урожайним рокам. Він був щасливий: не треба накликати дощ і не треба розганяти хмари. Погода наступала мовби по замовленню, впору. Людям здавалося, досить сказати полям: «Половійте!» — і поля половіють; досить сказати вишням: «Наливайтеся!» — і вишні наливаються.

А він, до якого горнулися колоски в полі, до чиїх рук і

очей самохіть тягнулося гілля яблунь і груш, вкриваючись цвітом, знав, що добра погода, що поліття не назавжди, не навечно. Тому його не покидала зухвала думка осідлати хмару. І Планетник, орючи, жнучи, а то й сидячи над озером чи блукаючи лісом, не раз чув, мовби з роси і води, голос Капуша: «Спробуй!..»

Таївся з цими думками. Інколи вони здавалися йому такими неймовірними, що жахався їх і бліднув, наче стіна, а волосся ставало сторчма, як на їжаку.

Та дивлячись, як легко літають ластівки, що кури й ті інколи знімаються на крило, знов повертався до свого. Він розмірковував, що в Капушевому «Спробуй!..» — вчувається не лише застереження, погроза, а й спонукання. І, проводжаючи хмаринку, яка пропливала над селом, над лісом, мандрував разом із нею — вона сама вабила, наче запрошувала: «Осідлай!...»

Для початку спробував підкинути капелюха і спостерігав, як той кружляє, а потім опускається на землю. Він узяв хустину, прив'язав до її чотирьох кінців нитки й підвісив камінчика. Підкинув, хустинка надулася й, зависши в повітрі, легенько осідала. Побачив, як літають мильні бульки. Так спало на думку пошити великого круглого полотняного мішка.

Він умів ткати полотно, бо в щоб вони з матір'ю одягалися. Верстат стояв цілу зиму в хаті. І ось, сказавши, що йде в місто, в Остріг, продавати полотно, Планетник узяв його тридцять ліктів, вибіленого, льняного, і прийшов у ліс. Знайшов печеру в скелі, пошив, що хотів, а злетіти спробував зі шпилья гори, з того каменя, на якому вони не раз стояли з Капушем. Робив це серед ночі. Наповнив вітром мішок і зав'язав його. Мішок кидало, поривало, ледве його втримував, але не зміг піднятися й на вершок над землею. Вітер з мішка звіявся та й усе.

— Почекай, я просмолю тебе, а тоді наповню... — не здався Планетник.

Купив в Острозі смоли, приніс у печеру.

Не так воно швидко робиться, як мовиться. Але на те він і Планетник. Ніхто й не бачив, і не здогадувався, як просмолював мішка, готуючись до польоту.

Щасливо зеленіло й щасливо опадало листя — минув не один рік. Кілька разів йому доводилося спиняти хмари, викликати дощ, і навпаки — тучі розганяти, не кажучи про те, що виправляв людям вивихи, складав кості, обкладаючи їх лубом, коли хтось ламав руку або ногу, й допомагав худобі.

Ось настала безсніжна, з лютими морозами зима. Дороги вкрилися грудю, поля закострубатіли. Озимина вимерзла. Якою ж буде весна?

Село захвилювалося й не давало Планетникові проходу: зима без снігу — рік без хліба. Він нічого не міг порадити, бо такої голої безсердечної зими ще не пам'ятав, а тому вирішив, що з весною неодмінно спробує піднятися в небо на просмоленому мішку. Жорстока непогода посилювала його бажання, і воно стало пристрастю. Сплів міцні посторонки, а з лози корзину. Прив'яже посторонками корзину, як прив'язував до хустинки камінчика. А чим наповнити просмоленого мішка — вітром, чи димом? Вітер невидимий, повсюдний, тому його нелегко зловити й приручити. Ліпше димок. Спалить гречанку — дим з неї густий, чорний. Напустить у мішок, зав'яже, а тоді в корзину — і вітер понесе...

Планетник уже бачив, як, зринувши в небо, осідлавши хмару, підіймається, стає і стоїть над громом, і як хмара, покірпа його волі, повертає туди, куди її спрямує.

Він потайки позносив у печеру посторонки, корзину й гречанку. Дуже остерігався, бо замислив нечуване серед людей, які лише в казках літали на килимі-самольоті, а він наважився здійснити казку. Ні разу не подумав, що може впасти й розбитися. Нітрохи не жалів себе, ні свого життя, а думав, як, опинившись коло сонця, коло місяця і зірок, буде керувати погодою. Не зламає зими й літа, весни й осені — він тільки допоможе родити землі. Думки й почуття з'єдналися в порив — зробити, змогти.

Тим часом настав березень. Сухе, коструbate груддя розмерзлося. Подули бурі. Не задзюркотіли струмки й потоки. Чорні вітри підіймали розмерзлу землю і, вириваючи коріннячко озимини, крутили й розносили, розкидаючи по світу. Сонце зовсім пропало, зникло: серед білого дня було темно. Ревіли корови, іржали коні, мекали вівці. Люди попускали голови — страшний суд настав...

Найбільше свято — воскресіння трави — було сумне, як похорони, бо трава і не зійшла.

Хоч би жменька, хоч би крапелька дощу! Берези викинули сережки, і вони поскручувались. Ліщина й не бралася бростю. Ліс і сади — немов скелети. Нема роси — гуде чорна буря.

Треба починати сівбу. Планетник вибрався в поле. Розім'яв грудку, понюхав, а вона не пахне ніякими соками. Занурив руку, набрав землі — холодна, наче камінь, і як мертва. Вернувся з поля, думаючи: «Озимину пересівай,

ярину сій — час, пора, а земля не хоче»... — І постановив: дочекається, пересіє, обсіється й тоді підніметься в небо, щоб осідлати хмару. Село теж чекало, потерпаючи.

Вітри втихомирилися, земля тепліла, і він почав роботу. Всі обсіялися. Поля і городи волали дощу. Дощу! — волали трави й дерева. Люди в ранку й до ночі товпилися на Планетниковому подвір'ї:

— Наклич дощу! — благали його й матір.

Він вивабрався на гору над озером. Люди стояли внизу, на греблі, а він стояв на шпилі, на камені і весь у білому, у білій сорочці, в білих штанях, височів, звівши своє гартоване лице до неба. Зняв руки й почав боротися за дощ. Пасма білого волосся тріпотіли на його голові.

Дощ закрапав. Спочатку дрібний, теплий. На очах зазеленіли береза й ліщина — ліс і сади відроджувалися. А дощ не вщухав, цебенів, як із прорваної гатки. Заблискало, заgrimіло — це недобрий знак, бо гілля голе. Лило тиждень. Озеро вийшло з берегів, зламавши греблю. Річка теж вийшла з берегів, затопивши городи. Перестало лити — відразу почалася спека. Сонце палюче, мовби вихопилося з горна. Надворі наче в кузні — шкварчать куші й бур'яни. На городах, у полі ніщо не виткнулося, не проросло: то його залило і притовкло, а потім вхопило у цілець — земля рівна, як збитий тік, і гаряча, як піч. Колеться, репається і зяє, вишкірюючись, наче мрець.

«Пора летіти, — подумав Планетник. — Дочекаюся вечора, піду в печеру...» — і готував кресало та губку.

Та люди його випередили. Вони заремствували. Спочатку тихо. Потім голосніше. Хто винен, що зима була без снігу? Чому довго не падав дощ і полилася злива? Хто винен, що залягла спека?

Іх ніхто не скликав — зібрав відчай, і вони громадою прийшли до Планетника. Старі баби розмахували коцюбами, чоловіки були з сокирами, вилами, ціпами й косами, молодіці із заступами й пращами, діти з каміняччям.

— Це ти! Ти в усьому винен — ти знаєшся з нечистою силою! — загукали, як в одне горло.

Він вийшов на поріг. Босий, у вишиванці, штани на очкурі — звичайний, як і вони. Хотів щось сказати, але на нього посипалися камінці, погрозово наставилися кочерги, вила, ціпи, сокири.

— Хмарник! Бурівник! Смерть йому! Смерть!..

Над'їхав пан у малиновому кунтуші, а з ним і піп у чорній рясі. Вони не втихомирили село.

Пан сказав:

— Скараємо, але без самосуду.

А піп проголосив:

— Спалити.

...Вечоріло. Його закували — не боронивсь. Повели в холодну. Село повалило з подвір'я, пильнуючи, щоб часом не обернувся у вовка чи у птаха й не втік. Зовсім стемніло. А в те, що він може обернутися вовком чи птахом, мабуть, не дуже вірили: прив'язали до спини дві свічки — не втече, нехай світить... А його вже стара мати побігла слідом, але спіткнулася у воротях, упала, ридуючи і б'ючись головою об землю.

Не було кому пожаліти ні Планетника, ні старої матері: народила виродка! Злі, сердиті, страшні люди... Очі банькаті, груди ходуном, руки трясуться і на лобах написано: ненависть і нетерпець.

Горять дві свічки, які несе на своїх плечах — він освітлює дорогу, а перед ним темрява.

Пан і піп перемовляються в колясці: навезти, нарубати дров, припнути до стовпа! Ніч пересидить у холодній, а вранці почнуть...

Планетникова мати, припадаючи до землі, підвела голову, а перед її очима розцвів нарцис. Білий, аж холодний — з материнських сліз. І вона почувала голос:

— Бери мене: сторожа послула, перед тобою відчиняться двері холодної, йди і випусти сина.

Планетник сидів у холодній і думав: «Я ніс засвічені свічки, а вранці сам згорю, — ну й дарма, тільки жаль, що не встиг злетіти у небо, не встиг»...

Мати зірвала нарциса, пішла й розкувала сина. Він узяв з її рук білу квітку й сказав:

— Я піду, мамо...

— Куди, сину? — запитала вона.

— Хіба ви не знаєте? Я казав вам ще малим. Піду і стану над громом.

Мати його поблагословила.

Серед ночі на горі — над селом спалахнуло велике вогнище. Люди попрокидалися, побігли з лементом на греблю й попадали від великого страху. З вогнища, яке сипало іскрами, в небо підіймалася куля. І в той час задзвонили дзвони. В далекому острозькому соборі, на сільській дзвіниці... Маленькі, більші, головні — усі дзвони.

З настанням дня шукали Планетника, але не знайшли. Чи він розтанув у небі, чи запався в землю?

Як почув, так і передав я цю легенду — слово в слово з уст Олени Булиги, в якій квартирував у Вербівцях.

ОПОВІДАННЯ

БАБУНЯ

Дідуня в нас не було. Наші дідуньо, сказано, пропали ні за цапову душу ще в першу світову. Вони загинули зовсім молоді: внуками і не бралось на зав'язь. А коли ми знайшлися (двоє хлопців і три дівчини), то нам вкрай бракувало дідуня. Дівчата, правда, це якось не дуже розуміли, навіть наша найстарша сестра Надя, а про близняток Вірку і Любку нема чого й казати, бо вони ще виняньчувалися в колісці. Мені ж і Петрові хоч сядь і плач: надходила весна — не було кому змайструвати нам возика а чи вчинити таке колесо, щоб ми гасали за ним ціле літо; надходила зима — не було кому змайструвати санчата чи витесати дерев'яні ковзани. В нас не було дідуня — не було кому вистругати такого свистка, щоб найдальша далина відгукувалася луною на його заливисте фю-ю-ють... Та біс із тим возиком, що скажено вищав би, з тим невловимим колесом, за яким тужили наші ноги; біс із тими санками, які переганяли б вітер, з тими ковзанами, на яких ускакували б у незамерзлі ополонки. Біс із тим голосистим свистком, від якого усім закладало б у вухах...

Часто спостерігаючи, як наші сусідські ровесники — хлопчики й дівчатка — особливо в неділю, обсідають на порозі поважного сивого вусаня, як вони туляться до нього, наче мухи до меду, ми з Петром не знаходили собі місця. Кружеляли, мовби поприв'язувані, навколо подвір'я, спиналися на пальці, заглядали через тин, а то забиралися в город, ховалися в бур'яни й крадькома дивилися на старого, пильно прислухаючись, щоб почути бодай одне його слово.

В такі хвилини нам здавалося, що якби ми доторкнулися своїми пальцями, самими пучками до дідового сивого вуса, то нам відкрилося б найсвятіше! Причаївшись, ми сиділи в бур'яні: «Про що той вусань оповідає? Мабуть, про найтаємніше, про найважливіше. Чому ті малі так весело сміються? А що вони відчувають, коли він гладить їх по головах?» Нам було боляче й образливо. Ми німіли з великої кривди, переконані, що перед нами ніколи не відкриється найтаємніше й найважливіше, що ми не знатимем, як нам жити.

У нас не було дідуня. Ми їх ніколи не бачили, й при єдиній про них згадці нам ввижались високі гори, глибокі долини, зелені ліси — несходимі Карпати... Та в нас були бабуня. Пізніше ми дізналися, що їх називали Февронією. Та ми, малі, не чули, щоб до них хтось звертався по імені. Їх кликали просто — бабуня.

На підситку, а не на ситі, бо було б зажирно, спочатку просіювалося житнє борошно, тоді з комірчини вносилася діжа — наставав великий день: бабуня готувалися пекти хліб. Діялося це рідко, раз у місяць, найчастіше в п'ятницю, перед заходом сонця.

Розрум'янілі, в білій хустині, зав'язаній не по-старечому, як завжди, — ріжечком, а по-дівочому, щільно навколо голови — сиві коси підібрані так, щоб жоден волосок не впав, вони мовчазно кружляли підситком. Ця зосередженість передавалася мені й Петрові: ми пильно дивилися, як борошно сіється у горнець. Ще пильніше, ніж ми, дивилася на бабунині руки Надя, не відходячи від колиски. Здавалося, що лютий мороз за замуrowаними вікнами пересідається.

Тато з мамою валили в панському лісі дуби. Вони йдуть на роботу, коли ми ще спимо, а повернуться, коли знову вляжемося. Ми бачимо їх лише в неділю, але за те в нас є трохи гілляччя, яке бережемо й заощаджуємо. Палиться, щоб у хаті тримався живий дух. Вікна будуть замерзлі до весни й у підвішені під ними пляшечки сльозитимуть по спущених мотузочках краплі талої води.

У печі ледве жевріє. Та ось сонце, опустившись до заходу, заглядає у вікно, зачервонюючи його. Наші бліді обличчя теж зачервонились у цих морозяних зблисках, і ми радісно покліпуємо очима.

Впоравшись із борошном, бабуня втомлено сідали на лаву,

а Петро, Надя і я зголошувалися навперобій принести дров. Бабуня скидали чоботи й казали:

— Принеси, Надієчко, принеси, доню...

Мені або Петрові така пильна справа не з руки: нам тільки б добути чоботи — з хати й у попівську вулицю, на ковзанку, тому ми й не перечили, а чемно сиділи й гірко облизувалися, дивлячись, як Надя то виходить з хати, то ввалюється через поріг, несучи й кидаючи з гуркотом під припічок ломаччя. Дрова за ніч трохи підсохнуть.

Коли сестра востаннє переступила поріг, сказавши: «Все!» — бабуня наказали:

— Зачини добре двері.

Надя ще раз спробувала руками клямку, тоді покійно взулася з чобіт і, щаслива, босоніж метнулася до коліски.

Бабуня не взувалися. Принишклі й насторожені, обережно сипали в діжу борошно, щоб не просипати й пилиночки; тихо, ледве чутно ступили до печі; взяли горня з теплою водою, а тоді шанобливо чинили розчину. І зимове вечірнє сонце облизувало їм руки, заглядало в діжу. Щоб розчина зійшла й рухалася, вони її перехрестили й закрили віком, а ми з Петром допомагали вкутувати діжу кожухом.

Ніхто не смів і писнути. Це начеб тямилі Вірка з Любою й не плакали. Поскрипувала, гойдаючись, коліска, в хаті меркло, а в діжі сходило й рухалося тісто.

Бабуніні шкарбуни стояли біля лави, та ні мені, ні Петрові не спадало в голову ступити в них і гайнути надвір: ми знали, що нас чекає завтра, й тому не сміли розсердити бабуню ні найменшим неслухом, ні необачним словом. Ми були такі смирні, що навіть розмовляли пошепки, а коли нерозумні Вірка й Любка раптом сплакнули, ми їх пошепки зацитькували, пошепки обіцяли нагодувати завтра «куклою» — свіжим пожованим хлібцем, замотаним у шматину. Полягали спати. І наш сон був повитий щастям очікування.

Я і Петро мало не проспали. В печі готіло — саме сонце, здавалося, народилося в ній і палає своїм великим вогнем. У його промінні поралися бабуня, а Надя їм допомагала.

Ми з братом набрали води в рота й зливали собі на долоні, умиваючись, як з умивальника. І не витиралися рушником: обійдемося, повисихаємо.

Бабуня розворушили жар кочергою, залізши з головою в челюсті печі. Підкинули дров, а тоді стали біля печі. Обнявши держално кочерги обома руками, схилили до нього свою голову і заспівали.

Де хто стояв, так і прикипів на місці.

Ой, в Царєграді на ринку-а-чку...

В нашій хаті на одну кімнату перед нами відкрився ніколи не бачений і на картинці далекий Царєград, велелюдний ринок, козак Байда і турецький цар.

...бери мою дочку, будеш пакувати.

Бабуня співали тихо, але їх голос проникав нам у душі, й наші серця шалено постукували. Хоч ми вже й знали: твоя віра проклята, твоя дочка погана — так відповідь козак цареві, але з нами творилося неймовірне. В грудях холоде, очі горять, бо ж станеться жахливе!

Вогонь у печі пригасав. Бабуня хмарились. Байду чіпляли на гак.

Підкинуті дрова займалися з новою силою — з новою силою ріс бабунин голос, повнячись хоробрістю і відвагою.

А козак, висячи ребром на гаку, взяв у руки лука: стрілив — царя вцілив, царицю в потилицю, царську дочку в саму головочку...

А в що поціляв нас бабунин журний голос?

Ще раз поворушивши кочергою в печі, вони бралися до діжі, до тіста.

— Зійшла... Я їй недаром співала, — й казали, виробляючи буханці: — Який хліб печу, таку й пісню співаю.

Ми стояли онімілі, гинучи за тим Байдою. Він ще називався Вишневецьким, бо походив із Вишнівця — невеличкого містечка поблизу нашого села. В тому містечку з нас ще ніхто не був, хоч як ми не поривалися й не просилися на ярмарок.

* * *

Навесні хліба не пекли: переднівок. Чекали жнив. Тато з мамою жали в осадника¹. Надя носила їм обід у горщиках-близнятах: борщ в одному, кашу — в другому. Вірка й Любка перейшли на наші з братом руки. Щоб вони не пхінькали, ми підготовували їх дзелебухами, самі їли ягоди з кісточками. Животи гучали, як бубони.

Якщо не я, то брат або сестра щодня допитувалися в бабуні, коли вже того Іллі, бо на Іллі — новий хліб на столі. Нарешті приходив він, громовержець Ілля. Це було на початку серпня. Іллю треба було святкувати, годити йому за те, що не спалив блискавками, не повибивав громом і градом блаженські нивки. Бабуня обмолочували прачем кілька снопів, що їх самі нажали на городі.

Жито як варене — приказували вони, бідкаючись і просушуючи зерно.

¹ Осадник — куркуль.

Ми стерегли його від горобців, прогортали до сонця, брали на зуб, і воно пахло нам п'ятницею, якої нарешті дочекався.

Дров — ані хворостиночки: зима все пожерла. Палили соломною — крутяхами.

Розчина рухалася в діжі. Тепло, й тому діжу не вдягали в кожуха, а лише накривали рушником.

Надворі спека — не продишнеш, але двері на клямці, не рипайся, бо розчина сяде, западеться і не зійде.

Надя, Петро і я робили крутяхи, скручували солому перевеслами, а бабуня шпурляла їх у піч. Коли ж у печі трохи нагоріло, вони обперлись на держално кочерги, прихилили до нього свою голову й затягли про відчайдушного Нечая, якого облягли вороги — двісті тисяч, за ними ще й орда, а він пішов собі до кумасі Хмельницької їсти рибу щуку.

Кожне з нас стояло з недоробленим крутяхом.

В печі палало. Бабуня співали.

А я тебе, мій Нечаю, не убезпечая...

Хата дихала солом'яним полум'ям — кинувся, схопившись, на коня Нечай і почав класти ворогів, як снопи, рубаючи їх на капусту, в пень. Але що з того? Що з того, як кінь спіткнувся й не може підняти ноги з-під ворожого трупа? Мовчки, похнюплено подавали ми крутяхи бабуні, а вони, не перестаючи співати, недбало кидали їх у піч.

Чи не тому бабунині брови осмалені, чи не тому їх обличчя побабчене, що той кінь спіткнувся й не може ступити? Може, через того коня ми не пекли цілу весну хліба? І гулало в дитячих грудях кінським копитом:

...держи собі коня в сідлі для свого звичаю!

Бабусина пісня сумно бриніла: Нечаєві ковані вози заточено в лози у містечку Берестечку, його коні на припонах, а сам він — у неволі. І вже мертвий звертається до людей, начеб і до нас, що коли будемо в Берестечку, то щоб вклонилися його дружині і його нещасним дітям-сиротам...

...держи собі коня в сідлі для свого звичаю!

Скінчивши пісню, бабуня довго стоять, похилившись на держално кочерги, як воїн на спис.

Потім вони виробляли буханці, саджали й знову стояли, похилившись на держално, а ми сиділи, як прибиті, аж поки хліб не спікся.

Бабуня виймали малесенькі буханці на капустяних листках, кресли водою, подавали нам до рук, кажучи:

— Який наш хліб, такі й наші думки...
Ми зробили «скулки» й нагодували Вірку й Любку.

* * *

У хату внесено картоплиння. Малі вікна, склеєні шибки, гнітять стеля, а висохле картоплиння спалахнуло — потягло солодким димком, як від польового багаття, і вікна розширились, стеля піднялася у вишину. Запахло снопами з поля, яблуками з садка, гарбузами з городу — стиглою, могутньою силою землі під високим і синім осіннім небом. Закурликали журавлі, десь школярики бігли до школи, але нам дорога туди заказана...

Горіло картоплиння — у нашу хату впливав великий світ, а бабуня були його добрим духом.

Біла хустина, руки голі до ліктів, запаска прикриває коліна — чисті, чепурні, охайні й урочисті, як на свято, бабуня розмовляла очима з полум'ям у печі, з тістом у діжі і з нами. І ми розуміли цю мову до останнього слівця: Надя, гойднувши колиску, хапалася, щоб подати бабуні картоплиння, Петро витер і наготував ножа, щоб можна було зішкрібати тісто тупим кінцем з рук, а гострим — у діжі, а я набрав у мищину висівок, щоб підсипати лопату.

Ой, гуляла Бондарівна, як пишная пава...

Вони заспівали голосно й несподівано. Їх голос з'єднався з солодким димком, з палахким полум'ям. Від димку наvertалися сльози, а полум'я їх сушило.

Ми вже не раз чули цю пісню.

Наші бабуня як переродилися: вони помолоділи. Стояли, спершись на держално кочерги, припавши до неї, як до своєї єдиної й певної зброї, у миготливих висвітах полум'я, яке спалахувало й звивалося навколо їх голови, як червоні стрічки. Вони самі були, наче та Бондарівна, дарма, що в нашому роді Бондарів не пам'ятали.

Ой, не годен пан Каньовський мене обіймати,
Тільки годен пан Каньовський слід мій цілувати...

А пан Коньовський у нас був. Не Канівський, не Коновський, а Коньовський. Бабуня так і співали. Колись він сватався до них — вдови, як були вони молоді. Ми не раз його бачили: старий, облізлий, схожий на сухореброго коня. Ми його ненавиділи так, як можна ненавидіти найпідлішого злодія. Наші тато й мама і нині у нього на заробітках!

Бабуня співали про себе, бо вони наплювали на того Қоньовського.

Жовніри з голими шаблями гналися за Бондарівною. Бондарівна лишала за собою криваві сліди, кривавії річки...

Бабуня співали — заклинали розчїну в діжі, щоб вона росла, заклинали вогонь, щоб випікав хліб, заклинали колиську, щоб вигойдувала внуків.

Вірку і Любку не треба було вгамовувати: вони спокійно лежали собі валетом — їх колисала Бондарівна.

Наші вікна обліплювали не лише сусідські діти, а й старі й дорослі: у хаті жили честь і слава. Це була хоч якась ви-нагорода за дідуня.

Хліб саджався у піч — усе замовкало. А, виймаючи його, бабуня шепотіли:

— Який наш хліб, таке й наше життя...

НОВОЛІТУВАННЯ

Бабуся порають худобу, брат рубає дрова, а я сиджу у вікні. Хукаю на шибку і возькаю пальцем: займаюся самоосвітою.

У нас худоби — теличка й трое курей. Та щоб їх вберегти, треба ховатися. Теличка стоїть не в хлівці, а в засторонку, який закладений соломою; кури сидять не в курнику, а вгорі на бантинах, як сови. Півня ми самі втрубили, щоб не кукурікав, бо тоді капут не лише йому, а й курам. Ми це добре знаємо і затирили собі назавжди: корову й поросля вже давно заграбастано...

Бабуся сновигають заметеним подвір'ям. Мені видно, як їм важко, як мороз забиває їх дух: кожен видих наче висить у повітрі, і я в думках допомагаю нести відро води, мищину товченої картоплі з половою, подумки хукаючи на бабусині руки, щоб не були такі холодні, аж сині.

Дивлюся й дивлюся на посірілу, вилянялу вовняну хустину, на вишмуляний, геть з облїзлим коміром кожущок, на латану спідницю, яка тільки тому й не розповзається, що її втримує запаска, і згадую маму. В такому ж саморобному кожущку, в таких же розбитих і викривлених чоботях наші мама досвітком завдали на плечі клумака та й пішли до рідні на третє село. Це так мовлено для мене, а я добре знаю, куди й кому мама понесла хліб: у ліс, партизанам. «Може, й загаюся», — сказали, щоб ми не переймалися. Хто знає, коли повернуться. Німці не вівці й не барани: окупанти! В тому

слові начеб їхня заповідь: «Оку цанти!» — і вони її ревно держать. Але хіба ми сліпці? І все ж я потерпаю..

А брат вганяє сокиру в поліно. Увігнав, і поліно йому вже над головою. Г-ге-х! — викидає він зі своїх грудей, одночасно гаячи з усієї сили об пеньок обухом — гуп! Його хвацьке г-ге-х! мало допомагає сокирі: поліно не розколюється. Воно знов над головою..

Важко старій бабусі. А як там матері? Не з медом братові. А мені найлегше: сиджу собі босяком у вікні й літописую пальцем по шибці. Що накривуляю, а мороз замережить. Що зумію, а мороз замурує.

Я змагався з морозом. І так заздрю братові, що аж п'яти сверблять: він узутий — тато пішли на війну, а чоботи покинули.

Я хукаю на шибку, розмуровую її, але нічого не бачу, крім татових чобіт: високі, блискучі хромові халяви, поруділі лисенькі переди, а які міцні закаблуки, а підкови.. Ці чоботи найкращі в світі, вони найдовшеніші. Я дивлюся на них і добачаю те, що нікому не видно: в халявах, усередині, пришито по двоє вушок! Воно, правда, мені ні до чого: чоботи такі великі, що я можу гулькнути обаніж в один. Брат старший від мене, а взувається — намотує віз онуч.

Мені здається, що якби вступив у ті чоботи, то сокира в моїх руках рубала б, як меч, а тріски летіли б, як пір'я. І що я довше не спускаю ока з тих чобіт, моя впевненість росте, як хміль. Сокира вабить, як спокуса.

А поліно не піддається братові. Г-ге-х! — тягне він. Гуп! — осідає обух.

Я забуваюся, що босий: було не було, вези, біла кобило, а як біла не зможе, чорна допоможе.. Надивився на батькові чоботи — подумки взувся, мені тепло, вільно й не муляє. Вистрілюю з хати: спокусивсь. Хочу відняти в брата сокиру, а він не дає: тупає на мене й проганяє, проте не кричить. Наглянули бабуся. Забідкалися, напускаються криком. Я кулею пролітаю стежкою до хлівця. Мене заганяють у хату. А я сміюся і, приховавшись, витанцювую на порозі.

Бабуся зітхають: «А то що гріх?» — ганять мене й кажуть, що годі рубати ті дрова.

Навколо тиша: хата, дерева, село — все привалено снігом.

Бабуся підіймають голову до неба:

— Білий день ховається за кудлаті кучугури й повишувані замети, в морозяному небі прорізується висока зоря — народжується Новий рік.

Брат теж дивиться вгору.

— А зійшла вже зоря і напуває червоним вином сніги,— каже.

Дзвінко калатає відро. Голосно поскрипує сніг. Бабуся з братом збираються до хати. Я вганяюся, лягаю поперек ліжка й прикладаю ноги до теплої груби. Груба гаряча. Віднімаю ноги — на стіні чітко відбиваються дві мої стопи, як у святого.

Брат страхає, що я відбухикаю, а бабуся мовчки беруться розтирати на моїх ногах пальці, примовляючи:

— Мороз лютує, зиму вартує...

Я не відчуваю ні лютого морозу, ні страшної зими: сукаю ногами, відбиваюся й запевнюю, що чийсь руки холодніші, ніж мої ноги.

— Може б, ти ще в ополонку вскочив!? — гнівно кидає брат.

Я сердито мовчу, а бабуся згадують, як наші дідуньо любили купатися в тріскучі водохрещенські морози й що їм нічого не бракувало:

— Пірнав лебедем, а впливав парубком...

Щічки рожевіють, старі очі тішаться, і я думаю: наші бабуся — це та висока зірка, що народжує Новий рік, що напоє дорогим червоним вином засніжену землю.

Брат не скидає шапки-бирки й не роздягається.

— Будемо зачинятися? — задумливо, спохмурніло запитує він, щось начеб не договорюючи.

— Зачиняймося... — теж задумливо, навіть якимось байдуже-роздратовано відказують бабуся.

Я здогадуюся: вони думають про нашу матір. Ми всі трое переймаємося і думаємо про них, а зовсім не про те, брати чи ні на штабу сінешні двері. Мати повинні б повернутися, але їх не видно. Нам страшно за них, наші серця не на місці, тому про це й не заїкаємося. Де взяти таку штабу, щоб захистити серце?

Брат товчється у снігах, а потім стукає у двері. В нас нема такого звичаю, щоб стукати, але ми знаємо, в чому річ, і я перекрикую бабуся:

— Просимо! Просимо!

Він переступає через поріг, ще за порогом скинувши свою біру, й вітається:

— Добрий вечір!.. — У його руці сніп, а під пахвою жмут сіна. Він каже: — Не я йду — Новий рік іде!

— Нехай іде... Нехай мирний і здоровий буде! — відказують бабуся.

Вони кланяються, беручи снопа і сіно, а брат, віддаючи, вклоняється їм.

Хату виповнюють сутінки. Ні гасу, ні свічки. Відчинено дверцята груби. Дрова горять і присвічують. Багато зір черкає нам у вікно. А ще більше їх іскриться на стінах, які заглядають у хату. Всі зорі стоять над ними і світять нам.

Я сиджу під грубою, мені видно до найменших дрібниць. У темному кутку на покутті стоїть житній сніп і радується, що в його колосі співають жайворонки. На столі лежить і радується сіно, що пахне лугом і січкою. На стіні висить вишитий рушник і радується, що обрамлює шлюбну карточку тата і мама.

Бабуся застеляють стола лляною скатертиною. Я підскакую, щоб допомогти, і вони не сердяться. Нам допомагає ще й брат.

Потім бабуся ставлять у полив'янці кутю.

— В такий вечір треба ставити дванадцять страв,— кажуть,— бо в такий вечір дванадцять братів-місяців сходяться до купи.

Ми з братом навперербій лічимо наші страви: кутя, третій мак, вода... ставиться узвар. І ми лічимо: сушеня, вода... З дванадцяти страв не набирається й половини, ні, буде половина, бо у нас ще є хліб і сіль.

Бабуся кладе не три, а п'ять ложок, щоб було для мами й для тата.

Вечеряти ми баримось. Та й як вечеряти? Ніщо не лізе до горла. Трісне, приснувши у грубі, сучок, і ми насторожі.

Бабуся згадують, як були малою і як їхні батько благословляли вечерю: набирали в ложку куті і підкидали її до стелі:

— Хай так роятся бджоли і щастя...

Бабуся встигають сказати, що скільки себе пам'ятають, але бджіл у них ніколи не було, й замовкають.

За вікном скрипнула вишня — брат і я кидаємося до вікна. Ні, то не мама.

— Бере мороз і ламає дерева,— шепочуть бабуся.

Ми не хочемо балакати. Нам не балакається. Ми хочемо мовчати.

Брат підкидає у грубу полін. Груба готить. Я стою, і полум'я освітлює мене до грудей, а якщо трохи відійти, полум'я кидається в обличчя і в очі. Ми мовчимо. Дрова горять — балакають за нас.

Бабуся впливають у ванькирчик, нишком з'являються. У їхніх руках стара однопала рукавиця, яку аж розпирає, така вона чимось набита,

— Як би не було і щоб не було, ось вам, хлопці, рукавиця, а в ній пашня: підете завтра новолітувати.

Я хапаю рукавицю, але брат обережно відбирає її в мене, щоб я не розсипав.

— Ти думаєш, що це така пашня, як та, що її дзьобають кури і жеруть свині? — запитує він, ставлячи рукавицю на покутті коло снопа. — Це така пашня, з якої виростає щастя.

Йому добре говорити: грамотій, а я школи й не бачив.

«Хіба ж я згубив хоч зернину? — проситься мені з язика. — Хіба я не хочу сіяти щастя?»

Ми знову збираємося за столом, і бабуся запитують, чи ми хоч знаємо, які слова треба казати, посіваючи?

Вона навчає нас, а брат і я дивимося на наших тата і маму у рушнику. Наші тато й мама ледь-ледь бовваніють на карточці. Нам хочеться знати, де вони й що з ними? Де б вони не були й що б з ними не було, вони теж згадують і думають про нас. У такий вечір вся родина збирається вечеряти разом, і родинний стіл — то стіл однодумства.

— Сійся-родися!.. — тягнуть-навчають бабуся.

А що наука не йде нам з братом у голови, то вони вдаються до іншого способу, щоб розважити тугу й довге чекання.

— Ти взуєшся завтра у мої шкарбуни, — звертаються до мене. — Не ходити ж тобі новолітувати босому? Ану приміряємо! — Й беруться скидати чоботи.

— Та нехай уже завтра, — згоджуюся я.

Бабуся визули одну ногу й так стоять серед хати — напівбосі, напівзуті, не знаючи, чи скидати ще одного шкарбуна, чи, навпаки, взутися.

Нам сумно. Всі зорі світяться над нашою хатою, на покутті в снопі співають жайворонки, сіно на столі пахне лугом і річкою, але нам все одно сумно: немає матері. За тата ми спокійні: скарають фашистів і повернуться.

Я відчуваю, як від довгого, нудного чекання у мене пухнуть і ростуть вуха.

— Чуєте, чуєте!.. — кажу тремким нашептом бабусі й братові. — Ви чуєте?

Вони відмахуються руками, щоб я замовк.

Скрип-рип!.. під хатою. У вікні майнула тінь.

Бабуся й брат насторожуються: хтось обстукує перед порогом чоботи. А я кричу:

— Мама! Це мама!.. — Я відчуваю неньчину ходу на віддалі, я впізнаю її у сні. — Та відчиняйте! Швидше!

Брязкають клямки, падає штаба — мама входять, вносячи мороз і зиму:

— Не я йду: Новий рік мене веде...— кажуть і ніяково усміхаються.

Мені, братові й бабусі з радості відібрало мову: мовчимо, теж усміхаємося і світимо очима.

Мати нахилиються до груби, бо в ній вигоріло й вигасло, а вона не зачинена, дорікають, чому не вечеряли, а нам, кожному, хочеться доторкнутися до них бодай пальцем, переконатися, що вони вернулися, що вони тут, з нами.

— Як же ти?...— спромігшись, ласкаво, вщасливлено запитують бабуся.

— Що я? — відповідають мати. Скинули кожущка й почепили на кілочок коло дверей. Тоді важко сіли край столу.

Ми обліплюємо стола. А вони розпускають хустину, але начеб забувають стягнути її з голови, а чи такі втомлені, що це зробити їм не під силу. Й кажуть:

— Я нічого... А от одній жінці... Я здибалася з нею в до-розі. Вона такого нарзповідала.

Кінці хустини розсунулися й лежать на маминих плечах, як опалі крила.

— Та незнайома жінка була чомусь у лісі, в Ярилівщині. То дуже густий і темний ліс. Влітку там не видно сонця, а взимку такі глибокі сніги, що провалюєшся по самі пахви. Розповідає: ще вона не вибралася з тієї Ярилівщини, а їй над головою щось гуде. Дивиться, аж то літак з чорно-білими хрестами. Пролетів, завертається й кружляє над лісом. Розвідує, десь-то винищує партизанів. Йї байдуже. Та лише вона скотилася в долину, а літак як зареве, падає на неї й — тра-та-та! Підіймається, розвертається й падає знову...

Мати оповідали, передихаючи.

— Долина, білі поля, найдрібніша цяточка видна. Та жінка заривається з головою в сніг, а літак накрив її своїми крилами, як кібець курча. Тра-та-та!.. Кулі сичать у снігу, як гарячі шкварки. Літак ганявся за нею, а вона то бігцем, то поповзом ухилялася від нього. Доля милувала її. Трапився місточок, задутий снігом, вона і сховалася... Я йшла через місточок, тут ми з нею здибалися. Я спровадила її додому, тому й загаялася.

Мати схилили голову й докинули:

— Фашисти, мабуть, завтра кидатимуть на Ярилівщину залізну кутю.

Брат заперечив:

— Нічого той розвідувач-літак не вислідив, раз він накинуся на якусь нещасну пішаницю,— й додав:— Нумо вечеряти. Наша кутя без меду й цукру, але вона засмачена розтертим маком.

І він перелічував на пальцях наші страви, хвалився, що ми підемо з ним новолітувати: старший, а вдавав із себе малого.

Я запитав, як дорослий:

— Але ж ви, мамо, хліб донесли?

А бабуся журно мовчали: їй жаль тієї молодиці, яку обстріляв літак, а чи вони відразу здогадалися про те, що нам з братом і на гадку не спадало.

Ми почали вечеряти кутею, запиваючи узваром. Матя взяли одну ложку, другу, за третьою їхні очі почали заплюватися.

Перш ніж влягтися, я приміряв бабусині чоботи. Потім довго не спалося. Я боявся, що просплю досвіток. Згадувалися слова, які треба приказувати, посіваючи. Жодного з тих слів не можна було забути, бо вони промовляються самим сумлінням. Я уявляв свого прадіда, який підкидав до стелі ложку куті, й згадував бабусину науку:

— Новолітуйте, посівайте, щоб усі поля, де вони тільки є на землі, родили...— я це шепотів і шепотів.

А розбудили мене бабуся колосково: так доторкнулися до мого плеча, як літній лагідний вітер торкає колосся, щоб не обтрусилося.

Я схопився. Брат уже взувся — широченні халяви височіли йому геть за коліна. Я теж заходився взуватися у викривлені й загнuzдані мотуззям шкарбуни. Мене зав'язувано в хустину: теплої шапки я не мав. Брат глузував. Я крутив головою, не давався: але бабуся зав'язали мене в хустину, а поверх хустини насунули картуза; насварилися на брата, вгомонили обох, щоб не ворохобились і не галасували (мати сплять міцним сном), і спровадили нас.

Ми рушили, захопивши рукавицю з зерном.

Заходили з хати у хату. Я за порогом здіймав картуза, а брат скидав свою шапку-бирку, бралися за клямку, гукаючи:

— Не ми йдемо: Новий рік іде!

Нам відгукувано:

— Нехай іде, нехай мирний і здоровий буде!

Тоді я починав:

— Запряжем хмару, виїдемо на сонці: землю орати — поля робити...

— Сійся-родися, жито-пшениця, всяка пашниця,— проголошував брат.

У нашій рукавиці не лише жито й пшениця — ячмінь, овес, гречка, просо, мак... Хіба щастя може бути одноманітне?

Ми набирали по жменьці, й наші голоси дзвеніли:

— Щоб не бив град... Щоб поля не засівалися кулями, білим тілом не заволочувались і кров'ю не сполоскувались... — Так наставляли бабуся.

А завершували:

— Сійся-родися... Коноплі до стелі, льон по коліна, щоб у вас, люди, голова не боліла!

Дуже тиснув мороз, але ми пройшли вздовж і впоперек села, не поминувши жодної хати. Не взяли ні пирога, ні копійки: відробляли борг перед лихоліттям.

Мати вже нас чекали. Стояли в своєму кожушку. А в ньому поли так посічені кулями, що можна встромляти пальці.

— Заходьте і посівайте,— просили.

Ми посівали щедро і старанно. Мені й досі здається, що це зерно не можуть склювати ні свійські кури, ні дикі хижі птахи, що воно ніколи не струпішіє.

— Запряжем хмару, виїдемо на сонці: землю орати — поле робити!

З М І С Т

П О В І С Т І

Облава	7
Млиновеччина	46
Роман і Яринка	111

О П О В І Д А Н Н Я

Планетник	143
Бабуня	175
Новолітування	181

||
БОРНИК
ХАРИК
◆

ОБЪЯВА

||

55 К.

